

GOVERNMENT OF INDIA  
ARCHAEOLOGICAL SURVEY OF INDIA  
CENTRAL  
ARCHAEOLOGICAL  
LIBRARY

---

ACCESSION NO. \_\_\_\_\_

CALL No. \_\_\_\_\_

D.G.A. 79.





15678

॥ श्रीः ॥

# ॥ यादवाभ्युदयम् ॥ भाग ३

महैतविद्याचार्य श्रीमदप्पय्यदीक्षितैः र्ग

विरचितया स्वाक्यया

१-१२

समुद्राक्षितम् ।

तृतीयो भागः ।

सर्गः ९—१२.

S 8K

Ved/Sri



भीरङ्गनाथे

श्रीमानीषिकासमुद्रावभासने

संयुद्धितम् ।

१९१४.

MUNSHI RAM MANOHAR LAL

Oriental & Foreign Book-Sell

P.B. 1165, Nai Sarak, DEL



Sri Vani Vilas Sanskrit Series

No. 4.

# Yadavabhyudaya

BY

SRIMAN VEDANTA DESIKA

15678

WITH THE COMMENTARY OF  
APPAYYA DIKSHITA.

VOL. III.

CANTOS 9 -13.

Sanskrit  
Ved. etc.



Srirangam :

SRI VANI VILAS PRESS.

1924.

Copyright Registered.

CENTRAL ANTHROPOLOGICAL  
LIBRARY.

Acc. No.

15678.

Date, .....

3-17-58.

Call No.

SA 8 K / Ved / Sri.

15698

पादवा २ मुदयम

भाग ३

Chap. 9-12

VEDANTA DESIKA

AS A POET

BY

A. V. GOPALACHARIAR M.A., B.L.

S a 81K

Ved / Sw





AUM.

## Desikar as a Poet.

THE Sanskrit literature claims some of the world's greatest poets. The oldest Sanskrit poet, Rishi Valmiki, is perhaps the greatest poet in the whole field of the world's literature. The Creator of the world is frequently described in the Upanishads as कवि (Poet). Evidently the Vedic conception is that the poetic talent would be a proud accomplishment even to the Supreme Being, the Creator of all. The art of the Adikavi Valmiki had never been surpassed. The greatest poets amongst the later Sanskrit poets and the vernacular poets of India recognised the immortal Poem of Valmiki as the fountain source of their inspiration and have freely confessed his towering eminence. Even the Supreme Being incarnating as Shri Krishna borrows the language and manner of presentation of the Adikavi in the Song Celestial. Vyasa the author of Maha Bharata which is so much admired not only for its thoroughgoing treatment of all questions of Polity, Ethics and other subjects of public interest

but also for its fine poetry acknowledges his high admiration for the inimitable art of the pioneer poet. If the fine sloka of Valmiki

तुल्यशीलवयोवृत्तां तुल्याभिजनलक्षणां ।

राघवोऽर्हति वेदेर्ही तं चेयमसितेक्षणा ॥

touches the heart and ear of the modern reader caught the attention of the author of Mahabharata as well, so much so that it revolved in his mind and passed into the following description of the comparative deserts of Nala and Damayanti ;

तुल्यशीलवयोवृत्तां तुल्याभिजनलक्षणां ।

नैषवोऽर्हति वेदेर्ही तं चेयमसितेक्षणा ॥

Practically the whole of the questionnaire of Rama to Bharata in the hundredth Sarga of Ayodhyakanda popularly known as the Kachchith Sarga has been adopted word for word by Vyasa in the fifth chapter of the Sabha Parva where Narada makes enquiries regarding the administration of Yudhishtira. There are changes in the order of verses and it is interesting to note that the questions put in the Sloka

कश्चित्ते सफला वेदाः कश्चित्ते सफलं धनम् ।

कश्चित्ते सफला दाराः कश्चित्ते सफलं भुतम् ॥

which excepting the second pada is the same as the 13rd sloka of the Kachith Sarga are beautiful

explained by Vyasa in the following sloka in answer to a query of Yudhishtira as to the meaning of the questions.

अग्निहोत्रफला वेदा दत्तमुक्तफलं धनम् ।

रतिवृत्तफला दाराः शीलवृत्तफलं भुतम् ॥

It is also interesting to note the administrative improvements disclosed by the additional questions in the later work which would suggest the advances made between the two periods. The poetry of the Rishis Parasara and Suka is also very fine. Coming down to later times Kalidasa certainly holds the first rank next to the Great Rishis. Kalidasa himself is deeply saturated with the Ramayana and he not infrequently discloses his high admiration for the art of his Master by adopting his ideas and expression. It is needless to quote passages in proof of such borrowing but we would only invite a comparison of the description of the condition of Sita under the Simsupa tree in the *वशोकवन* with that of the *वक्ष* heroine of the *Meghaduta* distressed by her separation from her consort.

हिमहतनखिनीं नष्टशोभा व्यसनपरम्परयातिपीडयमाना ।

सहचररहितेव चक्रवाकी जनकमुता कृपणां दशां प्रपन्ना ॥ १

[Sundarakanda Sarga 16. Sloka 20.]

तां बानीयाः परिमितकथां जीवितं मे द्वितीयं

दूरीभूते मयि सहचरे चक्रवाकीमिवैकाम् ।

गाढोऽकण्ठागुरुषु दिवसेष्वेषु गच्छत्सुं बाला

जाता मन्ये शिशिरमयितां पद्मिनीबान्धुरा ॥

Bhava Bhuti is saturated with the poetry of Valmiki and Kalidasa and frequently borrows from them.

The ideal of good poetry held up by Sankritians is much the same as the ideals of good poetry in other great literature. Shakespeare's description of the poet's eye rolling with a fine frenzy and giving to airy nothings a local habitation and a name was anticipated long previously by the Sanskrit critic in the verse 'यस्यां न किंचिदपि किंचिदिवावभाति' 'where nothing appears to be something.' The touching of the responsive chord in the reader who has a soul and the carrying home by delicate and fine suggestion ethical messages deep into the soul are recognised as the principal functions of a good poet. The ethical principles inculcated under the guise of sweet poetry must appeal with sweetly irresistible force like the persuasion into good and noble ways by a deeply loved woman. The noblest teachings in the garb of enchanting poetry rivetting attention and captivating the mind present themselves frequently before the mind of the readers who once

come under the influence of the poem and fix themselves upon them as the guiding principles of life never to be departed from. Our poet Venkatesa refers to the touching of the emotional chord which when awakened by good literature becomes a source of unceasing and perennial delight. He describes the literature of his master Sri Ramanuja as producing such an effect, viz., the piercing of the chord of fine and perennial emotion in men with responsive minds 'अनिर्वाणप्रहारसधमनिवेधाय सुधियाम्'. Mere suggestion in a fine manner without direct or full statement of good ideas is considered to be superior poetry उत्तमकाव्य. Fineness of expression is a necessary condition of good poetry. There is nothing so beautiful as the happy combination of good ideas and good expression. The master poet Kalidasa worships such a combination of expression and idea, of वाक् and अर्थ, as devoutly as the combination of the Divine Father and Mother. His first Sloka in Raghuvamsa is itself evidence of his passionate love of the combination of lovely expression and lovely idea. The premier poet Valmiki compares the lamentable condition of Sita in the अशोकवन with a misused word in literature by a bad author 'संस्कारेण यथा हर्निर्वाचं अर्थान्तरं गताम्.' We may

illustrate Kalidasa's love for using sweet and fine language by the following passages

‘वेवस्वतो मनुर्नाम मानिनीयो मनीषिणाम्’

[Raghuvarsa.]

‘मेनां मुनीनामपि माननीयां आत्मानुरूपां विधिनोपयेमे’

[Kumarsambhava.]

The different styles of Sanskrit poetry are classified by the Sanskrit critics as Gouda, Vaidarbha and Panchala. Critics describe different poets as excelling in one or other of these styles. It must be said of our poet Desika that he distinguishes himself as a great master of all these styles. He is himself conscious of this as he says of his own poetry,

— नैवैदम्पद्मललाकारं सरस्वतीम् ।

यस्य नित्यं प्रशंसन्ति सन्तः सौरभवेदिनः ॥

Although he modestly disowns any credit for his productions which he whole-heartedly ascribes to inspiration from the God within him, he is not unconscious of the irresistible power of his poetry which is bound not only to disarm criticism from any quarter however hostile, but is also able to rouse the affectionate love and admiration of even the most inimically disposed reader. The author of the Bhamati who is one of the classical writers

of Sanskrit prose and whose prose like that of his master the Great Sankara partakes wholly of the nature of poetry expressed his despair of his work appealing to the bitterly hostile reader who is determined to carp and cavil. He says beautifully in the following Sloka that the good reader needs no request to read his work for he will read it on account of its natural charms and it is no use asking the unsympathetic reader imbued with insatiable hatred or envy.

नाम्यर्था इह सन्तः स्वयं प्रवृत्ताः नेतरे शक्याः ।

मत्सरपित्तनिवन्धनमचिकित्स्यमराचकं येषाम् ॥

The Sanskrit critics recognise the writers of good prose as great poets. "Good and sweet prose" they say "is the touchstone of a poet's skill." They say 'गद्यं कर्मानां निकषं वदन्ति'. The few prose sentences with which the plays of Kalidasa are interspersed do him even more credit than his incomparable verses. But what is Kalidasa's prose when compared with the prose of the authors Patanjali, Sabraswami, Sri Sankaracharya or Vachaspati Misra? Their works are rich with charming poetry and have a sublimity and mellifluous flow which is all their own. Such a great author as Vachaspati Misra dreaded the hopeless apathy of the heart filled with hatred and envy but our poet says that a great author need not



despair of sympathetic and admiring appreciation from any reader provided he has the requisite brains to understand the work. He says

मौनं विभ्रतु मत्सरेण नमितास्तूर्णं त एव ध्रुवं  
 कालोन्मिद्रकदम्बगोलवपुषः कम्पस्फुरन्मौलयः ।  
 किञ्चिद्दीडितकुक्षिताक्षमवशादुत्तानदत्ताननाः  
 प्रस्तोष्यन्त्यवधिं प्रयोगपदवीसारस्यसारस्यनम् ॥

He expresses his respect for Vachaspati Misra and he adopts his style in his Tattva Tika which he evidently intended to occupy for his School the place of Vachaspati's Tika of Sankara Bhashya. His poetic works have won high appreciation from scholarly critics who are orthodox followers and preachers of rival persuasions. We have personally witnessed the pleasant and thrilling effects visibly produced upon intelligent hearers of other persuasions when the slokas of our author are recited.

Although our author dedicated his long life to the service of his religion and wrote colossal works upon that theme, he appears to have acquired a thorough mastery of the poetic literature before his days. He also appears to have acquired a thorough knowledge of all the prakrit dialects of Sanskrit. Not infrequently he was called upon suddenly to write poetic works on the basis of his religion after

the model of poets who lived before him, and he always proved himself equal to the task. The compass to which this review of the author is limited cannot permit of a full criticism of the many works of the author. We must be content with touching upon a few passages here and there as specimens of the author's poetry.

We shall begin by entering into a short survey of the Sankalpa Suryodaya. A drama, the poets say, is the test of a poet's ability. The author of Mudra-Rakshasa depicts the difficult position of a dramatic poet in the verse 'कर्ता वा नाटकानां इमं अनुभवति तेषां न-  
समृद्धिर्वा'. Our author also is distinctly of opinion that a dramatic poet should be thoroughly versatile and be a master of all sciences and arts. He says:

न तेज्ज्वाल्ही न सा विद्या न तच्छिल्पं न ताः कलाः ।

नासौ योगो न तेज्ज्ञानं नाटके यन्न दृश्यते ॥

There is no doubt that the similar religious and philosophical drama of Prabodha Chandrodaya created in our poet the desire to compose a drama after that model which might serve as a religious drama for the followers of his own school. Our poet seems to have read and digested the Prabodha Chandrodaya and learnt it by heart. He evidently had a very high respect for the exquisitely fine drama of his predecessor and he frequently adopts the ideas and

manner and even the language of Krishna Misra ; but he would not surrender to any extent his religious convictions and he takes care to emphasise the differences peculiar to his school. The name he adopted for his drama was evidently chosen by him with the object of suggesting the differences in view of the two schools of thought. He appears to have hit upon the name with special reference to Badarayana's Sutra

तदोकोऽप्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात्तच्छेष-  
ल्यनुस्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतः शताधिकया ।

The soul on the eve of liberation receives the Lord's Grace and by means of that Grace the mind is illuminated by a flash of celestial light and the soul leaves the material frame by the Sushumna Nadi known as Brahmanadi. The अनुग्रहसंकल्प of the Supreme Lord within is the immediate cause of the flash of celestial light which dispels all darkness and starts the soul on the celestial way to its Lord. The pursuit and attainment of ज्ञान ensures salvation through the instrumentality of the Lord's Grace which is won by the former. Our author evidently suggests by the name of his work that his school's view of the dawn of the Lord's Grace as the immediate cause of liberation has the clear support of the Sutra quoted above. Students of

Vedānta are well aware that amongst the divine Carriers to Heaven constituting the *AtiVahika Gana* or what is known as the *Archiradimarga* are both the Sun and the Moon. They must also be aware that the moon appears both in the *Archiradimarga* and in the *Dhumadimarga*. Our poet by varying the name from *Chandra* to *Surya* evidently suggests that the Sun alone is peculiar to the road to *Mukti* and that the Moon is a common factor to both the roads in the same way as he varies the साधन or cause from *अबोध* to *संकल्प*. The संसार is frequently spoken of in ancient religious literature as रात्रि or night. The rise of the moon will no doubt dispel the darkness of the night but it can not dispel the night itself which sunrise alone can do. The night of the संसार will cease to be with the dawn of the Lord's Grace. The length of the play is objected to by some critics as too much for a play. The author dedicates his play to the Primordial Actor, Lord Vishnu, who acted at least ten Principal Parts viz., the *Dasavathara*. He makes his apology for descending into the level of playwright by appealing to the example of his Lord who was a trained actor and played many humble and mean parts together with his consort. He could not therefore refrain from choosing for the *ankas* or acts of his play any

number other than that of the avathars of his Lord. The abiding sentiment or Rasa for his play was to be the Shanti rasa and Shanti is not begotten without a long preparation. The play must end with the dawn of संकल्पसूर्य and the author might well have thought it appropriate that the play might be acted all night and that its end might synchronise with the coming of dawn. The author follows closely the order of development adopted in the Sariraka Sūtras. The first Anka of the play corresponds to the Samanvayadhyaya of Brahma Sūtras. The principal doctrines of the Vedānta are formulated there. The second Anka corresponds to the Avirodhadhyaya of the Sūtras. The fallacies underlying the rival systems are exposed there. Ankas 3 to 9 deal mainly with the Sadhanas such as Vairagya, Tapas and the tenth Anka deals with Sadhana and ends in the same way as the last chapter of the Sariraka Sūtra does. The road to Shanti must necessarily be long and requires strenuous and persevering and patient pursuit.

The author's invocation of his favourite Deity Haya Grīva by the sloka 'प्राची संस्था कश्चिदन्तर्निष्ठायाः' finely suggests that the poet expects the संकल्पसूर्य in his case to rise in the heart of his Lord हयग्रीव whom he describes as the morning Sandhya. The author is

conscious of the difficulty of building a play upon a rasa which cannot appeal to popular taste and he refers with pride to his descent from the sage Vishvamitra who could create a new world with a new Indra or without an Indra and whose name is gratefully uttered every morning by every Dvija as the Guru of the Gayatri. The poet evidently suggests that coming as it did from the great sage with remarkable powers of new creation he could make a play upon entirely novel lines with the Shanti rasa for its basis. His descent from the Guru of the Savitri Mantra might also justify his authorship of a play designated as Sunrise. He is conscious that unceasing devotion to the work of writing of highly controversial literature full of dry and subtle ratiocination would ordinarily be inconsistent with the development of the poetic talent and he most modestly ascribes the combination in himself of both the talents to Lord's Grace. The following sloka where he compares his coming by honeyed words which would be a feast for an assembly of master artists like Manu, Vyasa and Valmiki to the spontaneous fall upon a ripple of the Ganges waters fit to roll in the matted tresses on Lord Shiva's head while dancing in the Sandhya. Who could prevent Divinity from showering such grace upon an object however unworthy?

मनुन्यासप्राचेतसपरिषदहर्ष कचिदियं

सुवासित्ता सूक्तिः स्वयमुदयमन्विच्छति जने ।

निरुन्ध्युः के विन्ध्याचलविकटसन्ध्यानटजटा-

परिभ्रान्ता पङ्करोपरि यदि गङ्गा निपतति ॥

The word स्वयं suggests that the numbers come of themselves. The poet's mention of Manu as one of the great poets of old betokens a keen poetic eye of appreciation in our author. There is a great deal of sweet and sublime poetry in Manu which commanded the admiration of Sir William Jones in his highly appreciative introduction to his translation of Manu. Our author has a very fine sense of humour and his works abound in delicate humorous touches. He explains the omission of ancient critics to lay stress on Shanti as an abiding Rasa by the difficulty or impossibility of getting an audience to whom that Rasa would appeal. The omission was not due to Shanti not being a dominating rasa. He says

अथवा तादृशान्तम्यान्मत्वा जगति दुर्लभान् ।

सङ्गे शान्तिस्सोहासमशक्यमभिमेनिरे ॥

He humours his audience and compels them to listen to what might be dry and uninteresting to the multitude. He claims for his Rasa superiority over other Rasas and points out that shanti rasa

relieves the heart of all sadness and produces perfect calmness whereas other rasas which excite and stimulate leave lasting depression and pain. He says

शमस्तु परिशिष्यते शमितचित्तखेदो रसः ।

He prides himself with the title of the lion among actors प्रदिग्दुशीलवकुजरकण्ठीरव and indicates more gratification on that title than on his generally acknowledged name of Kavitarikikasimba. The Shantirasa although the ninth and the last is not the least (ninth) of the rasas (अनन्यगुणो यस्मिन्नाद्ये रसो नवमः स्थितः). All the other rasas must be so depicted as to lead to the final shanti rasa which must be the goal of all true poetry.

The poet congratulates himself on the holy place of Rangan (Srirangam) becoming the Rangan (theatre) for his play. His introduction of Kama on the stage by referring to him as अर्धावलेखितमोहर-पौखोऽयम् has a fine humour about it. Cupid could well pride himself on having reduced the man in Isvara by half, one half having been made woman. As in the Prabodhachandrodaya here also Cupid, his consort Rati and his friend Vasanta appear after the प्रस्तावना. We have a description of the Vasanta-teava in the following sloka which will compare



well with the description of the festival in the Ratnavali.

चूडावेष्टितचारुहलुकभरव्यालम्बिलोलम्बकाः

क्रीडन्त्यत्र हिरण्मयानि दधतः शृङ्गाणि शृङ्गारिणः ।

तन्वन्तीकरयन्त्रयन्त्रणकलातन्त्रक्षरद्रविका

कस्तूरीपरिवाहमेदुरमिलजम्बाललम्बालकाः ।

The description of the Cauvery both in the first Act and later is very fine. He refers to the Anaicut which will divert the flood water into various canals which lead water directly into the fields. The poet who was a native of the Chinglepet district was evidently interested by bountiful nature and a methodical system of irrigation dispensing with the necessity for the cruelly hard work of baling water. He says उमयतो रोषोऽतिरोषोऽल्लस्योतः संभृतसुरणीशतकृतसञ्चन्दकच्छाह्वाम्. The word सञ्चन्द suggests the contrast. The poet now and then refers to the pride of the woman of the Chola country; though he does not perhaps actually sneer, he has a delicate hit at her. In his short poem on Ranganatha known as भगवज्ज्ञानसोपानं he compares the curls on Ranganathas's head to the crooked and curling speech of Chola women full of poignant satire. He says कुण्डलोलीवचनकुटिलैः कुन्तलैः सिद्धम्. The Chola woman prides herself on her curling and long tresses and hangs them down in

pride fancying that they may compare favourably with the beautifully curling hair on the God's head but the poet will not allow her that pride ; if she wanted to compete with the beauty of those curls, she can do so only by her crooked and curling speech which may perhaps in point of kautilya (crookedness) bear such comparison. In the second half of the sloka on the Cauvery the poet refers to the Chola women bathing in the Cauvery with their tresses stretched out and says the river appears to be covered as it were with moss and the daughter of Kavera, the woman Cauvery, seems to smile as it were on the Chola woman's ineffectual pride by the couples of swans floating over her. He says

खेलच्चोलवधूविधूतकवरीशैवालितामन्वहम्  
 प्रयेम पूत्रमानहंसमिथुनस्मेरां कवेरात्मजाम् ॥

The poet seems to have been familiar with the Chhandakausika of Kshemeswara. His sloka on the power of Manmatha to drive out Vairagya and Shanti seems to be quite after the manner of Kshemeswara's sloka on the restoring powers of a good sleep.

शैलीं विलोपयति शान्तिमधः करोति ।  
 मीढां व्युदस्यति विद्वक्तिमपहृते च ॥

(Bankalpa Suryodaya).

चित्तं प्रसादयति लाघवमादधाति  
 प्रत्यंगमुज्ज्वलयति प्रतिभाविशेषम् ।  
 दोषानुदस्थति करोति च धातुसाम्यम्

It is interesting to compare some of the Rishi's small Anushtup verses transformed into fine big verses with even more ornamentation and beauty by the poet. The Rishi's Anushtup verse,

परान्धेषु जात्यन्धाः परदारेष्वपुंसकाः ।  
 परीवादिषु ये मूकाः ते मे प्रियतमा मताः ॥

may be compared with the author's verse built upon it.

जात्यन्धः परदोषदृष्टिषु परीवादिषु मूकाग्रणीः  
 बाधिर्यप्रथमावतारसरणिर्निन्दासमाकर्णने ।  
 स्त्रीप्रायः परदारसंग्रहविधौ तद्वत्परावर्जने  
 संपद्येत समीक्षणंऽपि विकलः पतैर्विवेकादिभिः ॥

The old Anushtup slokas

आलोच्य सर्वशास्त्राणि विचार्य च पुनः पुनः ।  
 इदमेकं सुनिष्पन्नं ज्येयो नारायणः सदा ॥  
 सर्वं सर्वं पुनः सर्वं उद्धृत्य भुजमुच्यते ।  
 वेदशास्त्रात् परं नास्ति न देवं केशवात् परम् ॥

are the basis of the author's sloka

शास्त्राण्यालोच्य सर्वाण्यशिथिलगतिभिर्युक्तिवर्गेविचार्य  
 स्वान्तर्निर्धार्य तत्त्वं स्वभुजमपि महत्पुद्गरन्सूरिसङ्घे ।

सत्ये सत्यं च सत्यं पुनरिति कथयन्सादरं वेदवादी  
पाराशर्यः प्रमाणं यदि क इह परः केशवादाविरसि ॥

In saying that the Rishi Vyasa raised his hand also (स्वभुजमपि महत्पुन्दरन्सूरिसंघे) in the assembly of rishis the poet finely suggests that Vyasa was in his extreme love for Kesava so nervous and anxious about securing a majority of votes for his God that he raised his own hand as a president even before the others did so. The familiar sloka in Yakshaprasana

तर्कोऽपतिष्ठः श्रुतयो विभिन्नाः  
नैको ऋषिर्यस्य मतं प्रमाणम् ।  
धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां  
महाजनो येन गतः स पन्थाः ॥

may be compared with the author's sloka

तर्को न प्रतितिष्ठति प्रेमवति सय्यापि वैयाकुली  
क्षोभं यान्ति मिथः क्षता ऋषिगिरः क्षुद्रोक्तयः किं पुनः ।  
इत्थं तत्त्वविनिश्चयो निधिरिव क्षिप्तो गुहाम्यन्तरे  
पन्थानं तु महाजनस्य निपुणः प्रत्यक्षमप्यवति ॥

The introduction of King Viveka with his consort, Sumati and the comparison of the characters with the rising sun entering the Akasa (Vishnupada) and sending forth his resplendent rays westward प्रत्यक्षी and dispelling the mist of Ahankara (con-

ceit) which completely clouds the vision is very fine.

प्रत्यङ्मुखीं सुमतिदीप्तिमिह प्रचिन्वन्

प्राप्तोदयोऽप्यभितरागबलोपपन्नः ।

क्षाम्यन्नहंकृतिमयीमवशो हिमानीं

भास्वानसौ मजति विष्णुपदं विवेकः ॥

The pun upon the words प्रत्यङ् (meaning westward or innermost) and विष्णुपदं (meaning Akasa or the Lord's lotus foot) and राग (meaning love or colour) is easy and natural and would do credit to any poet.

The slokas put into the mouth of King Viveka in the first Act have a fine grandeur about them. The Upanishads speak of the human body as the Brahmapura, the city of Brahma or the great city. The poet humourously suggests that the body is really a great city and deserves the appellation of Brahmapura as it has very many gateways for the entry of sin. He says बहुलदुरितद्वारे प्राप्ते पुरे. He describes the body also as a wonderful picture painted with the brush of tricoloured Prakriti by the Divine Architect. The following description of the lamentable condition of the soul's intelligence while the soul is clouded and shorn of its lustre by contact with maya is sweet.

पत्नौ दूरं गतवति खौ पद्मिनीव प्रसृता  
 म्लानाकरा सुमुखि निमृता वर्तते बुद्धिरम्बा ।  
 मायायोगान्मलिनितरुचौ बहुमे तुल्यशीला  
 गङ्गप्रस्ते तुहिनकिरणे निष्प्रभा यामिनीव ॥

The poet appears to have been familiar with the drama of Venisamhara. The following sloka of the poet appears to have been inspired by and modelled after a similar sloka in that play which is also extracted below for comparison.

त्वया जुष्टः पत्न्या विधिवदिह यथा स्वयमहं  
 विधत्ते चार्त्विज्यं शमदममुखोऽयं गुणगणः ।  
 अकस्मादुद्देश्यो भवति भगवानात्महविषः  
 पर्युर्बद्धो मुक्तिं भजति विगलकर्मनिगलः ॥

(Sankalpasuryodaya).

चत्वारो वयमृत्विजः स भगवान्कर्मोपदेष्टा हरिः  
 संग्रामाच्चरदीक्षितो नरपतिः पत्नी गृहीतव्रता  
 कौरव्याः पशवः प्रियापरिभ्रवङ्कशोपशान्तिः फलं  
 राजन्योपनिमन्त्रणाय रसति स्फीतं यशोदुन्दुभिः ॥

(Venisamhara.)

The poet appears to offer some suggestions by way of criticism of the latter sloka. The animals sacrificed in a Yajna are not sacrificed in any spirit of anger but purely with a sense of religious duty and the sacrificed animals themselves are believed to be sent to Heaven. The Kauravas who are the ene-

mies of Bhima are intended to be killed by him in anger and are not at all intended to be blessed with heavenly happiness. Although the deity to whom all sacrifices are dedicated is Sri Krishna, Bhima who had but a minute previously referred to the supreme greatness and divinity of Sri Krishna in the extraordinary beautiful and sublime sloka beginning with आत्मारामः forgets altogether Sri Krishna as the deity to whom his sacrifice should be dedicated. Our poet suitably amends his sloka to remove all possible criticisms. His Pasu tied by the ropes of Prakṛiti is really liberated for all time and sent to a perpetual heaven. The self itself is the इविः offered to the Lord. Why surrender unto the Lord things outside of the self? Why not surrender the self itself and sink altogether all sense of egotism (Ahankara)? The poet suggests the doctrine of *saranagathi*.

The Prakṛitha slokas in the beginning of the second Act are excellent. The description of Mandakini is very sweet and will compare well with the best description of the river by the great poets. The following sloka describing the trees on the banks of the holy river with their bodies moving by the winds and showering the flowers from their lofty branches with raised hands as it were is evidently

inspired by Bhavabhuti's similar description of the trees on the Banks of the Godavery.

एदे गिम्भरणिम्मसोहसुत्रापभारविम्भाइअं

माणुल्लुङ्खणमीणलङ्खणमहाधानुकानुकरं ।

आमालीणमहिन्दवारवणिआधम्मिल्लुमल्लोइअं

साख्खमेहि सुअंति पुप्फणिअरं रल्ल्हा मरुल्लोहिआ ॥

(Sankalpa Suryodaya).

कण्डूलद्रिपगण्डपिण्डकषणत्कम्पेन सम्पातिभि-

धर्मस्त्रसितबन्धनैः स्वकुर्मरचन्ति गोदावरीम् ।

छायापस्किरमाणविष्किरमुखव्याकृष्टकीटत्वचः

कूजल्लान्तकपोतकुल्लुकुलाः कूले कुलायद्रुमाः ।

(Uttararamacharitra).

Bhavabhuti's description has a tinge of Bib-  
hatesa due perhaps to the time chosen viz., the midday  
with a scorching sun overhead. Our poet's descrip-  
tion is free from any such tinge and is in a pious  
and romantic setting. Bhavabhuti is fond of the  
word *Pragbhara* and uses it frequently in his  
descriptive verses. Our poet detects his bias for  
that word and uses it more than once in the intro-  
duction to the second Act where his slokas are after  
Bhavabhuti's manner. Our author freely uses his  
own slokas in other works for this play. Bhava-  
bhuti does the same within his three plays. Bhava-



bhuti is so enamoured of his own slokas that he sometimes repeats them even where they are entirely out of place. His sloka in the Uttararama-charita put into the mouth of Rama in regard to his grief for absent Sita हा हा देवि रफुटति हृदयं संसते देहवन्धः is put into the mouth of Makaranda in the Malatimadhaviya to express his sorrow at the loss of his friend Madhava's newly married wife Malati, only amending हा हा देवि into मातर्मातः. It is needless to say that many parts of the sloka are entirely inappropriate.] Kalidasa never repeats his slokas in one work in his other works. Where the circumstances are similar and the description has also to be similar, he uses different language. His sloka on the rejoicing of the elements on the birth of Raghu

दिशः प्रसेदुर्मस्तो ववुः सुखाः

प्रदक्षिणार्चिर्हविरग्निराददे ।

is practically altered wholesale in form in his describing similar conditions at the birth of Parvati in the Kumarasambhava.

प्रसन्नदिक्पांसुविबिक्तवातं

शङ्खस्वनानन्तरपुष्पवृष्टिः ।

शरीरिणां स्यावरजज्जमानां

सुखाय तज्जन्मदिनं बभूव ॥

Our poet repeats his own slokas verbatim but they are never out of place.

Bhavabhuti admitting the differences in progress between different students sitting at the feet of the same teacher accounts for them by the differences in the mental calibre of the students. He says,

वितरते गुरुः प्राज्ञे विद्यां यथैव तथा जडे  
न च खलु तयोर्ज्ञाने शक्तिं करोत्यपहन्ति वा ।  
भवति च तयोर्भूयान् मेदः फलं प्रति तद्यथा  
प्रभवति शुचिर्विम्बोद्ग्राहे मणिर्न मृदा चयः ॥

But our poet's faith in the miraculous power of a spiritual teacher is firm and even a pupil of little intelligence can be imbued with all knowledge by the grace of the Guru. He says.

गुरुसदनस्फुरद्गुणगरिभिर्न यन्मानसे  
सकृत्स्फुरति वस्तु तन्न हि किमप्यप्रश्रयति ।

He had unbounded admiration for Sri Ramana the principal founder of his school and he introduces the great teacher in the second Act as his Guru and himself as the disciple and under the orders from his Guru enters into short and humorous attacks on rival systems. The Sankhyas refuse to count beyond twentyfive and deny Isvara the twentysixth Thatkwa After hearing the refusa-

tion by the poet they are made to say they are ready to count twentysix or even twentyseven. The Senapati says.

विश्वपतिमर्यवचसा सांख्याः संमञ्ज विगतसरम्भाः ।

गणयन्ति पञ्चविंशं षड्विंशं सप्तविंशं वा ।\*

The author evidently refers here to the Bharata sloka.

तं षड्विंशकमप्याहुः सप्तविंशकमेव वा ।

and humorously suggests that the Sankhyas worsted in the argument agree to counting one or even two more than their system would admit.

The poet expresses his ideals of good literature in his appreciation of the literature of Ramanuja in the following lines

यत्सारस्वतदुग्धसागरमुधासिद्धौषधास्वादिनां

प्रस्वापाय न बोधयतीति भगवन्मायामहायामिनी ।

नञ्चाव्याजविदग्धमुग्धमधुरं सारस्वतं शाश्वतम् ।

Good critics are rarely good writers themselves. The slokas of Sri Rama expressing appreciation of the perfection of the speech of Hanuman are themselves some of the finest specimens of literature. Similarly our poet's verses written in appreciation of the writings of the teachers of his school are themselves good specimens of the best literature. His sloka on the merits of the literature of Saint

Nammalwar has a beauty, flow and melody which is all its own.

सारः सारस्वतानां शठरिपुफणितिः शान्तिशुद्धान्तसीमा  
 मायामायामिनीभिः स्वगुणविततिभिर्बन्धयन्तीन्धयन्ती ।  
 पारंपारस्पर्शीतो भवजलविभवन्मजनानां जनानां  
 प्रत्यक्प्रत्यक्षयेन्नः प्रतिनियतरमासंनिधानं निधानम् ॥

He is conscious of the fragrance of the flowers of his own poesy and expresses such consciousness in language exquisitely fine. He says :

नाथे नस्तृणमन्यदन्यदपि वा तन्नाभिनालीकिनी-  
 नालीकस्पृहणीयसौरभमुचा वाचा न याचामहे ।

In his Vairagya Panchaka addressed to his great friend Sri Vidyaranya, he says:

तृणमपि वयं सायं संकुलमल्लिमल्लिका-  
 परिमलमुचा वाचा याचामहे न महीश्वरान् ।

The following sloka put into the mouth of the character Raga on the charms of women entering upon youth appears to be very fine.

स्मेरेण स्तनकुड्मलेन भुजयोर्मध्यं तिरोधिस्सितं  
 नेत्रेण श्रवणं छिन्नकयिषितं नीलोत्पलव्रीमुषा ।  
 जङ्गलं सर्वमलं चिकीर्षितमहो भविः स्मराचार्यकै-  
 स्तन्वीनां विजिगीषितं च वयसा धन्येन मन्ये वगत् ॥

The poet's sloka describing the gentle breeze in the forest country of Nepal wafting the fine scent of the musk put on the Nepali women's cheeks by admiring friends to make them exactly equal the Moon with the black spot and relieving the fatigue of the Vidhyadhara couples after their long amorous sportings and wetted with dewdrops will do credit to an expert Bringara poet.

उषानायातविद्याधरमिथुनसतिश्रान्त्यपक्रान्तिहेतुः

तिम्यद्वात्रस्तुषारैः सुरयुवतिमिन्धासविन्धासभूमिः ।

नीहारत्विदकलङ्कप्रतिवदनपदम्यस्तकस्तूरिकोष-

भेपालीगण्डपालीपरिमलमिलितः स्पन्दते मन्दवातः ॥

The poet who is an out and out Vydika and an embodiment of the highest vairagya redeems the Vydika from Vikrama's reproach in the Vikrama-urvasiya as वेशभ्यासजड and incapable of lovely creation. Manmatha's boast of his own might in the following sloka at the commencement of the fourth Act is also fine.

इहः पेशलमीदृशं मम धनुः पुष्पाण्यमी सायकाः

तन्त्रीमञ्जुलनिस्वना मधुकरमेणी शुभा शिखिनी ।

भीरुः सप्तबलाजनो मम बलं तथै परं कथ्यते

सोऽहं निर्जितशूलमृत्प्रभृतिकः संकल्पसिद्धोदयः ॥

Sri Krishnamisra in his Prabodhachandrodaya puts the following upadesa into the mouth of Saraswati.

नित्यं स्मरन् जलदनीलमुदारहा-  
 केयूरकुण्डलकिरीटधरं हरिं वा ।  
 ग्रीष्मे सुशीतमिव वा हृदमस्तशोकं  
 ब्रह्म प्रविश्य भज निर्वृतिमात्मनीनाम् ॥

The Scripture says:

एष ब्रह्म प्रविष्टोऽस्मि ग्रीष्मे शीतमिव हृदं ।

"Having suffered from the extreme heat of passions, I have immersed myself into Brahma even as the man scorched up by the hot sun cheerfully immerses himself in a cool pond". Sri Krishna Misra advised the worship of the Saguna Brahman in the form of Vishnu or the complete entry and surrender into the colourless (Nirguna) Brahman which by its delightful coolness drives away all the heat of samsara. He evidently puts the latter alternative as the higher method and as referred to by the above Pramana sloka. Our author who believes that the worship of Saguna Brahma is the safest road says in the following lines that the Pramana sloka refers to the worship of the Saguna Brahman.

नित्यासन्नमशेषदोषशमनं निःशेषार्थप्रदम्

ग्रीष्मे शीतमिव हृदं बहुगुणं ब्रह्म प्रविष्टो मुनिः ॥

The poet shows his direct knowledge of the climatic conditions and physical features of the whole country by his fine and true descriptions of the different parts in the pursuit after a good spot for the making of penance. Even in the poet's days the usurious moneylenders from the north appear to have set up their money-lending trade in all important places. They were living away from their families in strange places and cared for no pleasure or comfort for themselves but were absorbed by their unceasing and abnormal desire for increasing their money manifold in the shortest possible time by usurious lending. In his days also, Sannyasis seem to have been worrying people for large donations on some philanthropic pretext or other such as the founding of a mutt or of a library. He says of them,

भिक्षेति शिष्यजनरक्षणदक्षिणेति

शाठीति शाश्वतमठापधिकल्पनेति ।

कोशोपसंग्रहणमूल्यमिति बुवाणाः

संन्यासिनोऽपि सततं दधते घनयाम् ॥

The poet appears to have been a good Yogi himself. He describes in several verses at the end the rapturous trances into which the devout bhakta of the Lord frequently falls. He says of the Yogi:

जज्ञान्यत्य मुहुर्मुहुः पुनक्तिन्यन्तर्मुखं मानसं  
 चिन्ता च द्रुतशर्कराप्रतिनिधिः शीताशुणी लोचने ।  
 मायासारधिगीतयोपनिषदा दृष्टकर्म द्वागपि  
 मन्ये याति मनोरथेन पुरुषो वैकुण्ठचण्डापथम् ।

The following sloka describing the merging of the Yogi in the Ananda ocean of Parabrahman carried thereto by the Ganjes-like stream of spontaneous, pure, continuous and sweet thought of the Supreme affords clear proof of the Yogic experiences of the author.

स्वतः सिद्धस्वच्छस्थिरमधुरचिन्तासुरसरित्  
 मवाहोपश्लिष्टात्मणिधिमुखभागादवतरन् ।  
 चिदानन्दोदन्वत्यनघगुणरत्नौघसुभगे  
 निमज्जत्यन्यस्मिन्नयमपुनरुन्मज्जनमिह ॥

The finishing blokas in the Prabodha Chandrodaya and the Sankalpa Suryodaya indicate what differences there may be in the ideals. The following Bharata Vakya is indicative of the poet's extreme modesty and sincere conviction that the God within him is the real author of his works and that he is only His mouthpiece.

अहोर्कुर्वन्त्वकलुषधियोऽनित्यमध्यात्मविद्यां  
 जाघो धर्मः सृष्टात्पुनमुधामाशिवः पारवर्ती ।



देवः भीमान् जलधितनयावल्लभोऽस्मिन्मन्त्रे

कृता भोता वचनविषयः प्रीयतां वासुदेवः ॥

We shall now proceed to refer briefly to the Hamsa Sandesa. The Sandesa or message literature is as old as the Mahabharata. Even in the Ramayana birds and beasts and even the mountains are freely addressed by Rama to get information about Sita. The swan carried love messages between Nala and Damyanti. The idea is not peculiar in Sanskrit literature. Tennyson in his 'Princess' addresses a swan to convey a love-message. Kalidasa was the first to make a regular erotic poem of such a message. The poem was so exquisitely fine that later poets were enamoured of it and wanted to write after that manner. The two verses of Bhavabhuti in the Malatimadhaviya addressed by Madhava to a cloud beginning with देवात् पश्येः are certainly inspired by the Megasandesa. There are several Sandesas composed by later poets and published in the Kavyamala. Our author appears to have been profoundly impressed by the Megha Sandesa and filled with a desire to write a devotional poem on the same model. He was an extremely religious person and he would not violate the injunction to avoid composing poems merely pandering to human passions (कव्या-कापीष्वर्जयेत्). But he must write a Sandesa and

show all his skill as a poet. He had the authority of the Mahabharata for the conception of a message through a swan. He knew that Kalidasa himself now and then had Rama and Sita in his mind when he describes the condition of the Yaksha and his consort. Having got his inspiration from the Megha Sandesa, he set about composing the Hamsa Sandesa. The poem is one of the sweetest songs in the world's literature. In literary polish, melody, simplicity and beauty, it will bear comparison with the works of the greatest poets. Some parts of the Purva Megha are rather difficult though undoubtedly grand and have not the simplicity which is characteristic of Kalidasa. The Hamsa Sandesa is throughout simple and mellifluous.

If Kalidasa chose a cloud to carry his hero's message our poet chose a swan as the messenger. A cloud would bring winter and send muddy waters in torrents down the streams; clouds are believed to stir up erotic feelings in the heart of lovers. The muddy freshes running through winter streams might compare with the turbulent feelings of love running through the heart. Our poet's ends are mostly spiritual and he therefore chose the season of शरद, when the streams are fairly full but absolutely clear like crystal. The clear waters of the streams might compare with the streams of clear God-thought

which are the delight of the Yogi. The Swan (हंस) white as snow and with its pair of fine wings may well compare with the Sannyasi Guru (also called हंस or परमहंस) with his two pakshas (wings) of Gnana and Karma (Anushtana). The poet might have had in mind Suka's description of the सरस in the following sloka

सर्वस्वं जलदा हित्वा विरेजुः शुभ्रवर्चसः ।

यथा त्यक्तैषणाः शान्ताः मुनयो वीतकिल्बिषाः ॥

where clouds having discharged the whole of their water are said to shine in their pure white colour like the tranquil Yogi who has found his peace having freed himself from the yoke of all passion and desire. It is a common idea in the spiritual literature of the country to address spiritual messages through the Swan which is supposed to represent a Guru. The Guru is supposed to act as a medium of communication between the Lord and the soul longing for deliverance. It is an essential idea of the author's faith that the Lord seeks after the deliverance of jiva even more eagerly than the latter. Bita herself is believed to represent the exiled jiva torn from the bosom of the Lord by the ten-headed demon of the mind and divided by the sea of Sambara. If the Sundarâkanda depicts with the deepest pathos the anguish of the separated

Atman, the Aranya and Kishkindha Kandas describe even more pathetically the pining of the Lord for the absent Jiva. This short and sweet poem describes the feeling of the Lord for union with the true and chaste Jiva. The hero of the Meghasandesa is described as being shorn of all his splendour by his master's curse and of having been caught inattentive\* (प्रमत्त) in the performance of his duty. The first half of the opening sloka of the Hamsa-sandesa is in marked contrast with the corresponding first half of the first sloka of the Megha. Our author's hero is described as being born in the spotless races of the Sun and most attentively engaged in the search for Sita. If the yaksha hero lost the company of his sweetheart by inattention to his duties which invited a master's curse of exile, Rama lost his Sita solely by attention to his duty - viz., of finding a cause for a war with Ravana the embodiment of adharma and the sworn enemy of the good. The poem contains intrinsic evidence of frequent polishing of the verses by the author. He aimed high to keep to the level of Meghasandesa full of poetic flights towering to the heights of cloudland and he frankly confesses in his appeal at the end of the poem to the reading public that he wrote and rewrote the verses several times before

he gave them out to the world. He says the work was polished upon the whetting stone of his thoughtful mind many a time (चिन्तासागे निक्षिप्तमवकुट्). He wished his beloved production a wide popularity in the same way as Kalidasa intended his work of Megha to travel far and wide raining sweet nectar and never for a moment removed from the heart of the tasteful student. In addressing the cloud at the end of his poem in the following couplet Kalidasa appears to have referred to his work also known as the 'cloud' or Megha

इष्टान्देशाञ्जलद विचर प्रावृषा संभृतभी-

र्मा भूदेव क्षणमपि च ते विद्युता विप्रयोगः ॥

It is very pleasant to read critically the two works and compare and contrast them. A close study and enjoyment of the later work will help us to appreciate the earlier work better and more critically in the same way as a study of Kamba Ramayana certainly helps us to understand and appreciate Valmiki better. Our poet, referred to the hero as देवः श्रीमान् in his first sloka and he refers to him more particularly as रामः श्रीमान् in the last pada of the penultimate sloka. Being an all life worker in the field of Mimamsa he can not resist the temptation to aim at likeness of the beginning and the end (उपक्रमोपसंहाराभिरूपम्). He was too much

enamoured of the Padukas of Sri Rama Badhra to omit a fine reference to them at the end of his work (राज्यं भूयस्त्वयमनुमपन्नं रक्षितं पादुकाभ्याम्). Very likely his Padukasahasram had been composed before this work. Kalidasa referred to जनकनया in his first verse and again to मैथिली in the course of the poem but he had no opportunity to refer to her at the end. The references to Sita in the poem give a peculiar charm to it. Our poet's heroine is Sita herself and he refers to her as जनकनया both in the beginning and at the end of the poem. He says in the 48th sloka of the second chapter

इत्थं ह्यैर्जनकनयां जीवयित्वा वचोभिः

सख्यं पुष्पन्दिनकरकुले दीप्यमानैर्नरेन्द्रैः ।

स्वैरं लोकान्विचर निखिलान् सौम्य लक्ष्म्यैव विष्णुः

सर्वाकारैस्त्वदनुगुणया सेवितो राजहंस्या ॥

In wishing the swan to fly far and wide accompanied and cheered by its consort, he evidently expresses a wish that the spiritual guru encouraged by Acharyani (wife) in his good work of spreading spiritual light may carry his teachings to all the corners of the globe. Kalidasa's Megha bore no likeness whatever to his heroine, but our poet's heroine had many things which strongly suggested a comparison with the swan and the association of

Idea was so strong that the hero fainted when seeing the swan being struck by the points of similarity with Sita. The poet says

तस्मिन्सीतागतिमनुगते तदुकूलाङ्गमूर्तौ  
तन्मञ्जीरप्रतिमनिनदे न्यस्तनिष्पन्ददृष्टिः ।  
वीरचेतो विलयमगमत्तन्मयात्मा मुहूर्तं  
शङ्के तीव्रं भवति समये शासनं मीनकेतोः ॥

The poet has a fine hit at the ecstasy of the hero in making his respectful approaches to the swan in the hope of sending a message to his beloved when he says that he paid more regard to the swan even than to Hanuman.

कृत्वा तस्मिन्बहुमतिमसौ भूयसीमाञ्जनेनात्  
गाढोन्मादः प्रणयपदवीं प्राप वार्तानभिज्ञे ।

Kalidasa referred to the gentle wind blowing at the time (मन्दं मन्दं नुवति पवनश्चानुकूलः). Our poet's description of the gentle and favourable wind in the following sloka is superbly fine and will compare favourably with any similar description.

भारतानां त्वमधु शनैरपिबन् पद्मिनीनां  
कञ्जोन्मिदे कुवलयके घूर्णमानः सलीकम् ।  
स्वभोदानैर्षिपिनकरिणां सौम्य सेविष्यते त्वा-  
भामोदानामहमहयिकामादिसन्तान्धवाहः ॥

A true poet must display a generously tolerant spirit; he must not cause any उद्द्वेग or pain by his bigotry and exclusiveness. Our author although an exclusive believer in his own tenets and his own deity, discards his exclusiveness altogether and indulges in very appreciative descriptions of Lord Siva and Parvati. If about the end of his poem he makes a reference to अचलतनया (Parvati), he refers to her pleasantly about the beginning in the 12th sloka of the work. If Kalidasa, a bhakta of Lord Siva, intended to sanctify his poem by reference to Janaka's daughter, our author, a devout Vishnubhakta, being a true poet, freely makes appreciative references to Himavan's daughter in the early and closing parts of his poem. A similar broad-mindedness was shown by Yamuna-charya in his beautiful and reverential reference to the holy feet of Parvati in his well-known sloka beginning with

भाशैलादद्रिकन्याचरणकिसलयन्यासधन्योपकण्ठत् ।

This was evidently intended to be even an improvement on Kalidasa's soul-stirring reference to Sri Ramachandra's feet in the line

धन्यैः पुंसां रघुपतिपदेऽङ्कितं मेखलासु ।

Kalidasa compared his cloud decked by the rainbow to the shepherd boy Krishna with his cloud-



like body shining with the many-coloured feathers of the peacock in the following couplet

येन श्यामं वपुरतितरां कान्तिमापस्यते ते  
नहंणैव स्फुरितरुचिना गोपवेषस्य विष्णोः ।

Even more finely does our poet conceive and develop a comparison between his swan and the crescent on Lord Siva's head. The bandhujīya flowers which make their appearance in the same season as a hamsa feel a brother's affection for the latter and when the wind blows they smear the body of the swan plentifully with their crimson dust. Smeared copiously with the red dust, the white swan attains a sweet resemblance to the moon on Lord Siva's head, covered by the white spray of the flowing Ganges and tinged red with the lac-dye on the feet of Parvati. The sloka is extremely fine.

पर्याप्तं ते पवनचलितैरङ्गरागं परागैः  
स्थाने कुर्युः समसमुदयाद्वन्धवो बन्धुजीवाः ।  
येनान्वेष्यस्यचलतनयापादलाक्षानुषक्तं  
चूडाचन्द्रं पुरविजयिनः स्वर्णदीपेनपूर्णम् ॥

The Megha is said to have swans for its companions in its flight.

आकैलासाद्विसकिसलयच्छेदपायेयवन्तः  
संपत्स्यन्ते नभसि भवतो राजहंसाः सहायाः ।

Our poet makes the white autumnal clouds keep close company and serve as an umbrella over the swan.

ऊढाः पश्चादुचितगतिना वायुना राजहंस-

च्छत्रायेरन्मभसि भवतः शारदा वारिवाहाः ।

The author appears to suggest that the two Sandesas are companions to each other and must be enjoyed together to enhance the delight. The leave-taking by the Hamsa of the lotus-pond where it is sporting is described with an indescribable charm in the following sloka.

प्रक्षीणां त्वद्विरहसमये जातहर्षाम्बिदानीं

प्रत्यायास्यन्ननुनयशनेः पद्मिनीं स्वादुवाचा ।

सा ते तन्त्रीरवनमुमगया स्यादितिहाभ्यनुज्ञां

मन्ये कुर्यान्मधुकरगिरा मेघिलीसौहृदेन ॥

The Padmini is a high-souled woman; although her lover the swan had just returned after a long separation in the winter when she had languished considerably and was now being filled with cheer, she says 'yes' by the hum of the bees to the swan's request to go to Lanka for is it not to save dear Janaki's life that the Message-mission is undertaken ?

The route of the Megha is through places lovely mostly on account of the lovely woman there, but

the route of the Hamsa is mainly through revered places of pilgrimage. Rarely the swan is introduced to attractive young maids. The main purpose of the poem is to stir the depths of devotion in the reader. The author's Hamsa is intended to represent a guru whom nothing but the image of his God will attract. The first holy place in the route is the hill of Tirupati. The hill is called Seshadri because it bears Lord Vishnu, supports the world and has crests studded with precious stones. The snow-white clouds on its summits look like the snake-skins just cast off by the seshas who become muktas by contact with the holy atmosphere. We are reminded of the sruti.

‘यथा पादोदरस्वचा विनिर्मुच्यते’ ‘यथा अहिनिर्वयनी प्रत्य-  
स्ता शेते’

The description of the hill in the following couplet is very fine.

अन्नेर्बुक्तो क्वचुभिरचिरान्मुक्तनिर्मोक्तस्यै-

मे भावी तदनु नयने रञ्जयन्नञ्जनाद्रिः ।

The Swarnamukhi river is said to carry the flowers dropping from the treea on her banks down to Kalahasti for the worship of Lord Siva. Vaishnava commentators do interpret the following

couplet as meaning that the flowers are for the worship by Siva, but there is nothing at all in the sloka, to compel or even perhaps to warrant such an idea. The description of the waves carrying the flowers as the hands of the river and of the presentation of the flowers by the use of the word upahara (respectful offering) would seem to clearly point to the offering of the flowers by the river with raised hands to the Lord at Kalahasti. The poet evidently had in mind Suka's description of the Jumna river touching the feet of Sri Krishna with the offerings (upahara) of lotuses

ऊर्मिमुजैर्मुधरेः गृह्णन्ति पादयुगलं कमलोपहारः ।

आसन्नानां वनविटपिनां वीचिहस्तैः प्रसूना-

. न्यचदितोरुपहरति या नूनमर्धेन्दुमौलेः ।

The Meghasandesa devotes 12 slokas to the description of the Malava country and its capital Avanti. Kalidasa betrays his bias for his own native land and treats the reader to a rather long description thereof. His native place is not even exactly in the cloud's route to Mount Kailas; the poet asks the cloud to make a bend to have a full sight of the Ujjain country. Our poet who adopts the manner of the old poet devotes eleven fine slokas to the description of his own native town of

Kanchi and evidently wishes to immortalise the place. Kanchi was a great centre of learning and was a very wealthy and busy city in those days. The poet says that Kanchi was so called because it was the Kanchi (belt or waiststring ornament) of the earth. The big Garudotsava in which Varadaraja is carried on big vehicles in the midst of large holy crowds is finely referred to in the following couplet.

यद्दीधीनां करिगिरिपतेर्वाहवेगावधूतान्  
धन्यान् रेणुत्रिदशपतयो धारयन्त्युत्तमाङ्गैः ।

Although the poet does not enter into an elaborate description of the temple of Ekamreswara he does not omit to make a charming reference to the shrine. The gentle breeze proceeding from the mango grove brings with it the dew-drops from the moon on the head of the Lord of Pasur and cools its wearied friend, the Hamsa, coming from a distance. The sloka is simply beautiful.

मन्दाधूतात्तदनु महितो निःसृतश्चूतषण्डान्  
पार्श्वे तस्याः पशुपतिशिरश्चन्द्रनीहारवाही ।  
दूरप्रप्राप्तं प्रियसखमिव त्वामुपेक्ष्यत्यवश्यं  
कम्पापाथः कमलवनिकाकामुक्तो गन्धवाहः ॥

Kalidasa requested his Megha to do due worship to Mahakala at Ujjain. Our poet asks the swan to

fan with his wings, the god and goddess strolling about in the pleasure-gardens. It is interesting to compare the following sloka in the Hamsa Sandesa with the corresponding sloka in the Megha.

मध्वासक्तं सरसिजमिव स्विन्नमालम्बमानो

देव्या हस्तं तदितरकरे न्यस्तलीलारविन्दः ।

देवः श्रीमान् स यदि विहरेत्स्वैरमारममूमौ

व्यक्तो धालव्यजनवपुषा बीजयेस्तं त्वमेव ॥ *Hamsa*

हित्वा तस्मिन् मुजगवलयं शंभुना दत्तहस्ता

क्रीडाशैले यदि च विचरोत्पादचारेण गौरी ।

भङ्गीभक्त्या विरचितवपुः स्तम्भितान्तर्जलौघः

सोपानकं कुरु मणितटारोहणायाप्रयायी ॥ *Megha*

The author has to avoid an anachronism in his references to the shrine at Srirangam. He cannot omit Srirangam, which is on the route and where he had spent a great part of his life. He therefore refers to the Sesha Pitha there which was waiting to receive Lord Ranganatha who was prophesied to come over from Ayodhya. The following two slokas on Lord Ranganatha are remarkably fine.

तीरि तस्या विरचितपदं साधुभिः सेव्यमानं

अद्वायोगादिनमिततनुः शेषपीठं भजेथाः ।

यस्मिन्नस्मत्कुलधनेतया सौम्य साकेतभाजः

स्थानं भाव्यं मुनिभिरुदितं भीमतो रत्नधातः ॥

सत्वे दिष्टे स्वयमुदयतस्तस्य धाम्नः प्रसन्न । त्  
मञ्जूषायां मरकतमिव भ्राजमानं तदन्तः ।  
चेतो धावत्युपहितभुजं शेषभोगे शयानं  
दीर्घापाङ्गं जलधितनयाजीवितं देवमाद्यम् ॥

The reference to Sundara Baku near Madura is very beautiful.

नित्यावासं वृषभमचलं सुन्दराख्यस्य विष्णोः  
प्रत्यासीदन्सपदि विनमद्भागधेयं नतः स्याः ।  
यस्योत्सङ्गे बलिविजयिनस्तस्य मञ्जीरवान्तं  
पाद्यो दिव्यं पशुपतिजटास्पर्शशून्यं विभाति ॥

The hill on which the God is seated is the Vrishabha rock. Unlike the bull, the moving seat of Lord Siva, it is a fixture. Sundarabahu is permanently seated on the rock? To distinguish him from Sri Sundaresa in Madura, he is described as Vishnu with the name of Sundara. The Noopura Ganga flowing from the anklet of the God is described as Ganga differing from the well-known Ganga in that the waters have not the touch of Lord Siva's jata.

The first sloka of the second Asvasa is conceived similarly to the corresponding sloka in the Mēgha. The comparison of the two slokas is very interesting.

विरुत्तलितवनिताः सेन्द्रचापं सचित्राः  
संगीताय प्रस्तमुरजाः खिग्धगम्भीरघोषम् ।  
अन्तस्तोयं मणिमयमुवस्तुङ्गमभ्रंलिहाप्राः .

प्रासादास्त्वां तुलयितुमलं यत्नं तैस्तैर्विशेषैः ॥ Megha  
लीलाखेलं ललितगमनाश्चारुनादं सशिखाः

भौद्धाक्षं त्वां स्मरशरदशो गौरमापाण्डुराङ्गवः ।  
मुग्धालापं मधुरवचसो मानसार्हं मनोज्ञाः

यत्रानीताः सुरयुवतयो रञ्जयेयुः समक्षम् ॥ Hamsa.

The description of Sita under the Asoka tree is masterly and rouses our deepest feelings. Sita is a divine gem and gives lustre to the solar race.

दृश्यं तत्ते दिनकरकुलद्योतकं दिव्यरत्नम् ।

Kalidasa refers to the slender waist of his heroine by the words मध्ये क्षणा. Our poet avoids the word Kshama and uses the word वेदियथा. The following slokas are good specimens of fine polish and deep pathos.

सा ते यावन्नयनपदवीं याति मोहालसा वा  
संदेशं वा मदुपगतये श्रावयन्ती शकुन्तान् ।

अत्यासन्नप्रियवचस्तां सूचयद्भिर्निमित्तैः

एतामभ्रस्थगितनयनं वीक्षमाणा दिशं वा ॥

आकल्पान्वा सविधनिहितानालपन्ती विमोहात्

अङ्गस्पर्शां रघुकुलपतेः स्मर्यते वा न वेति ।



ध्यायन्ती वा चिरविरहितानेकशय्याविहारान्  
 तस्या नूनं नियतिजनिता तादृशी कालयासा ॥  
 भूयो भूयः करसरसिजे न्यस्य रोमाञ्चिताङ्गं  
 मौलौ चूडामणिविरहिते निर्विशन्तीं निधाय ।  
 अन्तस्तापादधिगतरुजोरादरादर्पयन्तीं  
 पर्यायेण स्तनकलशयोरंगुलीयं मदीयम् ॥

The opening of the Message to be delivered by the Swan was to be as follows:—

पत्युर्देवि प्रणयसचिवं विद्धि दीर्घायुषो मां

The addressing of the Yaksha heroine in the opening of the Message by the Cloud as अविधवे is not perhaps quite happy. Although the word might be intended to give an admonition to the heroine against behaving desperately in such a manner as if she had lost her consort, the expression is not at all happy. Our author starts by assuring Sita of her husband's life by describing him as दीर्घायुः.

The first looks (katakshas) cast on the swan by Sita are described with a peculiar charm.

मद्यस्तवप्रवणमद्य सा मेघिली मानयेत्वा

स्मरन् सोकाद्दयनकमलं किञ्चिदुत्तम्य मीरुः ।

अन्तस्तोषादमृतलहरीलब्धसन्नसचर्यै-

रम्भोजानामुषसि मिषतामन्तरश्चेरपातैः ॥

The ideas in Kalidasa's well-known sloka यथास्वेन वदति किं ते are given a new shape in the following sloka.

यस्या यस्मिन् व्यवधिरभवद्रूषणालेपनादि-

र्नातामेनां नियतिविभवादन्तरीपं दधीयः ।

प्रत्यासीदन्निव नयनयोर्वर्त्मनि स्थापयित्वा

स त्वामेवं वदति कुशली देवि सख्यामुखेन ॥

When the author says that Lakshmana will with the sound of his bow pour nectar into Sita's ear,

कर्णे शीघ्रं तव रचयिता लक्ष्मणश्चापघोषैः ।

he probably has in mind his Guru (Lakshmana or Ramanuja) who by whispering the sacred mantra in the pining Jiva's ear rains immortality as it were. The crossing of the ocean by constructing a dam with rocks (Achalas) or with arrows may probably be intended to suggest the crossing of the sea of samsara by rock-like devotion or by immediate self-surrender comparable to the darting of an arrow. If Kalidasa consoled the heroine by the general saying that even the great are subject to the caprices of Fate tossing her vic-

time to and fro as may please her, our poet offers consolation by citing some instances of other great women enduring suffering, being sustained by hope of re-union with their Lords.

शय्याः केशं कचन समये तादृशं चिन्तयित्वा  
स्मृत्वा देवीमवलतनयां विप्रयुक्तां शिवेन ।  
रक्षात्मानं कथमपि शुभे जीवितालम्बनं मे  
पत्युच्छन्दाद्यसनमपि हि श्लाघनीयं वदूनाम् ॥

If the Yaksha sought the protection of the Cloud in his distress (*Arti, santapa*) in the beginning of the work, our author directly makes the appeal for protection (*Saranagati*) at the end of the work, following the method of the Gita.

आर्तनाणं व्रतमिति विदुर्हंसशुद्धात्मनां वः ।

The Hamsa Sandesa has been rendered into beautiful English verse by a talented scholar, endowed with a poetic mind, whom a cruel Fate took away at an early age. A reading of the poetical English rendering will give a good idea of our author's greatness as a poet.

The commentary of Purnasarasvati on the Megha recognizes only 110 Slokas as the genuine Slokas of the author although Mallinatha recognises more which Purnasarasvati discards. It is interest-

ing to note that Desikar adopts the number 110 for his work; it is very probable that the Megha he read contained only 110 Slokas.

The author has written many other good poems. We reserve our discussion of them to a later volume.

*A. V. Gopalackari.*





# Uadavabhyudaya.

---

CANTOS 9—12.

---









A. Sudarshanum & Son,  
Photographic Artists, Srirangam.

॥ श्रीः ॥

श्रीमौभेगमान्तमहादेशिकविरचितम्

॥ यादवाभ्युदयम् ॥

—\*—

नवमः सर्गः ॥

—

अथ भोजपतिर्जगत्पते-

• रवतारं भुवि नारदान्मुनेः ।

श्रुतवानतिदेवदानवं

व्यथया पीतविषोपमोऽभवत् ॥ १ ॥

अथेति । अथ अरिष्टवधपर्यन्तकृष्णचरितानन्तरम् । भोजपतिः  
कंसः । अतिदेवदानवं शौर्यादिभिः देवदानवानतिक्रान्तम् । जगत्पतेः  
पुरुषोत्तमस्य । भुवि भूलोके । अवतारं नारदात् मुनेः श्रुतवान् । असु-  
राणां शास्ता पुरुषोत्तम एव असुदेवसुतरूपेणावतीर्य नन्दगोक्षेत्रे वसतीति  
आकर्णितवान् सन् । व्यथया दुःखेन । पीतविषोपमोऽभवत् पीतगरल-  
तुल्योऽभवत् ; निपीतगरलवत् मृशं पर्यतप्यतेत्यर्थः । वियोगिनी वृत्तम् ।

‘विषमं ससजा गृहः समं सभरा लोड्ध गुरुर्वियोगिनी’ इति अर्धसमवृत्तं लक्षणात् ॥ १ ॥

अथास्य परितन्वमानस्य चिन्तां श्लोकचतुष्टयेनाह—

निहता पृथुकेन पूतना

शकटं तत्परिवर्तितं महत् ।

ककुभद्वितयं निपातितं

प्रहितः कापि निपीड्य कालियः ॥ २ ॥

निहतेति । पृथुकंन वालकंन सता कृष्णेन । पूतना निहता । तत्. मुरामुररूपतया प्रसिद्धम् । महत् उरु । शकटं परिवर्तितम् । ककुभद्वितयम् अर्जुनवृक्षयुगलम् । निपातितम् । कालियो नागराजः । निपीड्य, काप्य-विज्ञाते प्रदेशे । प्रहितः निरस्तः । ‘पृथुकंन सता’ इत्यस्य ‘विषष्ट्वि-न्यसमां विदारितः’ इत्येतावत्पर्यन्तमनुषङ्गः ॥ २ ॥

स च गोमुखवर्धनां दधे

गमितः क्षोदपरिष्टपर्वतः ।

प्रथितश्च बलः प्रलम्बाजि-

निधनं धेनुकदानवो गतः ॥ ३ ॥

स चेति । किं चेति चार्थः । सः प्रसिद्धः, तथा महत्तया अनुभूतो वा । गोमुखवर्धनः गोशब्दः मुखं प्रारम्भो यस्य वर्धनशब्दस्य स गोव-र्धनः इति शब्दवाचकमिदं पदमर्थे गिरानुपचरितम् । दधे दधे । कर्मणि लिट् । अरिष्टपर्वतः अरिष्टामुर एव पर्वतः । क्षोदं गमितः चूर्णं प्रापितः । किं च बलः बलभद्रः । प्रलम्बाजिन् प्रलम्बासुरस्य जेता । प्रथितः

प्रख्यापितः । प्रलम्बजिर्दति ख्यातिमात्रमप्रजे संपादितम् । तद्वधोऽपि कृष्णस्यैव महिमेति भावः । अत एव कृष्णमहिमवर्णनप्रस्तावे भागवतम्— ‘प्रलम्बं घातयित्वाग्रं बलेन बलशालिना । असौच्यद्रजपशून् गोपांश्चारष्यवह्निः’ इति । प्रथित इति प्यन्तात् कर्मणि कः । धेनुकदानवः धेनुकासुरोऽपि । निधनं नाशम् । गतः गमिनः । अन्तर्भावितव्यर्थोऽयं शब्दः, अन्यथा प्रकमभङ्गापत्तेः । अनुषज्यमानस्य पृथुकेनत्यस्य अनन्वयापत्तेश्च ॥ ३ ॥

दवहव्यवहश्च जग्रसे

विषधूद्दिन्ध्यसमो विदारितः ।

इति नाम विजृम्भणे रिपो-

रलमेकैकमलङ्घ्यतास्थिते ॥ ४ ॥

दवेति । किं च, दवहव्यवहः दवाग्निः । जग्रसे प्रस्तः । विन्ध्यसमविन्ध्यावलतुल्यः । विषधून् अजगरः । विदारितः विदालितः । क्वचिन्मुजाटव्यां गोपान् पशून् परिहृत्य जृम्भतो दवाग्निः भगवता मुखेन पीतः इति, क्वचित् भगवन्तं प्रसितुमजगररूपेण मुखं व्यादाय मार्गे क्षयानः अघासुरः तन्मुखं प्रविश्य गलप्रदेशे ततोऽप्याधिकप्रमाणं प्रवृद्धेन भगवतः विदारित इति च भागवते कथा । इति एवंप्रकारेण । रिपोः कृष्णस्य । विजृम्भणे उपचये । अलङ्घ्यतास्थितं अतिक्रमितुमशक्यतामास्थिते सति । एकैकं पूतनादिनिग्रहगोवर्धनोद्धरणादिकमेकमेव । अलं पर्याप्तम् । पृथुकभाव एषैतादृशानि कृतवतोऽस्य मादृशनिग्रहोऽपीषत्केर इति निश्चेतुं पर्याप्तमिति भावः ॥ ४ ॥

अतीतचिन्ता व्यर्थेति मत्वा भावि कार्ये निश्चिनोति—

बहुभिः किमिह प्रतर्कितै-

र्बलिनः स्रोतसि धावतो विधेः ।

यदतीतमतीतमेव त-

त्करणीयं पुनरायतिक्षमम् ॥ ५ ॥

बहुभिरिति । बहुभिः नानाप्रकारैः । प्रतर्कितैः वितर्कैः । इह समये । किं किं प्रयोजनम्; न किमपीत्यर्थः । बलिनः बलवतः । धावतः अतिवेगेन गच्छतः । विधेः दैवस्य । स्रोतसि संकल्पप्रवाहे । यत् कार्यम् । अतीतम् अतिक्रान्तम् । तत् अतीतम् अतिक्रान्तमेव; दैववशादतीते केनापि प्रतिकर्तुं न शक्यत इत्यर्थः । यथा वेगविक्षिप्तम-  
हानदीप्रवाहे अतीतं जलादिकं प्रत्यानेतुं न शक्यते तद्वदिति भावः । तर्हि तूष्णीं स्वीयतामित्यत्राह— करणीयमिति । आयतिक्षमं पुनः आगामिकालयोग्यं तु । करणीयं कर्तव्यम्; बुद्धिमता कार्यमित्यर्थः ॥

इति विप्रतिसारविह्वलः

स्वयमुत्थापितमृत्युचोदितः ।

प्रतिहन्तुमियेष चक्रिणं

सलभो दीप्तमिवाभ्युक्षणिम् ॥ ६ ॥

इतीति । इति एवंप्रकारेण । विप्रतिसारविह्वलः पञ्चाक्षापेन विह्व-  
लः । 'पञ्चाक्षापोऽनुतापश्च विप्रतीसार इत्यपि' इत्यमरः । उत्थापित-  
मृत्युचोदितः कर्मवशादुत्पादितान्तकप्रेरितः कैसः । स्वयं साक्षात् स्वा-  
त्मनैव । चक्रिणं कृष्णम् । प्रतिहन्तुम् इवैव । क इव—सलभः पतङ्गः ।  
दीप्तं—ज्वलितम् । आभ्युक्षणिम् अभिम्; यथा पतङ्गः प्रदीप्ताग्निनास-

कुञ्जा भग्नौ पतन् स्वयमेव नश्यति तद्वत् कंसोऽपि स्वनाशार्थमेव कुञ्ज-  
ह्वने प्रवृत्ते इति भावः । उपमाकंकारः ॥ ६ ॥

दिवसान्तदिवाकरोपमः

श्रसितान्दोलितजीवितस्थितिः ।

भयविस्मयरोषकर्तुरः

स शिरःकम्पमवर्तयत्क्षणम् ॥ ७ ॥

दिवसान्तेति । दिवसान्तदिवाकरोपमः दिवसावसानसूत्रं इव नि-  
स्तेजस्कः । श्रसितान्दोलितजीवितस्थितिः श्रसितबन्निश्चासवत् आन्दो-  
लिता डोलायिता जीवितस्थितिः जीवनवृत्तिर्यस्य स तथोक्तः; आसन्न-  
मरण इत्यर्थः । भयविस्मयरोषकर्तुरः शिशुतामामेव कुञ्जेन हृता हताः,  
मम कथमिति भयम्, तेनैव विस्मयश्च, मयि विद्यमान एव नन्दगोपा-  
दिभिरेवं कारितमिति रोषः क्रोधः, एतैः शनिलितः नानावस्थां प्राप्नो-  
त्यर्थः । । सः कंसः । क्षणं शिरःकम्पमवर्तयत् कृत्याकृत्यविवेकान्धतया  
शिरःकम्पमेव कृतवानित्यर्थः ॥ ७ ॥

स च दानपतिं समादिश-

द्ब्रूतो जीवतु भद्र सौहृदम् ।

अजितेन जिघासितस्य मे

भज साहायकमात्परक्षणे ॥ ८ ॥

स इति । किं च, स कंसः । दानपतिमकूरम् । समादिशत् वक्ष्य-  
माणरीत्या उक्तवान् । हे भद्र मातुलप्रद । भवतः सौहृदं सुहृत्वम् । जी-  
वतु चिरं तिष्ठतु; मन्त्रियोगाकरणे मन्त्रिप्रहविषयत्वात् तव सौहृदं नश्ये-

दित्यर्थः । को वा निदेशो मया अनुष्ठेयः, यस्याचरणेन सौहृदं जीवति  
तं वद, इत्यत्राह— अजितेनेति । अजितेन केनापि जेतुमशक्येन  
कृष्णेन । जिघांसितस्य हन्तुं विषयीकृतस्य । मे यम । आत्मरक्षणे  
शरीररक्षणे । साहायकं सहायत्वम् । भज । 'योपधाद्भूतोत्तमाद्भुम्' इति  
सहायशब्दात् भावे वुप्प्रत्ययः ॥ ८ ॥

अतिमानुषचेष्टितः स्वयं

मधुजिन्मानुषभूमिकां वहन् ।

असुरानभिहन्तुमीहते

दमनीयोऽयमरूढयौवनः ॥ ९ ॥

अतिमानुषेति । अतिमानुषचेष्टितः मानुषाधिकचेष्टितः । मधुजित्  
विष्णुः । स्वयं मानुषभूमिकां मानुषमूर्तिम् । वहन्, असुरानभिहन्तुम् ।  
ईहते इच्छति; 'ईह चेष्टायाम्' इति धातुः प्रयोगवशादिच्छाश्रुतिरपि,  
ईहते चेष्टते इति वा । अयमरूढयौवन एव दमनीयः; 'बाल्येऽप्ये-  
वमतिमानुषाणि चेष्टितानि कुर्वन् रूढयौवनश्चेत् सर्वथा दमयितुमश-  
क्यो भवेदिति भावः ॥ ९ ॥

अविचारितमाशु गम्यता-

मधिनन्दावसथं विहारिणौ ।

बलदेवजनार्दनौ बला-

दुपनेयौ भवता च्छलेन वा ॥ १० ॥

अविचारितमिति । अविचारितं यथा तथा आशु गम्यताम् ।  
कुत्र गन्तव्यम्? गत्वा च किं कर्तव्यम्? तत्राह— अधिनन्दावसथं

नन्दावसथे नन्दगृहे । 'गृहेऽप्यावसथः क्षवः' इत्यमरशेषः । विहारिणौ  
विहारवन्तौ । बलदेवजनार्दनी रामाच्युतौ । भवता बलात् प्रसज्य ।  
छलेन केनचित् व्युज्जेन वा । उपनेयौ इहानेतव्यौ ॥ १० ॥

छलपक्षमेवावलम्ब्य तदुपायमाह—

**सह नन्दमुखैरशक्तं**

**करदानव्यपदेशवञ्चितैः ।**

**अपरेद्युरिहोपसर्प्यता-**

**मसुरध्वंसकृदग्रजान्वितः ॥ ११ ॥**

सहेति । करदानव्यपदेशवञ्चितैः वार्षिककरदानव्याजेन वञ्चितैः ।  
नन्दमुखैः नन्दप्रभृतिभिः सह । अप्रजेन बलदेवेनान्वितः, असुरध्वंसकृत्  
कृष्णः । अपरेद्युः भूः । अशक्तं यथातथा ; तस्य मारणे शक्ता यश्च  
न भवति तथा प्रलोभनं कृत्वैति भावत् । इह मधुरायाम् । उपसर्प्य-  
ताम् आनीयताम् । सर्पतेर्ष्यन्तात् कर्मणि लोट् ॥ ११ ॥

**इति वाचमुदीर्य दुर्मतिः**

**स्वधोपात्तकृपाणिकोपमाम् ।**

**मपदि प्रजिघाव केशिनं**

**मधुजित्पीडनलोभमोहितः ॥ १२ ॥**

इतीति । दुर्मतिः दुर्वृद्धिः कंसः । इति स्वधोपात्तकृपाणिकोपमाम्  
अग्रे स्वानर्थपर्यवसायितया स्वधार्थोपात्तकृपाणिकासदृशीम्, वाच-  
मुदीर्य । मधुजित्पीडनलोभमोहितः कृष्णबाधनेच्छया मौल्यं प्रापित  
सन् । केशिनं नाम असुरं सपदि क्षीघ्रं प्रजिघाव बृन्दावनं प्रति



प्रहिणोति स्म । तेन वा कृष्णस्य पीडा भवत्वित्याशयेनेति भावः ॥ १२ ॥

स च वाजिमहासुरधर-

न्ननुबृन्दावनमद्रिसंनिभः ।

समहेषत संमुखं प्रभो-

रशनिध्वानभयानकध्वनिः ॥ १३ ॥

स चेति । अद्रिसंनिभः पर्वतसदृशः । अशनिध्वानं भयानकध्वनिः वज्रसंचट्टनशब्दभयंकरध्वनिः । स प्रकृतः । वाजिमहासुरधर अश्वरूपः केशिनामा महादैत्यश्च । अनुबृन्दावनं बृन्दावने । चरन् सन् । प्रभोः कृष्णस्य । संमुखं समहेषत हेषारषमकरोत् । 'हेष अव्यक्ते शब्दे' इति भौवादिको धातुः ॥ १३ ॥

अथ द्वादशभिः श्लोकेस्तमेवाश्वं वर्णयति—

कुलिशोपमदन्तपङ्क्तिं

कुटिलप्रेक्षितजातविद्युतम् ।

सुरखण्डितभूमिमण्डलं

ज्वलदङ्गस्फुटविष्कुलिङ्गकम् ॥ १४ ॥

कुलिशेति । कुलिशोपमदन्तपङ्क्तिं वज्रतुल्यदन्तनावलीकम् । कुटिलैः प्रेक्षणैः जातविद्युतम् उत्पन्नतटितम् ; कुरैरवलोकनैः तद्वतीवार्चिर्जनयन्तमित्यर्थः । सुरखण्डितभूमिमण्डलं सुरविदारितभूवलयम् । ज्वलदङ्गस्फुटविष्कुलिङ्गकं ज्वलन्तोऽङ्गेषु स्फुटाः स्फुटाः विष्कुलिङ्गा अग्निकणा यस्य तम् । द्वितीयाविमर्शनाम् 'अवमत्स्यं तुरङ्गवानयम्' इति त्रयोदशे श्लोकेऽन्वयः ॥ १४ ॥

बडबामुखवह्निदारुणं

विपुलावर्तविशेषचित्रितम् ।

धृतसिन्धुतरङ्गताण्डवं

मुखनिष्कासितफेनसंप्लवम् ॥ १५ ॥

बडवेति । बडबामुखवह्निवत् दारुणं भयंकरम् । विपुलैः महद्भिः  
आवर्तविशेषैः देवमणिप्रभृतिभिः चित्रितम् । धृतं सिन्धुतरङ्गाणां ताण्डवं  
येन तम् ; समुद्रतरङ्गवत् कृष्यन्तमित्यर्थः । मुखेन निष्कासितफेनमण्ड-  
लं निष्प्लवृतफेनसंघातम् ॥ १५ ॥

क्षितिभेदकृतक्षणैः सुरैः

पटुधीरध्वनिनिर्जिताम्बुदैः ।

विदधानमशेषघातिनः

शमनस्येन्न मृदङ्गवादनम् ॥ १६ ॥

क्षितीति । क्षितिभेदकृतक्षणैः भूविदलनधृतोत्सवैः । ‘क्षणो व्या-  
पारवैकल्ये कालभेदात्पकालयोः । उत्सवे परतन्त्रत्वे मध्यावसरपर्वसु’  
इति वैजयन्ती । पटुधीरध्वनिनिर्जिताम्बुदैः पटुना तीक्ष्णेन श्रुतिकठिनेन  
धीरेण गम्भीरेण ध्वनिना निर्जितमेवैः । सुरैः, अशेषघातिनः विश्वह-  
न्तुः । शमनस्य यमस्य । मृदङ्गवादनमिव विदधानं कुर्वाणम् ॥ १६ ॥

धृतबालधिधूमसंहर्त्ति

चटुलोलकाशतचण्डकेशरम् ।

प्राप्तिं क्षममम्बुधीन्क्षणा-

दनुकल्पाश्रितचण्डपावकम् ॥ १७ ॥

धृतेति । धृतवल्धिधूमसंहतिं धृता बालधिरेव धूमसंहतिर्येन तम् । चटुलोल्काशतवत् चण्डा उग्राः केसराः यस्य तम् । 'अलातमुल्मुकं श्रेयमुल्का ज्वालास्य निर्गता' इति हलायुधः । क्षीणादेवाम्बुधीन् प्राप्तिं क्षमं शक्तम् । अत एव अनुकल्पाश्रितचण्डपावकम् अनुकल्पम् अमु-  
ल्यकल्पम् आश्रितः कल्पपावकः प्रलयाम्निः यस्य तम् । धूमोल्कासाम्ये-  
ऽपि क्षणादेव निखिलाम्बुधिप्राप्तशक्त्या प्रलयानलादप्याधिकमित्यर्थः ॥

गरुडानिलचिचरंहसं

गतदूरान्तिकमक्रमैः क्रमैः ।

मुहुस्तुल्यतिभिन्नभास्करं

निबिडास्यूतपयोदकेसरम् ॥ १८ ॥

गरुडेति । गरुडस्यानिलस्य विस्रस्य चरंह इव रंहो वेगो यस्य तम् । अक्रमैः युगपत्प्रवृत्तैः क्रमैः क्रमजैः । गतदूरान्तिकं प्राप्तदूरा-  
न्तिकदेशम् ; अतिदूरगतस्यापि पुनः क्षणमात्रेण समीपगामिनिमि-  
त्यर्थः । मुहुः पुनः पुनः उत्प्लुत्या भिन्नभास्करं क्षिप्तसूर्यमण्डलम् ;  
तत्पर्यन्तमुत्प्लवनं कुर्वाणमित्यर्थः । निबिडास्यूतपयोदा विद्धमेघाः के-  
सराः यस्य तम् । अत्युन्नतत्वात्तस्य केसरा अधोमुखमवलम्बमाना अपि  
मेघान् विच्यन्तीति भावः ॥ १८ ॥

भ्रमणे कृतसालमण्डलं

क्रमणे दिक्षु विदिक्षु च स्थितम् ।

नटवृत्तिमिवाशुनर्तने

कलिताकाशमिवारुधूनने ॥ १९ ॥

भ्रमण इति । भ्रमणे क्रियमाणे कृतसालमण्डलं विहितप्राकार-  
मण्डलम् : वेगातिशयादलानचक्रवत् सर्वत्र दृश्यमानतया प्राकारमण्ड-  
लमिव कुर्वाणमित्यर्थः । क्रमणे क्रियमाणे । दिक्षु ऐन्द्रादिषु, विदिक्षु  
आग्नेयादिषु च । स्थितम् : दिगन्तविधान्तमित्यर्थः । आशुनर्तने क्रिय-  
माणे, नटवृत्तिः नटेषु वृत्तिः वर्तनं यस्य तम् : नटेषु कृतनर्तनाभ्यासमिव  
स्थितम् । अज्ञानां धूननं क्रियमाणे, कलिताकाशमिव आकाशनाकाश-  
मिव : सर्वमेवाकाशं व्याप्नुवन्तमिव स्थितमित्यर्थः ॥ १९ ॥

मधुजिद्वहनक्षमात्मना

दरनिर्भुग्नफणेन भोगिना ।

मुहुरुन्नमितामयत्नतो

नमयन्तो निजभारतः क्षितिम् ॥ २० ॥

मधुजिदिति । मधुजिद्वहनक्षमात्मना भगवद्वहनशक्तदेहेन । 'आ-  
त्मा जीवे धृतौ दृष्टे' इत्यमरशेषः । भोगिना फणिना शेषेण । दर-  
निर्भुग्नफणेन मारान्तिशयादीषद्वनतफणेन सता । मुहुरुन्नमिताम् उत्त-  
मिताम् । क्षितिम्, निजभारतः स्वभारेण । अयत्नतो नमयन्तम् ;  
धनेनास्य सर्वातिशया भाव उक्तः ॥ २० ॥

अचलक्षितिसंधिभेदनै-

रनिलस्कन्धविभागभञ्जकैः ।

## बधिरीकृतनिर्जरश्रुतिं

बहुभिः संभ्रमहेषितोर्मिभिः ॥ २१ ॥

अचलेति । अगलकृतिसंघिभेदनैः अचलानां क्षितेश्च ये संभवः संघटनानि तेषां (विभागस्य) भेदनैः वियोजकैः । 'संघिर्भेदे स्थूलतायां भागे संघटनेऽपि च' इति विश्वः । अनिलस्कन्धविभागमञ्जकैः अनिलस्य ज्योतिश्चक्रमाकाशे भ्रमयतः आवहाद्यनिलस्य ये स्फुन्धाः व्यूहाः आवहविवहसंवहानुवहप्रवहोद्ग्रहपरिवहाख्याः तेषां विभागस्य भेदकैः सर्पानेकीकुर्वाणैरिति भावः । बहुभिः बहुलैः । संभ्रमहेषितोर्मिभिः त्वरया कृतैः हेषारवतरङ्गैः ; हेषारवपरंपराभिरिति यावत् । तैः, बधिरीकृतनिर्जरश्रुतिं शब्दश्रवणाक्षमीकृतामरश्रवणम् ॥ २१ ॥

## द्विरदायुतसारदुर्दमं

हुतविद्रावितदिभ्यतङ्गजम् ।

असुरादिभिरप्यनास्थितं

सुरसेनापरभागदर्शिनम् ॥ २२ ॥

द्विरदेति । द्विरदानां गजानाम् अयुतस्य दशसहस्रस्य सारेण बलेन दुर्दमम् । हुतविद्राविताः क्षीघ्रं पलायिताः दिभ्यतङ्गजा ऐरावतादयो येन तम् । असुरादिभिः स्वयुध्यैरपि । अनास्थितम् अनारुढम् ; तेषामप्यवशंवदमिति यावत् । सुरसेनायाः अस्माद्भयेन प्रतिनिवृत्त्य पलायमानायाः अपरभागदर्शितं पृष्ठभागदर्शिनम् ॥ २२ ॥

प्रतिकायमिवासुरश्रियः

प्रथमाकल्पमिवान्तकध्रुवः ।

## परिवर्तमिवामरधियः

प्रतिघस्येव महोत्सवं नवम् ॥ २३ ॥

प्रतिकायमिति । असुरधियः दैत्यलक्ष्म्याः । प्रतिकायमिव प्रति-  
बिम्बमिव स्थितम् ; तत्सदृशमिति नावत् । अर्धुरधिर्यथा असुराणां  
प्रमोदं करोति, तद्वत्तेषां प्रमोदकारित्वात् तत्सादृश्यम् । अन्तकध्रुवः प्रथ-  
माकल्पमिव मुख्यमण्डनमिव स्थितम् । आकल्पो यथा क्षोभां करोति  
एवं लोकसंहारेण कुपितस्य मृत्योः श्रुकुटेः साफल्यपादनेन शोभाकर-  
मित्यर्थः । अमरधियः परिवर्तं प्रलयमिव स्थितं नाशकमित्यर्थः । 'सं-  
वर्तः परिवर्तः क्षयो युगान्तो जगद्विनाशश्च । कल्पान्तः संसृप्तिः संहारः  
स्थान्महाप्रलयः' इति हठायुधः । प्रतिघस्य क्रोधस्य । नवम् अननुभूतच-  
रम् । महोत्सवमिव स्थितम् ; यथा तादृशमुत्सवमासाद्य जनः कृतार्थो  
भवति, एवमेनमासाद्य फलशिरस्कृतया क्रोधस्य कृतार्थीभावात् तथो-  
त्प्रेक्षा ॥ २३ ॥

## उपमानमिवात्मनः स्वयं

प्रतिमानेऽपि समे सप्तसरम् ।

## अवलेपमिवात्तविग्रहं

द्विषदुत्पातमिव द्रुतोदितम् ॥ २४ ॥

उपमानमिति । आत्मनः स्वस्य । स्वयमेवोपमानमिव स्थितम् ।  
उपमाया भेदगर्भितत्वात् स्वस्य स्वयमुपमानत्वाभावेऽपि उपमाना-  
न्तरराहित्यात् तथोत्प्रेक्ष्यत इति तदर्थं इवकारः । प्रतिमानं प्रतिबि-  
म्बेऽपि । समे सदृशे । सप्तसरम्, उपमानान्तरासहिष्णुत्वं कैमुत्व-  
न्यायसिद्धम् । आत्तविग्रहं मूर्तम् अवलेपं गर्वमिव स्थितम्, तद्वद्भा

तथोत्प्रेक्षा । कुतोदितं जटित्याविर्भूतम् । द्विषतामुत्पातम् अरिष्टसूचकं  
विकारमिव स्थितम् । तन्नाशकत्वात् तथोत्प्रेक्षा ॥ २४ ॥

अचमत्कृतपञ्चवक्त्रकं

कृतमन्यैरिह दुष्टसत्त्वैः ।

अपसर्पितगोकुलं भया-

दभिलीनस्थलगोपयूथपम् ॥ २५ ॥

अचमत्कृतेति । अचमत्कृतपञ्चवक्त्रकम् अविर्गणितसिंहम् । इह  
जगति । अन्यैः व्याघ्रादिभिः दुष्टसत्त्वैः कृतम् अलम् । यः सिंहमपि  
न विगणयति तन्नान्येषां व्याघ्रादीनां कैव कथा इति भावः । अपसर्पित-  
गोकुलम् अपगमितगोकुलम् । भयात् भीत्या । अभिलीनस्थलगोपयूथपम्  
अभिलीनमाश्लिष्टं स्थलं यैः स्थललीनीकृता गोपयूथपाः येन तम् ; अति-  
भीताः स्थले लीना भवन्तीति लोकव्यवहारः ॥ २५ ॥

अवमत्य तुरङ्गदानवं

शमयन्नोपगणस्य साध्वस्म् ।

प्रजहास हरिः प्रतिद्रव-

न्यसभास्फोटितभावितोद्यमः ॥ २६ ॥

अवमत्येति । तुरङ्गदानवम् अवमत्य कियानयमिति फल्गूकृत्य ।  
गोपगणस्य साध्वसं शमयन् तदवमाननेन गोपकुलस्य भयमपनयन् ।  
हरिः, प्रसभास्फोटितभावितोद्यमः प्रसभास्फोटनेन बलात् व्यत्यस्तकरत-  
ताम्बां भुजमूलयोरास्फालनेन प्रत्यायूततद्वधोद्यमः सन् । प्रजहास  
प्रकर्षेण हसति स्म ; अटहासं कृतवानित्यर्थः ॥ २६ ॥

विधृतायतवक्त्रकन्दरं

प्रतिधावन्तमिवान्तकं प्रभुः ।

भुजसानुमतः प्रवेशना-

दगमं वज्र इव व्यदारयत् ॥ २७ ॥

विधृतेति । प्रभुः कृष्णः । विधृतायतवक्त्रकन्दरं विधृतः उद्धाटितः आयतं दीर्घं वक्त्रमेव कन्दरं गुहा येन तम् । प्रतिधावन्तम् आभिसुस्थेन प्रावन्तम् । अन्तकं मृत्युमिव स्थितं तुरङ्गदानवम् । भुजसानुमतः प्रवेशनात् भुजपर्यन्तस्य प्रवेशनात् । अगमं पर्वतम् । वज्रः कर्लिषा इव । व्यदारयत् विदालितवान् ॥ २७ ॥

ऋकचक्षतदारुभेदव-

त्समपादाक्षिललाटनासिके ।

ददतुः क्षितिकम्पमाघ्रती

शकले सैन्धवदानवस्य ते ॥ २८ ॥

ऋकचेति । ऋकचक्षतदारुभेदवत् करपत्रपाटितकाष्ठभागवत् । आघ्रती पतनसमये क्षितेरभिहतिं कुर्वाणे । समपादाक्षिललाटनासिकं मध्यं पाटनात् समं पादाक्षिललाटनासिकं ययोस्ते । सैन्धवदानवस्य अभिरूपस्य महासुरस्य । ते शकले देहभागौ । क्षितिकम्पं ददतुः पतनवेगात् भूकम्पमुत्पादयामासतुः ॥ २८ ॥

विशरारुभिरस्य विश्वतः

कलधौताचलप्लण्डपाण्डरैः ।



वितता पृथिवी विदिद्युते

विबुधप्रीतिलताङ्कुरैरिव ॥ २९ ॥

विशारारुभिरिति । अस्य तुरङ्गदानवस्य । दिश्वते विशारारुभिः  
विष्वग्विसरणशीलैः । कलघौताचलस्रष्टपाण्डरैः रजतशैलसकलैरिव  
पाण्डरैः । विशेषणसामर्थ्यादस्थिगिरिभिरिति गम्यते । वितता व्याप्ता  
पृथिवी । विबुधप्रीतिलताङ्कुरैः देवानां प्रीतिवत्स्याः कन्दनैरिव । विदि-  
द्युते विद्योतते स्म ॥ २९ ॥

तदनाधि विभूतिबन्धुरं

विगतव्याधि कुलं ब्रजौकसाम् ।

दमितारिगणेन दीव्यता

यदुनाथेन सनाथतां ययौ ॥ ३० ॥

तदिति । तत् तदा कृष्णनिवाससमये । विभूतिबन्धुरं संपदा  
इयम् । । 'वामं सौम्यं तथा इयं बन्धुरं पेशलं च तत्' इत्यमरशेषः ।  
अनाधि मनोव्याधिरहितम् । विगतव्याधि अपगतामयम् । ब्रजौकसां  
कुलम्, दमितारिगणेन निगृहीतारिवर्गेण । दीव्यता द्योतमानेन क्रीड-  
ता वा । यदुनाथेन कृष्णेन । सनाथतां रक्षकवत्त्वम् । ययौ अगमत्;  
न केवलं भगवत्संनिधानादैश्वर्यसमृद्ध्या इयमिदमासीत्, किं तु सकल-  
दुष्टनिग्रहेण रक्षितमप्यासीदित्यर्थः ॥ ३० ॥

त्वरितं च तदा श्वफल्कजः

स्वहितं कंसनियोगमास्थितः ।

दनुजान्तकदर्शनोत्सव-

स्थिरसंप्रीतिरिति व्यचिन्तयत् ॥ ३१ ॥

त्वरितमिन्नि । तदा तस्मिन् समये । दनुजान्तकस्य दैत्यारेः  
कृष्णस्य दर्शनमेवोत्सवः तस्मिन् स्थिरसंप्रीतिः दृढाभिलाषः । अत एव  
स्वहितं तद्दर्शनघटकत्वात् स्वस्येष्टम् । कंसनियोगं कृष्णानयनाय ब्रजगम-  
नविषयं कंसस्य निदेशम् । त्वरितं च शीघ्रमेव आस्थितः अवलम्बित-  
वान् ; कृष्णानयनाय ब्रजं गच्छामिति यावत् । श्रफल्कजः श्रफल्कात्  
पितुः जातः अकूरः । इति व्यचिन्तयत् मार्गे वक्ष्यमाणप्रकारेण चिन्त-  
यति स्म ॥ ३१ ॥

अपि नाम निशामयिष्यते

निगमान्तैरिव निर्मिता स्थली ।

रमयिष्यति यत्र मे दृशौ

रसभूमा रमणीयमातृका ॥ ३२ ॥

अपि नामेति । निगमान्तैरिव निर्मिता वेदान्तैरिव घटिता । भगव-  
दास्पदत्वात् तथोत्प्रेक्षा । स्थली वृन्दावनस्थली । अपि नाम निशाम-  
येष्यते किमवलोकयिष्यते ; अपि नामेति संभावनायाम् । यत्र वृन्दावन-  
स्थल्याम् । रमणीयमातृका रमणीयपदार्थानां सृष्टिमातृका । बहुधा  
तद्दृश्यभिर्मीयते तन्मातृकेति व्यपदिश्यते । रसभूमा आनन्दोत्कर्षः  
परमानन्दरूपः कृष्णः । मे दृशौ कर्मणी । रमयिष्यति, सा स्थलीति  
संबन्धः ॥ ३२ ॥

भवदुर्गतदिव्यभेषजैः

प्रचितां तत्पदपञ्चरेणुभिः ।

प्रणिपत्य शुभां वनस्थलीं

परिपूतो भविताहमप्युत ॥ ३३ ॥

अवेति । भवेत् संसारेण हेतुमा दुर्गतानां प्राकृतभोगसंपत्तिदरिद्रा-  
णाम् दिव्यभेषजैः तद्दरिद्रिहारिदिव्यभेषजैः । 'निःस्वस्तु दुर्विघ्नो दीनो  
दरिद्रो दुर्गतश्च सः' इत्यमरः । तस्य कृष्णस्य पदगघ्रेणुभिः प्रचिताम् ।  
अत एव शुभां श्रेयस्करीम् । वनस्थलीं वृन्दावनभूमिम् । प्रणिपत्य,  
अहं परिपूतो भविताप्युत पवित्रो भविष्यामि किम् ? । भवितेति  
भवतेस्तृजन्तस्य कालत्रयसाधारणस्याप्यौचित्यादिद् भविष्यदर्शं पर्य-  
वसानम् । अप्युतेति संभावनायाम् ॥ ३३ ॥

रसमप्रतिमं रसायनं

रमया च क्षमया च सेवितम् ।

नयने मम किं नु पास्यतो

नरकातङ्गनिदानभेदनम् ॥ ३४ ॥

रसेति । अप्रतिमं रसम् अनुपममास्वादनीयम् ; परमानन्दरूप-  
त्वात् । रमया च क्षमया च सेवितं लक्ष्मीधरणीभ्यां सेवितम् । नरक  
एवातङ्गो व्याधिः तन्निदानस्य पापौघस्य भेदनम् । रसायनं दिव्यौ-  
षधम्, कृष्ण एव रसायनत्वेनाप्यवसितः । मम नयने कर्तृणा पास्यतः  
किं नु ; 'पापाने' इति धातोर्लट् ॥ ३४ ॥

अपि शङ्करयाकृतोरण-

ध्वजवज्राकुशमत्स्यलाञ्छनम् ।

विनिवेशयताद्विभुः स मे

विनते मूर्धनि पादपङ्कजम् ॥ ३५ ॥

अपीति । सः विभुः । सङ्गरथाङ्गतोरणध्वजवज्राङ्कुसमत्यलाञ्छनं  
रंखारूपैः सङ्खचकादिभिः महापुरुषलक्षणैरङ्कितः । निजं पदपङ्कजम्,  
मे विनते प्रप्रयावन्ते, मूर्धनि विनिवेशयतात् अपि विन्यस्यति किम् ?  
प्राप्तकाले लोढ् । तद्विव्यचरणविन्यासः प्राप्तकालः किमित्यर्थः । अपीति  
संभाषणायाम् ॥ ३५ ॥

यदुवंशमसौ सभाजय-

न्बहुमानेन विहारजेन याम् ।

भुजपङ्जरमध्ययन्त्रितः

पुलकाद्भासितनुं विधास्यति ॥ ३६ ॥

यदुवंशमिति । विहारजेन अवतरणकीटाजनितेन बहुमानेन ।  
यदुवंशं सभाजयन् आनन्दयन् । अस्मत्कुले भगवता अवतीर्य बहुमानः  
कृत इति यदून् संतोषयन् । अर्सा कृष्णः । भुजपङ्जरमध्ययन्त्रितः आश्ले-  
षप्रवृत्तमदीयभुजयुगलरूपस्य पङ्जरस्य मध्ये यन्त्रितः गाढमाश्लिष्टः  
सन् । मां पुलकाद्भासितनुं विधास्यति अपीति संभावनार्थकस्याभ्याहारः ॥

श्रुतिसौरभसौम्यया गिरा

कुधयेवैष मुखेन्दुसूतया !

क्षमयेदपि नाम संज्वरं

पुरुषः पुष्करेणोचनो मम ॥ ३७ ॥

श्रुतीति । एष पुष्करलोचनः पुरुषः कृष्णः । मुखेन्दुसूतया मुखचन्द्रजातया । मुधयेव स्थितया । श्रुतिसौरभसौम्यया निजनिःश्वास-  
रूपश्रुतिपरिमलमनोह्रया । अथ वा श्रुतिसौरभम् उपचारात् श्रुत्यर्थं सं-  
स्पृश्य तेन मनोह्रया अभिरामया । गिरा, मम संज्वरं संसारतापं शम-  
येत् नाशयेत् । अपि नम इति संभावनायाम् । मुहूर्तादूर्ध्वमेव संज्वरश-  
मनं प्राप्तकालं किमिति ब्रजे नेदीयसि संभावना । 'लिङ् चोर्ध्वमौर्ध्वतिके'  
इति ऊर्ध्वमौर्ध्वतिके प्राप्तकाले लिङ् ॥ ३७ ॥

अहमस्मि तवेति वादिनं

प्रणयस्मेरमुखः प्रसन्नधीः ।

विदितेतरवर्जितोऽप्यसौ

विश्रुत्कूर वदेति वक्ष्यति ॥ ३८ ॥

अहमिति । असौ विश्रुः । अहं तवास्मि त्वदीयोऽस्मि इति वादिनं  
माम् । प्रणयेन सौहृदेन स्मेरमुखः । प्रसन्नधीः प्रसन्नचित्तः सन् । विदि-  
तेतरवर्जितोऽपि सर्वज्ञत्वादविदितरहितोऽपि । हे अकूर ! वद आगमन-  
प्रयोजनं तवास्मीति शरणागतप्रयोजनं वा ब्रूहि । इति वक्ष्यति ; मानु-  
षभूमिकानुरोधादज्ञानमभिनीयेति भावः ॥ ३८ ॥

चिरशीलितसंयमक्रमै-

र्यतिभिर्योगदृशा दिदृक्षितम् ।

निषिम्भुतमुज्जितावधि

परिपश्येयमहं प्रसङ्गवः ॥ ३९ ॥

चिरेति । चिरशीलितसंयमक्रमैः बहुकालाभ्यस्तानियमपरिपाटीकैः ।

यतिभिः निजितेन्द्रियैः पुरुषैः । योगदृशा ध्यानदृष्ट्या । दिदक्षितं  
द्रष्टुमिष्टम्, न तु दृष्टम् । अद्भुतम् आश्चर्यम् । उज्जिततावधि त्यक्ता-  
वधिम् । निधिं परमानन्दनिधिं कृष्णम् । अहम्, प्रसङ्गतः अन्यार्थ-  
प्रवृत्त्या । परिपश्येयम् अवलोकयेयम् : कामचारकारणरूपे आमन्त्रणे  
लिङ् । यस्य योगदृष्ट्या दर्शनमुद्दिश्य त्विरं दूषितमाना अपि न तं  
लभन्ते तस्यैव साक्षाद्दर्शनं कंसनिदेशात् अन्यार्थं प्रवृत्तस्यापि मम  
यथेष्टं लभ्यं ज्ञातम्, अहो ! मम भाग्यमिति भावः ॥ ३९ ॥

स दृशा सदृशान्तरोज्जितः

सुमुखः स्वागतवाक्यगर्भया ।

कलुषं किमपहुवीत मे

करुणासिन्धुसुधोर्मिकल्पया ॥ ४० ॥

स इति । सदृशान्तरोज्जितः समान्तररहितः । सुमुखः स कृष्णः ।  
करुणासिन्धुसुधोर्मिकल्पया कृपासमुद्रस्यामृततरङ्गवत् स्थितया । स्वागत-  
वाक्यगर्भया, दृशा दर्शनेन । 'दृग्दर्शने लोचने च' इति विश्वः । मे,  
कलुषं पापम् । 'कलुषं वृजिनैनोऽधम्' इत्यमरः । अपहुर्वान किम्  
अपनयेत् किम् ॥ ४० ॥

व्यथितं वृजिनेन धन्वना

विषयाशीविषमोहितं च माम् ।

अपि जीवयिता पतिः सता-

ममृतासारानैभूरवेक्षणैः ॥ ४१ ॥

व्यथितमिति । वृजिनैव, पापेनैव । धन्वना मरुणा, 'समानौ

मरुधन्वानौ' इत्यमरः । व्यधितं संतापितम् । विषया एव आशीविषाः सर्पाः आशिषि दंष्ट्रायां विषं येषामिति विग्रहः । 'आशीरुगदंष्ट्रायां प्रियवाक्याभिलाषयोः' इति वैजयन्ती । पृषोदरादित्वात् सलोपः । अथ वा आशीशब्दः ईकारान्तः सर्पदंष्ट्रावाची । तथा च प्रयोगः— यो विभर्ति जटाजूटगाढबन्धैरगोजिताम् । आशीमिव कलामिन्दोर्यङ्गां त-  
डयिनीमिव' इति ॥ तैः मोहितं च माम् । सतां पतिः रक्षकः कृष्णः । अमृतासारनिभैः अमृतधारासंपाततुन्धैः । अवेक्षणैः जीनयिता अपि प्राणयिता किम् । छद् ॥ ४१ ॥

अलमत्र पृथग्विधैः फलै-

रवशादध्वनि विन्दतो मम ।

वसुधावसुदेवदेवकी-

तपसामेकमिदं महत्फलम् ॥ ४२ ॥

अलमिति । अध्वनि मार्गे; कृष्णो मया द्रष्टव्य इत्युद्देशं विनैव प्रवृत्ताविति यावत् । इदं कृष्णरूपम् । वसुधायम् वसुदेवस्य देवक्याश्च तपसामेकं महत् फलम् । अवशात् अवर्जनीयतया । विन्दतो लभ-  
मानस्य । मम कंसानियोगप्रवृत्तस्य । अत्र व्रजे । पृथग्विधैः फलैः अलम्; फलान्तराणि मा भूवन्निति सर्वत्र नैराश्यं व्यनक्ति ॥ ४२ ॥

मदस्वेलगती महाबली

मधुरालंकरणं विधित्सूतः ।

व्रजयूथपती वञ्चानुगौ

भवितारौ मम भार्गव्यतः ॥ ४३ ॥

मदेति । मदेन खेलगती मनोज्ञमनी । महाबली मजयूथपती  
 व्रजयूथपती रामकृष्णौ । मधुरालंकरणम् अनयोः प्रापणेन मधुराया  
 नगर्याः परिष्करणम् । विधित्सतः विधातुमिच्छतः । मम, भागधेयतः  
 भाग्यवशात् । वक्षानुगौ वक्षवर्तिनौ इच्छानुरोधिनी । भवितारौ, भवते-  
 र्बुद्ध । मधुरां निनीषन्तं मामनुरुध्य गमिष्यत इत्यर्थः । यूथपती इति  
 गज्रावपि गम्येते; 'यूथनाथस्तु यूथपः' इति राजप्रकरणे विशिष्यानु-  
 स्थासनात् । ततश्च मदखेलगती महाबली वशायाः करिष्याः अनुगौ  
 गजमल्लौ मधुरं मनोज्ञम् अलंकरणं गजमण्डनं विधित्सतः मम भवितारौ  
 मत्संवन्धिनौ मद्रक्षवर्तिनौ भवितारावित्यपि च्यव्यते । ततश्चाप्रकृतार्थस्य  
 प्रकृतार्थे उपमानत्वकल्पनात् शब्दशक्तिमूलालंकारध्वनिः । 'वक्ष आय-  
 ततायां स्याद्वक्षमिच्छाप्रभुत्वयोः' इति विश्वः । 'वक्षा त्वी करिणी च  
 स्यात्' इत्यमरः ॥ ४३ ॥

किमकुर्वत पुण्यमग्रिमं

महितास्ते मधुरानिवासिनः ।

कृपयोपगतौ निरीक्षितुं

कृतिनः कृष्णहलायुधावुभौ ॥ ४४ ॥

किमिति । महिताः पूज्याः । कृतिनः सुकृतिनः । ते अनुमृताः ।  
 मधुरानिवासिनः, कृपयोपगतौ कृपया समागतौ कृष्णहलायुधौ उभौ  
 निरीक्षितुम् । अग्रिमं उत्तमम् । किं पुण्यमकुर्वत अत्युत्कटपुण्यं विना  
 नैतन्निरीक्षणं गम्यत इति भावः ॥ ४४ ॥

रमया क्षमया च माधवो

रममाणः प्राप्तेगम्य तां पुरीम् ।



अपि चर्मदृशोऽपि मादृशा-

नविसंवादयिता स्ववैभवे ॥ ४५ ॥

रमयेति । रमया क्षमया च लक्ष्मीधरणीभ्यां सह । रममाणः पर-  
मपदादिषु क्रीडन् । मधुवः, तां पुरीं मधुरापुरीम् । अभिगम्य, चर्म-  
दृशः चर्मचक्षुषः ज्ञानदोषविधुरान् । मादृशानपि, स्ववैभवे स्वमाहात्म्ये  
विषये । अविसंवादयिता अपि अविसंवादान् कर्ता किमु । अ-  
विसंवादशब्दात् 'तत्करोति' इति णिच् । योगिनो हि श्रुतिसिद्धान्तस्य  
वैभवं योगदृष्ट्या पश्यन्तः तत्र स्वानुभवसंवादं लभन्ते । इह यदि  
कृष्णस्तां पुरीमभिगम्य बाल्यकोमलेनापि वपुषा कंसादिनिग्रहं कुर्यात्,  
तदा लौकिकदृष्ट्वा पश्यतामेवास्माकं तत्र स्वानुभवस्य संवादो भवितेति  
भावः ॥ ४५ ॥

अवरुद्धभुजान्तरः श्रिया

विदधानो वसुधाकरग्रहम् ।

अभिषेकमुपेयिवानसौ

किमु नाथो भविता कुलस्य नः ॥ ४६ ॥

अवरुद्धेति । श्रिया लक्ष्म्या । अवरुद्धभुजान्तरः आक्रान्तवक्षः-  
स्थलः । असौ कृष्णः । अभिषेकमुपेयिवान् राज्याभिषेकं प्राप्तः । वसु-  
धायाः, करग्रहं बलिग्रहणं पाणिग्रहणमित्यपि गम्यते । विदधानः कुर्वाणः  
अस्माकं कुलस्य यदुवंशस्य, नाथो भविता किमु ॥ ४६ ॥

असहिष्णुरसह्यविक्रम-

स्त्रिजगत्सोभकदुग्रमेननः ।

बलवान्बलभद्रकृष्णयो-

इतधीर्हन्त किमाचरिष्यति ॥ ४७ ॥

असहिष्णुरिति । असहिष्णुः परोत्कर्षासहनशीलः । असहिष्णु-  
क्रमः अविषयपराक्रमः । त्रिजगतां शोभकृत् भवकुरः । बलवान्, इतधीः  
दृष्टबुद्धिः । उग्रसेनजः कंसः । बलभद्रकृष्णयोः किमाचरिष्यति द्रोहमाच-  
रिष्यति वा ? इति भगवद्भैरवज्ञानयतोऽप्यकूरस्य स्नेहातिरेकादेवमाशङ्क्य ।  
हन्तेति विषादे ॥ ४७ ॥

अकठोरशिरीषकोमलैः

कथमङ्गैः प्रतियोत्स्यते हरिः ।

कुलशैलकुलीनमुष्टिभिः

कुटिलैः संयति मुष्टिकादिभिः ॥ ४८ ॥

अकठोरेति । हरिः कृष्णः । संयति युद्धे । अकठोरशिरीषकोमलैः अ-  
परिणतशिरीषपुष्पस्रोकुमारैः । अङ्गैः करणैः । कुलशैलकुलीनमुष्टिभिः कुल-  
शैलाः महेन्द्रादयः तत्कुलीपत्यानि कुलशैलकुलीनाः । 'कुलात्सः' इत्यपत्यार्थे  
सप्रत्ययः । 'अपूर्वपदादन्यतरस्यां यङ्कुर्मौ' इत्युत्तरसूत्रे विशेषणादिह  
सपूर्वपदादपि कुलशब्दात् प्रत्ययानुज्ञानात् । तथाभूताः मुष्टयो येषां तैः  
कुलशैलकर्कशतरमुष्टिभिर्भरति यावत् । कुटिलैः नृशंसैः । मुष्टिकादिभिः  
मुष्टिकाक्षरप्रभृतिभिः बुध्यमानैः मह कथं प्रतियोत्स्यते कथं तेषां प्रति-  
योद्धतां यास्यति ॥ ४८ ॥

उदयास्तमहीधरभूतनीं

चतुरम्भोनिक्षिमेखलां भुवम् ।

उपभोक्ष्यत एष कंसजि-

म हि दुःसाधमचिन्त्यतेजसः ॥ ४९ ॥

उदयेति । एष कृष्णः । कंसजित् कंसस्य जेता सन् । उदयास्त-  
महीधरस्तर्नी पूर्वापरैर्व्रतावेव स्तनौ यस्यास्ताम् । 'अस्तस्तु चरम-  
श्मामृदुदयः पूर्वपर्वतः' इत्यमरः । चतुरम्भोन्निधिमेषलां चतुर्णाम-  
म्भोनिधीनां समाहारः मेखला यस्यास्ताम् । भुवं महीम् । उपभोक्ष्यते ।  
इहासंभावनामर्थान्तरन्यासेन परिहरति— न हीति । अचिन्त्यतेजसः  
अतर्कणीयप्रभावस्य । दुःसाधं न हि किमपि दुःसाधं नास्तीत्यर्थः । केशा-  
दकुशलमाशङ्कितवतोऽपि पुनः सम्यक् तत्त्वपरामर्शादयं निर्णयः ॥

इति संमतसत्त्वसारथौ

महितस्थेऽग्नि मनोरथे स्थितः ।

हरिपादरजःपवित्रितं

ब्रजमासाद्य रथादवातरत् ॥ ५० ॥

इतीति । इति उक्तप्रकारेण । संमतसत्त्वसारथौ यथा सारथिना  
लौकिकरथः प्रवर्त्यते एवं सत्त्वगुणेन कंसस्य निग्रहः कृष्णस्य विश्वम्म-  
राधिपत्यादिमनोरथः प्रवक्ष्यत इति सत्त्वस्य सारथित्वेन रूपणम् । महितं  
पूजितं स्थेम स्थैर्यं यस्य तस्मिन् । मनोरथे, स्थितः निविष्टः अक्रूरः ।  
हरिपादरजोभिः पवित्रितं ब्रजम् आसाद्य रथादवातरत् ॥ ५० ॥

नवनीतमुखैरुपायनै-

रथ नन्दप्रमुखप्रकलिप्तैः ।

उचितामभिनन्द्य सत्क्रिया-

मभितस्तानगवेषयत्प्रभुम् ॥ ५१ ॥

नवनीतेति ॥ अथ अनन्तरम् । नन्दप्रमुखप्रकल्पितैः नन्दादिभि-  
रुपनीतैः । नवनीतमुखैः उपायनैः, उचितां स्मोचिताम् । सत्क्रियां  
पूजाम् । अभिनन्द्य श्लाघित्वा । तानभितः नन्दादीन् परितः; 'अभितः-  
परितः—' इत्यादिना द्वितीया । प्रभुं कृष्णम् । अगवेषयत् गवेष-  
यति स्म ॥ ५१ ॥

स ददर्श गवामनुप्लवं

मुदितं केशवधेन केशवम् ।

गतिमप्रतिधाध्वयायिनां

गरुडच्छत्रनिवारितातपम् ॥ ५२ ॥

स इति । सः अकूरः । गवामनुप्लवं अनुचरम् । 'अनुप्लवः  
सहायथानुचरोऽभिचरः समाः' इत्यमरः । केशिनो दैत्यस्य वधेन  
मुदितम् । अप्रतिधाध्वयैयिनाम् अप्रतिधः अप्रतिहतः अप्चा 'अभि-  
ज्योतिरहः शुक्रः षण्मासा उत्तरायणम् । तत्र प्रयाता गच्छन्ति  
ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः' इत्युक्तरूपः अर्चिरादिमार्गः । 'तेषां सर्वेषु  
लोकेषु कामचारो भवति' इति तेनाध्वना गतानां सर्वप्राप्त्याहृतकाम-  
चारश्रवणात् । तेन गच्छताम् । गतिं प्राप्यम् । गरुडेनैव च्छत्रेण  
रूपक्षैरादित्यमाच्छाद्योपसंचरता निवारितातपं केशवं ददर्श ॥ ५२ ॥

धनसंवृतनारदस्तुतं

निगमाग्रातस्त्रिजाह्निसौरभम् ।

तरुणारुणताम्रवाससं

शुभतापिञ्छतुलाधरद्युतिम् ॥ ५३ ॥

घनेति । वनसंवृतेन मेघान्तरितेन नारदेन स्तुतम् । निगमैः गोरु-  
पधरैः, आघ्रातनिजाद्घ्निसौरभम् । तरुणारुणताम्रवाससं नवार्कलोहि-  
ताम्बरम् । 'तरुणः स्यः श्रवे युनि' इति विश्वः । शुभतापिञ्छतुलाधर-  
द्युतिं शुभं मञ्जु प्रशस्तं वा ; 'शुभो मञ्जुप्रशस्तयोः' इति विश्वः ।  
तापिञ्छं तमालपुष्पम्, तत्सादृश्यधरकान्तिशालिनम् । केशवं ददर्शति  
पूर्वेणान्वयः ॥ ५३ ॥

अभिलक्ष्यमनुश्रवक्षणे-

रविपर्यस्तहिताहितक्रमैः ।

परिभूषितवर्हभूषणं

कमलाकौस्तुभनित्यभूषितम् ॥ ५४ ॥

अभिलक्ष्यमिति । अनुभवो वेदः ईक्षणम् ईक्षन्वत् मार्गप्रदर्शको  
येषां तैः । अविपर्यस्ताः अव्यत्यस्ताः हिताहितः क्रमाः येषां तैः ; केचि-  
त्पश्यन्तोऽपि विपर्यस्य शुष्के पतिष्यामीति पश्ये पतन्ति अतादृशैः पुरु-  
षधौरेयैः । अभिलक्ष्यं द्रष्टुं शक्यम् । परिभूषितवर्हभूषणं स्वयं धारणेन  
परिष्कृतपिञ्छामरणम् । कमलाकौस्तुभाभ्यां नित्यं भूषितम् ॥ ५४ ॥

अतिसूर्यसुधांशुतेजसं

समहानेरुपमं यमात्मना ।

निबिडाद्भुतराशिपक्षयं

निगमानामपि नित्यश्रूतनम् ॥ ५५ ॥

अतिसूर्येति । अतिसूर्यसुधांश्च तेजो यस्य तम् । समहानेः सर-  
शान्तराभावात् । आत्मनैव उपमेयम् । अक्षयम् । निविद्याद्भुतराशिं  
नीरन्ध्राणां संततसंतन्यमानानाम् अद्भुतचरित्राणां राशिम् । निगमानां  
सदा स्वप्रतिपादनैकपरत्वेन परिचितानामपि । नित्यनूतनम् ; प्रतिपाद्य-  
महिमपारप्राप्त्यभावात् ॥ ५५ ॥

उपवीणयतस्तमर्भका-

नुपगातृनुपनृत्यतश्च सः ।

तदवस्थतदर्हभूमिका-

न्यमिनोऽनन्यमतीनमन्यत ॥ ५६ ॥

उपवीणयत इति । सः अक्षरः । तं कृष्णम् । उपवीणयतः  
वीणया उपगायतः । 'सत्यापपाक्ष--' इत्यादिना उक्तायै णिच् ।  
उपगातृन् सर्मापे शरीरगानं कुर्वतः । उपनृत्यतश्च, अर्भकान् गोप-  
डिम्भान् । तदवस्थतदर्हभूमिकान् गोपालावस्थकृष्णानुरूपवेषान् । अन-  
न्यमतीन् तदेकचित्तान् । यमिनः अमन्यत । अनन्यपरा योगिन एव  
केचित् भगवदनुरोधिवेषाः गीतनृत्तवाद्यैः तं प्रीणयन्तीति मेने इत्यर्थः ॥

शुभतर्णकशोभितान्तिकाः

सविधे तस्य च धेनुविग्रहाः ।

अनघाङ्गवतीरमन्यत

चसितैरस्य समुत्थिताः श्रुतीः ॥ ५७ ॥

शुभेति । अस्य सविधे, शुभतर्णकशोभितान्तिकाः प्रशस्तबालवत्सा-  
सङ्गतोपकण्ठाः । 'सद्यो जातरेषु तर्णकः' इत्यमरः । अनघाङ्गवतीः

अनवयावयवाः । धेनुविग्रहाः श्रुतीश्च अस्य श्रुतैः ; इत्थंभूतलक्षणे  
तृतीया । श्रुतीः श्वासरूपेण समुत्थिता अमन्यत । 'अस्य महतो  
भूतस्य निश्वासितमेतत्' इत्यादिश्रुतौ यस्य निःश्वासरूपतया श्रुतिः  
प्रतिपन्ना तदेव परब्रह्म कृष्णोऽयमित्यमन्यतेत्यर्थः । 'अनघाब्रवतीत्यत्र  
'न बहुव्रीहिनिर्वाणे भवन्ति मतुबादयः' इति मत्वर्थप्रत्ययनिषेधः 'समा-  
नाधिकरणपदानां कदाचित् बहुव्रीहिः कदाचित्कर्तृधारयः सर्वधनादर्थः'  
इति वार्तिककारवचनात् सर्वधनी सर्वकेशी इत्यादिबतु सम्प्रधेयः ॥५७॥

**प्रणुनाव च भक्तिसंनतः**

**प्रणिधानेन विना समीक्षितम् ।**

**हरिमद्भुतगोपखेलनं**

**श्रितसर्वातिथिमागतोऽतिथिः ॥ ५८ ॥**

**प्रणुनावेति ।** आगतः अतिथिः व्रजमुपागतः आवेशकः अक्रूरः ।  
अद्भुतगोपखेलनम् आश्चर्यगोपविहारम् । श्रितसर्वातिथिं श्रिता आ-  
श्रिताः सर्वातिथयः तपस्विनो यं तम् । 'सर्वे ब्राह्मणक्षत्रियादयः  
अतिथयः यथोक्तातिथिसत्कारेण पूज्या येषामिति व्युत्पत्त्या सर्वाति-  
थिशब्दः तपःप्रधानवानप्रस्थवाची । 'ब्राह्मणस्यानतिथिरब्राह्मणः' इति  
ब्राह्मणानामब्राह्मणातिथित्वनिषेधस्य वानप्रस्थविषये 'सर्वातिथिः प्रति-  
षिद्धवर्जम्' इति प्रतिषिद्धपतितादिवर्जं सर्वेषामतिथित्वाभ्यनुज्ञानेनापवा-  
दात् । श्रुतसर्वातिथिमिति पाठे सर्वस्यातिथिमिति प्रथमं समस्य तदनु-  
श्रुतस्य सर्वातिथिमिति शिवभागवतवत् तमास आस्थेयः । श्रुतं च  
पक्वं क्षीरं हविर्वा । 'श्रुतं पाके' इति क्षीरहविषोः पाके निपातनात् ।  
तत्र-हविरर्धग्रहणे सर्वस्यापि यज्ञेषु पक्वस्य हविषः भोक्तारमित्यर्थः ।

क्षीरार्धग्रहणे सर्वस्यापि नन्दव्रजे पक्कस्य क्षीरस्य तुष्टतादिना भोक्तार-  
मित्यर्थः । प्रणिधानेन योगाभ्यासेन विनैव समाक्षितम् । हरि भक्त्या  
संनतः प्रणुनाब तुष्टाव । ‘प्रपूर्वो णु स्तुतौ’ इति धातुः । ‘उपसर्गादस-  
मासेऽपि—’ इति गत्वम् ॥ ५८ ॥

दुरितग्रहयोगदुःखितं

त्रिगुणग्रन्थिनिबन्धनिघ्नितम् ।

पतितं निजपादपङ्कजे

परिमृद्नीष्व घृणानिधान माम् ॥ ५९ ॥

दुरितेति । हे घृणानिधान हे कृपानिधे । दुरितग्रहयोगेण दुष्कृत-  
भूतावेशेन दुःखितम् । त्रिगुणग्रन्थिनिबन्धनिघ्नितं त्रयो गुणाः सत्त्वर-  
जस्तमांसि त एव गुणाः सूत्राणि तेषां ग्रन्थिरेव ग्रन्थिः परस्परसंवल-  
नम् अक्षय्यपृथक्कारतायोगात् तेन निबन्धनमुद्वन्धनं तं निघ्नितं पर-  
तन्त्राकृतम् । अत एव अनर्थनिवृत्तये तव पादपङ्कजे पतितं मां परि-  
मृद्नीष्व ॥ ५९ ॥

स्वपदप्लवमाश्रिताञ्जना-

अग्रमे पारमपारवैभवः ।

अतिवेलमहोर्मिसंकुले

कलुषोदन्वति कर्णधारितः ॥ ६० ॥

स्वपदेति । अतिवेलमहोर्मिसंकुले अस्वर्थाः वलातिलङ्घित्व महा-  
न्तः ऊर्मयः पीडा एव ऊर्मयः तरङ्गाः तैः संकुले । ‘ऊर्मिस्तरङ्गे पीडा-  
याम्’ इति विश्वः । कलुषोदन्वतिदुरितसागरे । कर्णधारितः सागस्त्य



नाविकवत् दुरितस्य तारकत्वेन कृत इति यावत् । अपारवैभवः अमि-  
तमहिमा । त्वम्, स्वपदद्वयं निजचरणमेवोद्धुपम् । आश्रितान् जनान्  
पारं नयसे प्रापयसि ॥ ६० ॥

रमया सह राजहंसव-

त्परमं धाम विभूषयन्भवान् ।

प्रणिधानवतामपङ्किले

पदमेतन्निदधाति मानसे ॥ ६१ ॥

रमयेति । रमया सह, राजहंसवत् राजहंसेन हंसविशेषेण तुल्यं  
यथा तथा । परमं धाम वैकुण्ठं विभूषयन् भवान् प्रणिधानवताम् अप-  
ङ्किले अपाये; 'पङ्कः कर्दमपापयोः' इति विश्वः । पिच्छादित्वादिलम्ब ।  
मानसे मनसि । एतत् पदं चरणारविन्दम् । निदधाति; प्रणिधानगम्यं  
तव चरणारविन्दमनायासादहं साक्षादेव पश्यामि । अहो ! मम भाग्यमिति  
एतच्छब्दाभिप्रायः । राजहंसोऽपि रमया सह परमं स्वस्वेष्टं धाम  
पदं विभूषयन् कर्दमरहित मानसे सरसि पदं निदधातीति भावः ॥ ६१ ॥

अतिरोधिरसौ निधिः श्रुते-

रनिमेषव्रतदेशिनी दृशोः ।

तनुते तनुरीश तावकी

स्मरणं विस्मरणं च दुःशकम् ॥ ६२ ॥

अतिरोधिरिति । हे ईश ! अतिरोधिः अव्यवधानेन साक्षात्  
दृश्यमाना । असौ तावकी तनुः, स्मरणं विस्मरणं च उभयमपि ।  
दुःशकम् अशक्यं तनुते; स्मर्तुमपि न शक्यते विस्मर्तुमपि न

शक्यत इत्यर्थः । स्मरणाशक्यत्वे हेतुगर्भं विशेषणम्— श्रुतेर्निर्धारति ।  
यतः श्रुतेरपि निधिवत् गुप्ततया प्रतिपाद्या, अतः अपरिच्छेद्यत्वात्  
स्मर्तुं न शक्यत इति भावः । विस्मरणाशक्यत्वे हेतुगर्भं विशेषणम्—  
दृशोरनिमेषव्रतदोशनानीति । रूपोत्कर्षेण नयनयोः अनिमेषव्रतदायित्वात्  
विस्मर्तुमपि न शक्यत इति ॥ ६२ ॥

व्यपदिश्य मुकुन्द देवकीं  
विहरन्त्या वसुदेवमन्दिरे  
जनितोऽसि निजानुकम्पया  
जगतीरक्षणजागरूकधीः ॥ ६३ ॥

व्यपदिश्येति । हे मुकुन्द, जगतीनां लोकानां रक्षणे जागरू-  
कधीः, त्वम् । देवकीं व्यपदिश्य व्याजार्जकृत्य वसुदेवस्य मन्दिरे विहर-  
न्त्या निजानुकम्पया जनितोऽसि; तवाविर्भावे देवकी व्याजमात्रम् ।  
लोकरक्षणार्थमाविर्भूयोस्तव वसुदेवगृहं कृतार्थीकर्तव्यमिति तद्विषयिणी  
कृपैव तद्रूढे त्वदाविर्भावहेतुरित्यर्थः ॥ ६३ ॥

भवतो भवनाटिकां विद-  
न्विभवाढम्बरिणां विडम्बिनीम्  
अनपायपदाधिरोपणा-  
दपटुता न पुनर्निवर्तते ॥ ६४ ॥

भवत इति । विभवाढम्बरिणाम् ऐश्वर्यसंरम्भवताम् । 'आढम्बरो-  
ऽङ्गी संरम्भः' इति यादवः । विडम्बिनीम् अनुकरणोपहासकरणीम् ।  
भवतो भवनाटिकाम् अवतारेषु संसारिताभिनयान् । विदन् जानन्

पुरुषः । अनपायपदस्य परमपदस्य अधिरोपणात् । अपवृत्तः सकल-  
बन्धनिवृत्तः सन् । पुनः न निवर्तते; इच्छाधीनमेव तव जन्म,  
न तु कर्माधीनमिति तव जन्मगुह्यं जानन्नपि पररूपं जानन्निव  
मुच्यते इत्यर्थः ॥ ६४ ॥

सुधियस्तव गोपभूमिकां

सुभगां कौतुकसूतिकां धियाम् ।

अनुविद्य गताग्र्यभूमिका-

मधिविन्देयुरनश्वरीं श्रियम् ॥ ६५ ॥

सुधिय इति । ब्रह्मानन्दास्वादनपरत्वात् शोभना धीः येषां  
ते सुधियः मुक्ताः नित्यसूरयो वा । सुभगां चक्षुष्याम् । धियां  
कौतुकसूतिकां कुतूहलोत्पादिकाम् । तव गोपभूमिकाम् । अनुविद्य  
ज्ञात्वा । गताग्र्यभूमिकां प्राप्ताग्र्यस्थानाम्; परां काष्ठामारूढामिति यावत् ।  
अनश्वरीम् अविनाशिनीम् । श्रियम् परपदे सायुज्यरूपां भोगसंपदम्  
अधिविन्देयुः, सत्यामेकस्यां पत्न्यां विवाहान्तरं तस्यामधिवेदः । ततश्च  
यथा मनश्चक्षुषोरासक्तिकरीं कन्यां दृष्ट्वा पूर्वपत्नीमधिविन्दति, एवं परमपदे  
स्थिता अपि तव गोपभूमिकादर्शने दिव्यभोगसंपदमव्यनादस्य सहचरगो-  
पार्मकवत् त्वत्सहविहाराय स्वयमपि गोपभूमिकामेवाश्रयेरभिति मुक्ति-  
संपदोऽपि त्वत्सहविहारमाध्यमाधिक्यं व्यनक्ति । अधिविन्देयुरिति हेतु-  
मति लिङ्, संभावनायां वा ॥ ६५ ॥

दुरितानि भजन्ति संक्षयं

तपनेनेव तमांसि दीन्यता ।

हृदयानि च योगिनां त्वया

कुमुदानीव विकासमिन्दुना ॥ ६६ ॥

दुरितानीति । दाम्प्यता हृदि शान्तमाननं त्वया हेतुना, तपनेन तमांसीव दुरितानि संक्षयं भजन्ति । किं च योगिनां त्वज्यातृणां हृदयानि च इन्दुना कुमुदानीव विकासम् आनन्दरूपं भजन्ति ; त्वज्या-  
नमखिलदुःखनिवृत्तेः परमानन्दोल्लासस्य च हेतुरित्यर्थः ॥ ६६ ॥

गुणतश्च विभूतिनश्च ते

कचिदंशेऽपि समाधिकत्यजः ।

उपमानकलाविकल्पितै

रूपलक्ष्यत जगत्प्रधानता ॥ ६७ ॥

गुणतश्चेति । गुणतः गुणेन ज्ञानवीर्यशक्त्यादिना । विभूतितः विभूत्या संपदा च । कचिदंशेऽपि समाधिकत्यजः समाभ्यधिकरहितस्य । ते तव । जगत्प्रधानता जगच्छ्रेष्ठता । उपमानकलाविकल्पितैः उपमान-  
स्य कला कलना कल्पना तद्विषयैः वितर्कैः । उपलक्ष्यत प्रतीयेत । संभावनायां लिङ् । तव गुणतो विभूतितो वा कियत्यप्यंशे जगत्पुमान-  
मस्ति न वेति तस्य तस्योपमानत्वं परिकल्प्य वितर्केषु कियमाणेषु सर्वत्र सर्वथा न्यूनतादर्शनात् तव सर्वोत्तरत्वप्रतीतिः संभाव्यते इत्यर्थः ॥

महिमार्णववर्णनोद्यताः

परिमातुं गुणमकमक्षमाः ।

त्रपयेव भजन्त्यसीमनि

त्वयि वाचंयमेनामनुश्रवाः ॥ ६८ ॥

महिमेति । महिमार्णववर्णनोद्यताः त्वन्महिमसागरवर्णने उद्युक्ताः ।  
 एकमपि गुणं परिमातुम् अक्षमाः परिच्छेत्तुमशक्ताः । अनुश्रवाः  
 वेदाः । त्रपयेव असीमनि महिम्ना मर्यादारहिते । त्वयि, वाचंयमतां  
 मौनव्रतवत्त्वं भजन्ति । 'वाचि यमो व्रते' इति खच्प्रत्ययः । 'यतो  
 वाचो निवर्तन्ते' इत्यादिवागगोचरत्वादितिपादनमेवेह वाग्यमनं  
 विवक्षितम् ॥ ६८ ॥

तव विश्वविदो वदामि किं

जगदेकाधिपतेर्दिशामि किम् ।

कृपणः परिपूर्णसंपदः

कमिवांशं परिपूरयाम्यहम् ॥ ६९ ॥

तवेति । विश्वविदः सर्वज्ञस्य । तव, किं वदामि । जगतामेकाधि-  
 पतेः तव किं दिशामि प्रयच्छामीति । कृपणः क्षुद्रोऽहम् । परिपूर्णसं-  
 पदः निरतिशयज्ञानैश्वर्यादिसमृद्धिकस्य । ते, कमिवांशं परिपूरयामि ?  
 सर्वज्ञस्य ते न निवेदनीयमस्ति । सर्वेश्वरत्वात् न ह्रातव्यमस्ति । न  
 चान्यं परिपूरणीयमंशं पश्यामीति भक्तिपारवश्यात् किञ्चिन्धिकीर्षोः कर्त-  
 व्यमप्यनुपलभमानस्येयमुक्तिः ॥ ६९ ॥

प्रकृते किमनेन तत्प्रभो

भवदाविर्भवनस्थलीं पुनः ।

पदपद्मरजःपवित्रितां

विदधानो जहि नाय विद्विषः ॥ ७० ॥

प्रकृत इति । हे प्रभो, प्रकृते प्रस्तुते कर्तव्ये । किमनेन मदीय-

किञ्चित्कारविचारणेन किम् ? । तत् तस्मात् । भवदाविर्भवनस्थलीं  
मधुराम् । पुनरपि, पदपद्मरजसा पवित्रितां विदधानः कुर्वाणः सन् ।  
चिद्विषः शत्रून् जहि नशय । हनधातोर्लोपि सिपि 'हन्तेर्जः' इति नः ।  
नायेत्यपि संबोधनं द्वितीयवाक्यान्वयि ॥ ७० ॥

बहुशास्त्रविजृम्भणो महा

नवज्ञतेन सुगन्धिनाद्य नः ।

यशसा भवतु प्रसूनवा

यदुसंतानमहीरुहस्तव ॥ ७१ ॥

बहुशास्त्रेति । बहुयः शास्त्राः यस्य तत् बहुशास्त्रम्, विजृम्भणं  
यस्य सः । शास्त्राशब्देनावान्तरसंताना विवक्षिताः । महान्, नः  
अस्माकम् । यदुसंतान एव संतानमहीरुहः, संतानपदस्य तन्त्रेणो-  
च्चारणम् । अवदातेन शुद्धेन । सुगन्धिना शोभनगन्धेन; सकलजन-  
हृद्यत्वात् सुगन्धितोपचास् । तव यशसा शत्रुजयकीर्त्या । अद्य प्रसू-  
नवान् भवतु; प्रसूनेन सुरद्वय इव तव यशसा यदुवंशः परिष्कृतो  
भवतु इत्यर्थः ॥ ७१ ॥

शत्रुजयस्यावसरधार्यं प्राप्त इत्याह—

त्वरते रिपुरागतौ तव

स्वयमेवावसरं समर्पयन् ।

नतरक्षणकिंवदन्त्यसौ

न विलोपं भुवि यातुं तावकी ॥ ७२ ॥

त्वरत इति । रिपुः कंसः । स्वयमेवावसरं समर्पयन् जयावसरं

प्रयच्छन् । तव आगतौ त्वरते । एवं प्राप्ते अवसरे नोपेक्षणीयमित्याह-  
नतेति । तावकी त्वदीया । नतरक्षणकिंबदन्ती प्रणतरक्षणविषयिणी  
जनश्रुतिः लोकवार्ता । भुवि विलोपं न यातुः । आश्रितरक्षणार्थ-  
मेवावतरणम् । तन्नोपेक्षणीयमिति भावः ॥ ७२ ॥

स्वयमेव समेयुषां वधे

विमतानां क्षितिभारजन्मनाम् ।

मृगयामिव भावयन्त्यसौ

महती संपदुपस्थिताद्य ते ॥ ७३ ॥

स्वयमिति । वधे स्वेषां वधे निमित्ते । स्वयमेव, समेयुषां  
समेतानाम् । क्षितिभारजन्मनां क्षितेर्भारकरं जन्म येषाम् । विमतानां  
रिपूणां मृगकल्पानाम् । मृगयामिव भावयन्ती संपादयन्ती । असौ महती  
संपत् मधुराप्रस्थानरूपा, महासंपत्तिहेतुत्वात् तथाप्यवसायः । ते तव ।  
अद्य, उपस्थिता संनिहिता ॥ ७३ ॥

शतकोटिसहस्रसारवा-

न्मथनं प्राप्स्यति मातुलस्त्वया ।

व्यसनं विपदप्यनेहसा

विनिपातश्च न कस्य कर्मिणः ॥ ७४ ॥

शतकोटीति । शतकोटिसहस्रसारवान् कुलिशसहस्रबलवान् । तव  
मातुलः कंसः । त्वया मथनं प्राप्स्यति । तथा बलशालिनः कथं  
मथनं भविष्यति ? कथं च मातुलस्य मथनं कर्तव्यम् ? इत्यत्राह—  
व्यसनमिति । व्यसनम् अनुचितोद्योगः । विपत् तन्मूला द्विषदामन्त्र-

णादिरूपा । विनिपातः तन्मूलं स्मरणं च । अनेहसा कालेन । कस्य कर्मिणः न भवति ? सर्वस्यापि कर्मवश्यस्य भवतीत्यर्थः । ततश्च कंसस्य त्वद्गोहृत्पुं व्यसनं प्राप्तमेव । तन्मूलौ विपद्विनिपातौ भविष्यतः इति भावः । 'अग्नधौ येनादर्शनामिच्छन्ति' इतिवत् उभयप्राप्तौ कर्मणि षष्ठीनियमात् त्वयेति कर्तरि तृतीया । कर्मिण इति ब्रह्मादिस्वादि-  
निप्रत्ययः ॥ ७४ ॥

अभिसंहितमौग्रसेनिना

काथितं च क्रमशो व्यजिज्ञपत् ।

कुलजः कुटिलाशयोज्झितः

कुशलं पृष्ठवते मधुद्विषे ॥ ७५ ॥

अभिसंहितमिति । कुलजः ज्ञातिरकूरः । कुशलं पृष्ठवते, मधु-  
द्विषे कृष्णाय । औग्रसेनिना उग्रसेनसुतेन कंसेन । अभिसंहितं विचि-  
न्तितम् । काथितं च 'दमनीयोऽयमरूढयोवनः' इत्यादिना स्वस्मै  
काथितं च शृणान्तम् । कुटिलाशयोज्झितः ज्ञातिवत्कंसमुहृत्त्वप्रयुक्तदुष्टा-  
शयोरहितः सन् । क्रमशो व्यजिज्ञपत् विज्ञापयामास ॥ ७५ ॥

अपरेद्युरक्षेपतो नय-

सहसा गोपगणान्स यादवः ।

स्थितमध्वनि रामकेशवौ

रथमारोपयद्ध्यरंहसम् ॥ ७६ ॥

अपरेद्युरिति । सः यादवः । अपरेद्युः तदनन्तरादिवसे । अक्षेपतः  
सर्वान् । गोपगणान् सहसा भयन् सन्, अध्वनि मार्गे । स्थितम्,



अप्यरंहसम् अनुत्तमवेगम् । रथं रामकेशधौ आरोपयत् आरोपयति स्म ।  
 'रुहः पोऽन्यतरस्याम्' इति पः । आरोपस्य गतिविशेषत्वात् गति-  
 बुद्धि—' इत्यादिना द्विकर्मकता ॥ ७६ ॥

व्रजतोरथ वल्लवस्त्रियो

बलभद्रस्य जनार्दनस्य च ।

अनुदुदुवुरांशु वर्तनीं

कुररीकूजितसूचकखनाः ॥ ७७ ॥

व्रजतोरिति । अथ वल्लवस्त्रियः गोप्यः । व्रजतोः मधुरां प्रति  
 गच्छतोः बलभद्रस्य जनार्दनस्य चेत्युभयोः । वर्तनीं मार्गम् । 'वर्त-  
 न्येकपदीति च' इति मार्गपर्यायेष्वमरः । कुररीकूजितसूचकखनाः  
 कुररस्य पक्षिविशेषस्य स्त्री कुररी; 'उत्कोशकुररौ समौ' इत्यमरः ।  
 तस्याः कूजितस्य सूचकः सादृश्यात् स्मारकः विलापस्वरः यासाम् ।  
 तथाभूताः सत्यः, आशु अनुदुदुवुः अनुधावन्ति स्म ॥ ७७ ॥

व्यलपन्निति बाष्पगद्गदं

विरहारम्भविषादविह्वलाः ।

वल्लयैः प्रियवर्त्मपातिभिः

क्षतपुष्पा इव धर्मवीरुधः ॥ ७८ ॥

व्यलपन्निति । विरहारम्भविषादविह्वलाः विरहोपक्रमखेदेन  
 विह्वलाः । प्रियवर्त्मपातिभिः विरहकार्यात् कुण्यस्य मार्गे पतद्भिः ।  
 वल्लयैः, क्षतपुष्पाः छिन्नकुसुमाः । धर्मवीरुधः ग्रीष्मकाललता इव

स्थिताः ताः । बाष्पगद्गदम् अभुभिः सन्नकण्ठं वथा तथा । इति कक्ष्य-  
माणप्रकारेण, व्यलपन् ॥ ७८ ॥

अपयापति सहाग्रजन्मना

सहसा नन्दसुतो विहाय नः ।

अनुयाम निवारयाम वा ;

कथमस्माभिरुदास्यते मुधा ॥ ७९ ॥

अपयातीति । नन्दसुतः, अग्रजन्मना बलदेवेन सह । नः  
अस्मान् । विहाय, सहसा अपयाति इतो गच्छति । अनुयाम वयमपि  
तमनुगच्छाम । अथ वा गच्छन्तं तं निवारयाम । मुधा व्यर्थमेव ।  
कथमस्माभिरुदास्यते; येन केनचिदुपायेन तद्विरहप्रतीकारे कर्तव्ये  
औदासीन्यमयुक्तमित्यर्थः ॥ ७९ ॥

श्रुतिषु ज्वलनं वमत्यसा-

वदवीयोरथचक्रचीत्कृतिः ।

हुतमेत्य पतेम तत्पदे

गुरुभर्त्रादिषु मुक्तगौरवाः ॥ ८० ॥

श्रुतिष्विति । असौ, अदवीयसः अननिदूरस्य रथस्य चक्रची-  
त्कृतिः रथाङ्गस्य ध्वनिविशेषः । श्रुतिषु ध्वनेषु । ज्वलनं वमति ।  
गुरुभर्त्रादिषु श्वशुरपतिप्रसृतिषु । मुक्तगौरवाः सत्यः । हुतमेत्य, तत्पदे  
तस्य कृष्णस्य चरणे । पतेम अस्मान् विहाय न गन्तव्यमिति प्रार्थनया  
पतेम । यद्वा तत्पदे तस्य रथञ्चक्रस्य स्थाने तन्मार्गं निरुध्य पतेम ॥

प्रगुणत्वमिव व्रजस्त्रिय-

श्चलसंबन्धिनि नन्दनन्दने ।

मुदिरध्वनितां विजानते

शिखिनस्तद्रथनेमिनिस्वने ॥ ८१ ॥

प्रगुणत्वमिति । चलसंबन्धिनि कुटिलत्वादस्थिरमुद्दि । नन्द-  
नन्दने कृष्णे । व्रजस्त्रियः, प्रगुणत्वम् ऋजुत्वमिव । तद्रथनेमिनिस्वने  
तस्य नन्दनन्दनस्य रथचक्रनेमिध्वनौ । मुदिरध्वनितां मेघध्वनित्वम् ।  
शिखिनः मयूराः । विजानते ; यथा कुटिले कृष्णे ऋजुत्वेन व्रजस्त्रियः  
अभ्रमन् तथा तद्रथचक्रध्वनौ मेघध्वनित्वेन मयूराः भ्राम्यन्तीत्यर्थः ॥

अयमुद्धृतगोकुलेक्षणः

कथमकूर इति प्रजल्प्यते ।

अथ वा भुवनेषु दारुणाः

प्रथिताः पुण्यजना निशाचराः ॥ ८२ ॥

अयमिति । उद्धृतगोकुलेक्षणः उत्पाटितगोकुलनयनः कृष्णस्य  
गोकुलान्नयनमेव तदीयनयनोत्पाटनत्वेनाध्यवसितम् । अयं श्वाफल्किः ।  
कथमकूर इति प्रजल्प्यते कथ्यते ? कूरस्याकूर इति नामानुचितमिति  
भावः । अथ वा चरित्रविपरीतं नामापि दृश्यते इत्याह— दारुणाः  
भयंकराः । निशाचराः राक्षसाः । भुवनेषु पुण्यजना नाम प्रथिताः ।  
एवमयमप्यकूर इति प्रसिद्ध इति भावः ॥ ८२ ॥

बडिशामिपवत्प्रयुक्तया

रिपुरकूरसमाख्ययान्वितः ।

विभवं हरति व्रजौकसां

किमिहोच्येत वदेम कस्य वा ॥ ८३ ॥

वडिशोति ।<sup>१</sup> वडिशामिषवत् मत्स्यवेधनसूत्रमांसवत् । प्रयुक्तया अक्रूर इति संज्ञया अन्वितः ; यथा वडिशामिषलोभादापततां मत्स्यानां विनिपातः एवं सौम्यसंज्ञादर्शनात् एनं प्रति विश्वस्तानां विनिपात इत्यभिप्रायेण वडिशामिषवदित्युक्तम् । 'वडिस्तं मत्स्यबन्धनम्' इत्यमरः । रिपुः शत्रुभूतोऽयं दानपतिः व्रजौकसां विभवं संपदं कृष्णं हरति । इह एवं हरात् दानपतौ । किमुच्येत ; न हि स्वयं हरन् रिपुः अस्मद्वचनं शृणुयादिति भावः । कस्य वा वदेम अन्यमपि कंचिदस्य नियन्तारं वक्तुं नोपलभामहे इति भावः ॥ ८४ ॥

अवतारवराहरूपिणा

हरिणा भूमिरुदञ्चितोदधेः ।

विरहव्यसनोदधेरितः

क इवोदञ्चयितुं क्षमेत नः ॥ ८४ ॥

अवतारेति । अवतारात्मको यो वराहः स एव रूपं तद्वत्ता हरिणा । भूमिः प्रलयाम्बुनिधिमग्ना । अम्बुधेः, उदञ्चिता उद्धृता । इतो विरहव्यसनोदधेः अस्मात् विरहदुःस्वसमुद्रात् । नः अस्मान् क इवोदञ्चयितुं क्षमेत शक्नुयात् ; भूमेः प्रलयाम्बुधिनिमज्जनापन्निवारयित्वा नारायण इव अस्माकं विरहव्यसनोदधेरुत्तारयिता न दृश्यत इत्यर्थः ॥

चिरसंघटितोऽपि नः क्षणा-

दनुरागो बलभद्रकृष्णयोः ।

अपयातमहानदीद्वयो

भविता शोण इवैष निष्फलः ॥ ८५ ॥

चिरेति । चिरसंघटितः चिरसंपादितोऽपि । नः तस्माकम् । बलभ-  
द्रकृष्णयोः बलभद्रे कृष्णे च । स एषोऽनुरागः । अपयातमहानदीद्वयः अ-  
पयुतगङ्गायमुनाख्यमहानदीद्वितयः । शोण इव शोणाख्यनदविशेष इव ।  
निष्फलो भविता ; तयोर्मधुरायामुत्तमस्त्रीदर्शनादस्मदनादरावश्यभावा-  
दिति भावः । भवितेति छुटि रूपम् । शोणस्य निष्फलत्वं च ; 'गङ्गातो  
निःसृतं तोयं पुनर्गङ्गां न याति चेत् । अपेयं तद्विजानीयात्पीत्वा  
चान्द्रायणं चरेत्' इति निषेधादभोग्यत्वरूपम् ॥ ८५ ॥

अविकल्पितबाल्ययौवनः

प्रणयोऽस्मासु बलानुजन्मनः ।

विधिना विषमप्रवाहिणा

सिकतासेतुरिवैष भिद्यते ॥ ८६ ॥

अविकल्पितेति । अविकल्पितबाल्ययौवनः बाल्ये यौवने च  
उभयप्राप्यविशिष्ट इत्यर्थः । बलानुजन्मनः कृष्णस्य । अस्मासु एष  
प्रणयः, विषमप्रवाहिणा विषमं प्रबोद्धं शीलवता । विधिना दैवेन तां  
मधुरां प्रापयता । आशु सिकतासेतुरिव भिद्यते विषयते ॥ ८६ ॥

अमुना शशिनेव कल्पित-

शिरयस्मासु शरभदीप्तिव ।

प्रणयः प्रतिभासजीवितः

प्रतिमाचन्द्र इव प्रलीयते ॥ ८७ ॥

अमुनेति । अमुना कृष्णेन । शशिनेव, चिरमस्मात्तु शरभिमंलसु  
नदीष्विव । कल्पितः आहितः । प्रतिभासजीवितः प्रतिभासे अस्मद्दर्शनं  
अनुवर्तमानः । प्रणयः, प्रतिमाचन्द्र इव प्रलीयते नश्यतीत्यर्थः । यथा  
प्रतिभासे सत्येव वर्तमानः प्रतिबिम्बचन्द्रः प्रतिभासविलये विलीयते  
एवं मथुरां गच्छतः तस्य अस्मद्दर्शनविलयने स्नेहोऽपि विलीयत  
इत्यर्थः ॥ ८७ ॥

अहमेस्मि तव त्वमेव वा

मम दृष्टिस्त्वमिति प्रलोभयन् ।

विजहाति स एव बल्लवी-

रत्नमेतावदतः परेण किम् ॥ ८८ ॥

अहमिति । अहं तव अहं त्वदीयोऽस्मि । त्वमेव वा अहम्, त्वमेव  
वा अस्मि । अहं त्वमिति भेदो नास्तीत्यर्थः । मम दृष्टिस्त्वम्, इति एवमु-  
क्तिप्रकारैः । प्रलोभयन्, स एव कृष्णः ; य एवं वदति स एवेत्येवकारा-  
भिप्रायः । प्रलोभयन्निति वर्तमानसामीप्ये वर्तमानप्रयोगः । बल्लवीः, विज-  
हाति त्यजति । एतावदलम् एतावतैव शास्त्रं पर्याप्तम् । अतः परेण  
किम् ? एतावतैव निर्विण्णानामितोऽधिकं शास्त्रं पिष्टपेषणमित्यर्थः ॥

अयमेवमशुल्कदासिकाः

स्वपदोपघ्नलताः स्वयं प्रभुः ।

बहुमत्य जहाति निःस्पृहः

कथमालेख्येगता इवाद्य नः ॥ ८९ ॥

अयमिति । अयं कृष्णः । अशुल्कदासिकाः शुल्कनिरपेक्षा दासीः ;

‘अभूवितः कान्तः’ इतिवत् नैरपेक्ष्ये नञ्समासः । स्वस्य पदं  
 ऋणम् उपघ्नः आशयः यासां तथा भूता लताः; उपघ्नवृक्षविश्लेषे  
 लतावत् ताद्विरहे स्थातुमशक्ता इति यावत् । नः अस्मान् । स्वयं  
 विहाय स्थातुं शक्नोऽपि बहुमस्य एतावन्तं कालं बहुमान्य । अद्य  
 इदानीम् । निःस्पृहः कथम् आलेख्यगताः चित्रार्पिता वनिता इव  
 एवं जहाति; यथा चित्रालंखिता रूपादिना लब्धित्वापि अस्पृष्टैव  
 त्यजन्ति, तथा कथमेवं त्यजतीत्यर्थः ॥ ८९ ॥

निरपेक्ष इवैष नीलया

रसिकः पालिकया सराधया ।

पृथगत्र किमेतदुच्यते

कुहकः कश्चिदसौ कुलस्य नः ॥ ९० ॥

निरपेक्ष इति । अरसिकः नीरसहृदयः । एष कृष्णः । नीलया,  
 सराधया राधया सहितया । पालिकया च, निरपेक्ष इव अपेक्ष्यत इत्य-  
 पेक्षः । कर्मण्यप्रत्ययः । अपेक्षणीयकृत्यरहित एवेत्यर्थः । इवकारोऽवधारणे ।  
 नीलादयो गोपिकाविशेषाः । अत्र गोपिकासु । पृथक् नीलादिकाः  
 प्रत्येकमुदाहृत्य । किमेतदुच्यते ? असौ कृष्णः । नः अस्माकम् ।  
 कुलस्यैव कश्चित् कुहको वक्त्रकः ॥ ९० ॥

अमृतस्य विषस्य च स्वयं

अभवस्थानमभूत्पयोनिधिः ।

नियतं तदनेन दर्शितं • • •

निजसंयोगवियोगद्वयिना ॥ ९१ ॥

अमृतस्येति । पयोनिधिः अमृतस्य विषस्य च स्वयं प्रभवस्थानमभूत् । तत् एकस्य विरुद्धद्वयोत्पत्तिस्थानत्वम् । निजसंयोगवियोगदायिना अमृतगरलतुल्यात्मसंयोगवियोगदायिना । अनेन, नियतं निश्चितं यथा तथा । 'दर्शितम् । 'नियतं निश्चिते ऋते' इति इलायुधः । एकस्य विरुद्धोभयजनकत्वे असंभावना निवर्तितेत्यर्थः ॥ ९१ ॥

मुखचन्द्रिकाया मुखानि नः ।

कुमुदानीव विकासमानयन् ।

कितबो यदुवाच सत्यव-

त्क गतं तत्क च तेन गम्यते ॥ ९२ ॥

मुखेति । मुखचन्द्रिकाया मुखप्रभया । नः मुखानि कुमुदानीव विकासमानयन् प्रापयन् । कितबो धूर्तः कृष्णः । यत् 'क्षणमपि मुष्मद्वियोगं न सहे' इत्यादिकं सत्यवदुवाच, तत् वचनं क्व गतम्? तेन च क्व गम्यते? ॥ ९२ ॥

यमुनापुलिनेषु दीव्यता

यदुतानेन वशीकृता वयम् ।

विफलप्रणयप्रदायिना

विधिना हन्त विलोभितास्ततः ॥ ९३ ॥

यमुनेति । यमुनायाः पुलिनेषु । दीव्यता क्रीडता । अनेन कृष्णेन वयं वशीकृताः । यदित्यर्थः । यदुतेति निपातसमाहारः । ततः तस्मात् विफलप्रणयप्रदायिना निष्फलाधुराग्रप्रदेन । विधिना, विलोभिताः वञ्चिताः स्मः ॥ ९३ ॥



विजहाति स एष गोकुलं  
 मथुरामाद्रियते मनोरमाम् ।  
 भवितव्यतया शुभाशुभे  
 तदिहैवं परिवर्तितास्पदे ॥ ९४ ॥

विजहातीति । स एष कृष्णः ; य एवास्मात्स्वनुरज्य स्थितवानिति भावः । गोकुलं विजहाति । मनोरमां मथुरामाद्रियते ; मनोरमामित्यनेन मथुरां प्राप्तस्य गोकुलप्रत्यवेक्षणं न संभाव्यत इति द्योत्यते । तत् तस्मात् । इह गोकुलमथुरयोः । शुभाशुभे, भवितव्यतया कर्मणां विपाकेन । एवं परिवर्तितास्पदे व्यत्यस्तास्पदे जाते ॥ ९४ ॥

सहजं हरता महानिधिं  
 विवशानामिव वैरिणेव नः ।  
 विहितः सुकृतेन कीदृशा  
 मथुरायोषिदनुग्रहो महान् ॥ ९५ ॥

सहजमिति । विवशानां बन्धनादिनां परवशानामिव । नः अस्माकम् । सहजं स्वतः सिद्धम् । महान्तं निधिं कृष्णम् । वैरिणेव हरता शत्रुवदपहरता । कीदृशा कथंभूतेन । सुकृतेन महान् मथुरायोषितामनुग्रहो विहितः ॥ ९५ ॥

सहपांसुविहारसंभृतं  
 जहता स्नेहमनङ्गवर्धितम् ।  
 अपि नागरयौवतं क्षणा-  
 दमृना हन्त विद्योभ्रयिष्यते ॥ ९६ ॥

सहेति । सहपांसुविहारसंशृतं कैशवे सहपांसुव्रीडया संपादितम् । अनङ्गवर्धितं यौवने मदनेनोपचितम् । ज्ञेहं जहता अमुना, नागरं नगर-संबन्धि यौवतं युवतिसमूहोऽपि । विलोभयिष्यते ; तत्रापि विलोभन-मात्रमेव । स्वयं न रज्येदिति भावः । अत एव तासामप्येवं दुःखं जनयिष्यतीति विवादे हन्तशब्दः ॥ ९६ ॥

नटवत्परिगृह्य मायया

नतचिन्तामणिरेष नस्त्यजन् ।

अनुरूपतमास्वपि ध्रुवं

नगरस्त्रीषु न सङ्गमेष्यति ॥ ९७ ॥

नटवदिति । नतचिन्तामणिः प्रणतानां चिन्तामणिरिव अभिमत-प्रदः । नः अस्मान्, मायया वञ्चनया । नटवत् परिगृह्य नटो यथा निरपेक्ष एव नाट्येऽनुरूपवत् वनितापरिग्रहमभिनयति तद्वत् परिगृह्य । त्यजन् एष कृष्णः । अनुरूपतमासु अतिशयेन स्वरूपानुरूपसु । नगर-स्त्रीष्वपि न सङ्गमेष्यति ध्रुवमिति संभावनायाम् । मायिकः सर्वत्रापि मायिक एवेति भावः ॥ ९७ ॥

निजवंशनिनादतोऽपि य-

त्स्वदते श्रोत्ररसायनं वचः ।

निदधीत नृशंसधीरसौ

पुरयोषित्स्वपि बाणुरामिमाम् ॥ ९८ ॥

निजेति । श्रोत्ररसायनं श्रोत्राणां रसायनमिव आप्यायनम् । अत् वचः, निजवंशनिनादतोऽपि स्वबेणुनादादपि । स्वदते रोन्ते ।

इमाम् एतद्वचोरूपां वागुरां मृगबन्धनीम् । नृशंसधीः क्रूरधीः । असौ-  
शुरयोषित्वपि निदधीत ; संभावनायां लिङ् ॥ ९८ ॥

इह तावदुपेक्षिता वयं

वशिनालेख्यपराङ्मना इव ।

विहरन्विरसेन चेतसा

कितवस्तत्र किमाचरिष्यति ॥ ९९ ॥

इहेति । इह गोकुले । वयं तावत् ; तावच्छब्दः क्रमार्थः । वशिना  
जितेन्द्रियेण तेन । आलेख्यपराङ्मना इव निर्विकारमुपेक्षिताः । तत्र  
मथुरायाम् । विरसेन रसशून्येन । चेतसा विहरन्, कितवः धूर्तः ।  
किमाचरिष्यति ? तत्राप्येवं पुरस्त्रियो वशीकृत्य त्यजन् तासामपि न्यथा-  
मेव संपादयेदिति भावः ॥ ९९ ॥

युवतीरयमिन्दुकान्तये-

अगरे नन्दकुमारचन्द्रमाः ।

स्मितचन्द्रिकया यदीयया

द्रवतामेति मनःशिलापि नः ॥ १०० ॥

युवतीरिति । अयं नन्दकुमार एव चन्द्रमाः । नगरे युवताः  
इन्दुकान्तयेत् इन्दुकान्तवत् द्रावयेदित्यर्थः । यदीयया स्मितचन्द्रिकया  
नः अस्माकं तिर्यक्स्थानां मूढानाम् । मन एव शिला सापि द्रवता-  
मेति । मनःशिलेति गैरिकमपि प्रतीयते । ततश्च प्रसिद्धचन्द्रिकया द्राव-  
यितुनशक्यमपि द्रावयतीति व्यतिरेको व्यज्यते ॥ १०० ॥

अपि जल्लुरमुप्य दर्शने

नवलुब्धा नगरस्त्रियः प्रियान् ।

सुलभे, सुमणौ कथं मतिः

क्रमते काचन काचमंग्रहे ॥ १०१ ॥

अपीति । असुख्य दर्शने सति । नवलुब्धाः सुन्दरप्रियाः नगरस्त्रियां-  
ऽपि । प्रियान् स्वभर्तृन् । जल्लुः त्यजेयुः ; वयमिधेति भावः । तथा हि-  
सुमणौ उत्तमस्ते । सुलभे सति, काचस्य भूयिकारविशेषस्य संग्रहे ।  
काचन मतिः ना काचिदपि बुद्धिः । कथं क्रमते ? ॥ १०१ ॥

ललिताद्भुतलास्यगन्धिषु

ध्रुवमङ्गेषु बलानुजन्मनः ।

नवयौवनरामणीयकं

नयनैः पास्यति नागरीजनः ॥ १०२ ॥

ललितेति । ललितस्य सुन्दरस्य अद्भुतलास्यस्य आश्चर्यवृत्तस्य  
गन्धो लेशः वासना वा तद्वत्पु । स्वाभाविको विभ्रम एव तादृगलास्य-  
गन्धत्वेनाध्यवसीयते । दलानुजन्मनः कृष्णस्य । अङ्गेषु, नवयौवनेन  
यत् रामणीयकं सुन्दर्यम् । नागरीजनः नगरस्तीजनः ध्रुवं नयनैः पा-  
स्यति ; अहो ! तस्य धन्यतेति भावः । जन इति जानावेकवचनम् ॥

विधिना विषमप्रवृत्तिना

व्यपनीतोऽपि कदाचिदागतः ।

अपि नः पुत्रराद्रियिष्यते

मदनप्राणमुद्द्विरीक्षितैः ॥ १०३ ॥

विधिनेति । विषमप्रवृत्तिना कुटिलव्यापारेण । विधिना दैवेन ।  
व्यपनीतः अपसारितोऽपि कृष्णः । कदाचिदागतः सन् । नः अस्मान् ।  
मदनस्य प्राणसुहृद्भिः प्राणसदृशैः । ईक्षितैः ईक्षणैः । पुनराद्रियिष्यते  
अपि, पुनराद्रौकरिष्यति किम् ? ॥ १०३ ॥

इह तत्पदकाङ्क्षिभिः स्तनै-  
नयनैस्तन्मुखपद्मपदपदैः ।

श्रवणैश्च तदुक्तिजीवितै-

रपि जीवेम पुनस्तदादृताः ॥ १०४ ॥

इहेति । तत्पदकाङ्क्षिभिः तत्परणविन्यासाभिलाषुभिः । स्तनैः, तन्मु-  
खपद्मपदपदैः पद्मे पदपदवत् तन्मुखे लोलैः । नयनैः, तदुक्तिरेव जीवितं  
येषां तैः । श्रवणैः श्रोत्रैश्च सह । इह प्राग्विहारदेशे । पुनस्तदादृताः  
पुनरपि तेनादृताः सत्यः । अपि जीवेम जीवेम किम् ? ॥ १०४ ॥

करुणाभरितैः कदा पुनः

स्वयमुल्लाघयिता स एव नः ।

अपरस्परपातिभिः शनै-

रगदंकारनिभैरवेक्षणैः ॥ १०५ ॥

करुणेति । स एव कृष्णः । करुणया भरितैः संजातकरुणाभरैः  
कृपापूर्णैः । अपरस्परपातिभिः अपरस्परमविच्छिन्नक्रियासंतानं यथा  
तथा पतनशीलैः । ‘अपरस्पराः क्रियासातत्यै’ इति निपातः । अगदं-  
कारनिभैः भिषक्सदृशैः । ‘कारे सत्यागदस्य’ इति मुमागमः । शनैः  
मन्दम् अवेक्षणैः मुखमन्यरैरवलोकनैः । स्वयमेव पुनः कदा नः

उल्लाषयिता विरहव्यथानिर्गताः कर्ता । 'उल्लाषो निर्गतो गदात्'  
इत्यमरः । उल्लाषशब्दात् तत्करोतीति ध्यन्ताल्लुट् ॥ १०५ ॥

विविधारुणराजिरञ्जिते .

विशदस्मेरविशालशीतले ।

किमपि ब्रुवती कृतार्थतां

नयने तस्य कदानुनेष्यतः ॥ १०६ ॥

विविधेति । विविधाभिरुणराजिभिः रञ्जिते । विशदे शुभ्रे स्मेरे  
हर्षविकासिते चेति विशेषणानामपि विशेषणविशेष्यभावविवक्षया समा-  
सः । कृतार्थतां किमपि ब्रुवती किञ्चित् सूचयन्ती चापलरहिते ; धीरोद-  
तगतिनी इति यावत् । तस्य नयने कदानुनेष्यतः ; अस्मान् अणयकुपिता  
इति शेषः ॥ १०६ ॥

बधिरत्वमिवागतान्यसौ

श्रवणान्यद्य पुनः समेत्य नः ।

रमयिष्यति चादुभिः कदा

रतिसिन्धोरिव वीचिपङ्क्तिभिः ॥ १०७ ॥

बधिरत्वमिति । असौ कृष्णः । अद्य इदानीम् । बधिरत्वमाग-  
तानि विरहव्यथया उपघातं प्राप्तानीव स्थितानि नः अस्माकम् ।  
श्रवणानि कर्माणि । कदा पुनः समेत्य । रतिसिन्धोः वीचिपङ्क्तिभि-  
रिव स्थितैः चादुभिः प्रियवचनैः । रमयिष्यति ॥ १०७ ॥

मदयन्हृदयानि किञ्चिन्मै-

रापि संवादमिवाचरन्दृशा ।

अविभागमिवावहन्गुणै-

रपि नः प्रत्यवपत्स्यते पुनः ॥ १०८ ॥

मदयन्निति । विभ्रमैः शृङ्गारचेष्टाभिः हृदयान्ति, मदयन् मत्ता-  
नि कुर्वन् । दशा दृष्ट्या । अविसेवादिमिवाचरन् ऐकमत्यमिव तन्वन् ।  
गुणैः दाक्षिण्यादिभिः । अविभागमिव आवहन् ऐक्यमिव संपादयन् ।  
कृष्णः, नः अस्मान् । पुनः प्रत्यवपत्स्यते अपि, पुनरपि प्रत्यागत्य  
प्राप्स्यति किम् ? ॥ १०८ ॥

परिवर्तयिता जगन्नयी-

मपरावृत्तिरनेहसः क्रमः ।

यदतीतमतीतमेव त-

त्पुनरेष्यत्यपि पुष्करेक्षणः ॥ १०९ ॥

परिवर्तयितेति । जगन्नयी परिवर्तयिता परिवर्तयितुं शीलमस्येति  
तथोक्तः । ताच्छीत्ये तृन्प्रत्ययः । अनेहसः कालस्य क्रमः अपरावृत्तिः  
परावृत्तिरहितः, ततो यदतीतं तत् अतीतमेव । न तत्रानुशयः कार्यः ।  
पुष्करेक्षणः कमललोचनः कृष्णः । पुनरेष्यत्यपि, क्वचित्कदाचित् पुनराग-  
मिष्यति चेत् तावदेवालम्, गतः कालो गच्छात्वित्यर्थः ॥ १०९ ॥

तावदपि न संभावितमिति पक्षान्तरमुत्प्रेक्ष्यते—

अथवा पुरसुन्दरीजनैः

सुभगंभावुकसौम्यवृत्तिभिः ।

अवन्नादवरुद्धचेतसः

कृतिनः कैव कया व्रजागमे ॥ ११० ॥

अथवेति । अथ वा सुभगंभावुकसौम्यवृत्तिभिः असुभगाः सुभगाः चक्षुष्याः भवन्तीति सुभगंभावुकाः 'कर्तारि भुवः क्षिणुन्वुकचौ' इति खुक्प्रत्यये सुभागमञ्च । सुभगंभावुकाः कृष्णदर्शने अधिकवि-  
भ्रमोदयात् अतिशयितं सौभाग्यं चक्षुष्यत्वं प्राप्ताः; सौम्याः स्वतो मनोज्ञाश्च वृत्तयः चरित्राणि येषां तैः । पुरमुन्दराजनैः मधुराङ्गना-  
जनैः । अवशात् अनायासात् तथा अवरुद्धचेतसः निरुद्धहृदयस्य ।  
कृतिनः तावद्वा कृतकृत्यस्य । व्रजागमे कैश्च कथाः; तत्र उत्तमस्त्री-  
लाभात् अस्मानुद्दिश्य व्रजागमनं न संभाव्यत एवेत्यर्थः ॥ ११० ॥

उक्तमेवार्थं प्रपञ्चयति—

मधुरापुरमत्तकाशिनी-

मधुरालापविलोभिताशयः ।

पुनरेष्यति नन्दनन्दनः

किमिवास्मासु विचिन्त्य कारणम् ॥ १११ ॥

मथुरेति । मधुरापुरस्य मत्तकाशिनीनाम् उत्तमस्त्रीणां मधुरैः मनो-  
हरैः आलापैः विलोभिताशयः आसजितहृदयः । नन्दनन्दनः अस्मासु  
किमिव कारणं विचिन्त्य पुनरेष्यति; न हि तादृश्रूपं वशीकरणसामर्थ्यं वा  
किञ्चिदस्मासु विद्येते इति भावः । एष्यतीति भौवादिकस्य 'इ गतौ'  
इति धातोः आङ्पूर्वस्य रूपम् । 'इण् गतौ' इत्यस्य ग्रहणे तस्य आङ्-  
पूर्वत्वे 'एत्येधत्यूट्' इति वृद्धिप्रसङ्गात् । तदभावे आगमनार्थालाभात् ।  
'इ गतौ' इति धातौ तु 'एङि पररूपम्' इति पररूपेण सिध्यति ॥

बहुविभ्रममश्वन्धुरां

गुणशृङ्गः स्वयमेष दुस्तराम् ।



अतिलङ्घयितुं न शक्नुया-

अगरस्त्रीजननेत्रवागुराम् ॥ ११२ ॥

बहुविभ्रमेति । स्वयं गुणगृह्यः स्वतो गुणपक्षपात्री 'पदास्त्रैरिवा-  
स्थापक्ष्येषु च' इति ग्रहेः पक्ष्यार्थे क्यप् प्रत्ययः । एष कृष्णः । बहु-  
विभ्रमैर्विलासैरेव पाशैः बन्धुरां विषमाम् 'बन्धुरं तूष्णतानतम्' इत्यमरः ।  
अत एव दुस्तराम् । नमुरस्त्रीजनानां नेत्राण्येव वागुरां मृगबन्धनीम् ।  
अतिलङ्घयितुं न शक्नुयात् ॥ ११२ ॥

न रथः परिदृश्यते महा-

अ च नेमिस्तनितं निशम्यते ।

न च रेणुरितो विजृम्भते

तदपि भ्रश्याति जीवितं न नः ॥ ११३ ॥

न रथ इति । महानपि रथो न परिदृश्यते । नेमिस्तनितं नेमिश-  
ब्दश्च न निशम्यते न श्रूयते । स्तनितशब्दो मेघगर्जितवाची नेमिष्वना-  
जुपचरितः । इतः रेणुः रथोत्थापितः पांसुश्च न विजृम्भते । तदपि  
तथापि एवमतिदूरं गतेऽपि कृण्वे । नः अस्माकम् । जीवितं न भ्रश्याति ।  
अहो कठिनहृदयतास्माकमिह्यात्मोपालम्भः ॥ ११३ ॥

इति वादिनि बल्लवीजने

यमुनां सत्वरसूतचोदितः ।

घटयन्वसुधामनोरथं

वशिनस्तस्य रथः क्षणाद्यौ ॥ ११४ ॥

इतीति । बलभोजने इति इत्थं वादिनि सति । सत्त्वेण सूतेन सारणिना चोदितः प्रेरितः । वमुधाया मनोरथविषयं कंसवधादिकं घटयन्, वशिनः जितेन्द्रियस्य कृष्णस्य । रथः क्षणात् यमुनां ययौ ॥

ननु किमित्येवं भगवता परमकृपालुना अनन्यपराणां गोपिकानां विरहव्यथा संपादिता ? तत्राह—

स्वगुणानुभवेन सुभ्रुवां  
भवभोगोचितपुण्यसंचयम् ।

विरहव्यथया तु तीव्रया

वृजिनाम्भोधिमशोषयत्प्रभुः ॥ ११५ ॥

स्वगुणेति । प्रभुः कृष्णः । सुभ्रुवां गोपिकानाम् । भवभोगोचितपुण्यसंचयं सांसारिकभोगानुरूपसुकृतनिकरम् । स्वगुणानुभवेन अशोषयत्; यत् यावत्सासामनादिभवसंचितं सुकृतं तत् सर्वम् एतावत्पर्यन्तभगवद्गुणानुभवेनैव दत्तफलमासीदिति भावः । तीव्रया उत्कटया । विरहव्यथया तु तासां वृजिनाम्भोधिं पापसागरम् । अशोषयत्; ततश्च मोचयितुकामेन भगवता तासां पापोपरमार्थं विरहव्यथा संपादितेति भावः ॥ ११५ ॥

परवन्ति जगन्ति बाधितुं

नियतिः किं नं करोति निष्ठुरा ।

विजहौ करुणानिधिः प्रिया

विरहे तस्य च ताभिरास्यत ॥ ११६ ॥

परवन्तीति । निष्ठुरा कंकशा । नियतिः दैवम् । परवन्ति पलाची-

नानि जगन्ति बाधितुं किं न करोति; जगद्बाधोपयुक्तं यत् तत् सर्वमपि  
संघटयत्येवेति भावः । तदेतस्य सामान्यस्य समर्थनीयं विशेषमाह—  
विजहाविति । स्वयं करुणानिधिः कृपानिधिः कृष्णः । प्रियाः प्रेयसीः ।  
विजहौ, ताभिश्च तस्य विरहे आस्यत अस्थीयत, अजीव्यतेति यावत् ।  
तदेतदुभयमसंभावितमेव, किं तु तासां विरहदुःखं संपादयितुमिच्छता  
इवेनैव संघटितमित्यर्थः ॥ ११६ ॥

विनिवेश्य रथे सितासितौ

वसुदेवस्य सुतौ स यादवः ।

मणिभङ्गरुचं महापगां

दिवमुष्णांशुरिव व्यगाहत ॥ ११७ ॥

विनिवेश्येति । स यादवः अरूरः । सितासितौ वसुदेवस्य सुतौ  
रामकृष्णौ । रथे विनिवेश्य, मणिभङ्गरुचम् इन्द्रनीलशकलप्रभाम् । महा-  
पगां महानदीं यमुनाम् । दिवम् अन्नम् । उष्णांशुरिव व्यगाहत स्नानं  
प्रविष्टः ॥ ११७ ॥

अघमर्षणलीनकिल्बिषः

सलिले मग्नतनुर्ददर्श तौ ।

भुजगेन्द्रभुजङ्गशायिनौ

पुरुषौ किञ्चिदिवान्यलक्षणौ ॥ ११८ ॥

अघमर्षणेति । अघमर्षणलीनकिल्बिषः निमज्ज्य जप्तव्येनाघमर्षणमू-  
लेन नष्टपापः । सलिलेन मग्नतनुः सः । तौ रामकृष्णौ । भुजगेन्द्रभु-  
जङ्गशायिनौ शेषशेषशायिरूपौ । किञ्चिदिव अल्पम् । अन्यलक्षणौ पूर्व-  
रूपविमिश्ररूपौ पुरुषौ ददर्श ॥ ११८ ॥

उपसृत्य च तीरमादरा-

त्तदवस्थौ निरवर्णयद्रथे ।

स्मयमानदृशोस्तयोरसौ

निभृतः स्वानुभवं न्यवीवदत् ॥ ११९ ॥

उपसृत्येति । अदरेण तीरमुपसृत्य च रथे तदवस्थौ यदवस्थौ  
रथे निषेधितौ तदवस्थावेव । निरवर्णयत् अपर्दयत् 'निर्वर्णनं तु नि-  
ध्यानं दर्शनालोकेक्षणम्' इत्यमरः । अथ स्मयमानदृशोः असावागस्य  
किं वक्ष्यतीति स्मेरदृशोः । तयोः रामकृष्णयोः । निभृतः विनीतः असौ ।  
स्वानुभवं तयोरन्तर्जले दर्शनरूपम् । न्यवीवदत् निवेदयति स्म ॥

प्रणिधानबहिर्विलोचनैः

प्रतिलब्धानुभवः प्रसादयन् ।

अनिनीषत तावुभौ तदा

पुरमोरब्धशरासनोत्सवाम् ॥ १२० ॥

प्रणिधानेति । प्रणिधानबहिर्विलोचनैः प्रणिधानेन ध्यानेन अन्त-  
र्विलोचनरूपेण बहिर्विलोचनरूपाभ्यां गोलाभ्यां च । प्रतिलब्धानुभवः  
प्राप्ततदुभयसाक्षात्कारः । प्रसादयन् ततः स्तुतिप्रणामादिभिः तां प्रसन्नौ  
कुर्वन् सः । तदा आरब्धशरासनोत्सवाम् उपकृन्तधनुर्महाम् पुरं  
मधुराम्, पूःसब्धो रेफान्तः । उभौ रामकृष्णौ अनिनीषत नेनुमैच्छन्  
'अकथितं च' इति नियं द्विकर्मकता ॥ १२० ॥

गजसिंहगती ततश्च तौ

गिरितुङ्गेन रथेन तेरतुः ।

गगनद्रवसंनिभां नदी-

मपुनःप्राप्तिभयादिवाकुलाम् ॥ १२१ ॥

गजेति । ततश्च गजयोः सिंहयोश्च गतिवत् गतिः ययोस्तौ रामकृष्णौ । गिरितुङ्गेन पर्वतवदुन्नतेन रथेन गगनद्रवसंनिभां नैत्यनैर्म-  
त्वादिना द्रवीभूतगगनतुल्याम् । अपुनःप्राप्तिभयादिव तयोः पुनराग-  
मनं न भविष्यतीति भयवद्वा आकुलां त्रस्तां रथक्षोभाद्बलितान् नदी-  
यमुनां तेरतुः ॥ १२१ ॥

अथ वियति समेतैः सिद्धगन्धर्वमुख्यै-

भुवि च भुवनगोपः संस्तुतो गोपवृद्धैः ।

ललितगतिविहारो रामचन्द्रेण सार्धं

रणपरिणतिकाङ्क्षी राजधानीं जगादे ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य

वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु यादवाभ्युदये

नवमः सर्गः ॥

अथेति । अथ यमुनातरणानन्तरम् । वियति समेतैः कंसवधे-  
प्रोत्साहनाय गगने मिलितैः । सिद्धगन्धर्वमुख्यैः सिद्धगन्धर्वचारणप्रभृ-  
तिभिः । भुवि गोपवृद्धैः नन्दोपनन्दप्रभृतिभिश्च संस्तुतः सम्यक् स्तुतः ।  
ललितगतिविहारः मनोज्ञगमनविलासः । भुवनगोपः जगत्पालकः  
कृष्णः । रणपरिणतिकाङ्क्षी रणस्य परिणतिः परिणामः उत्कर्षः तां का-  
ङ्क्षमन्तः सन् । रामचन्द्रेण रामो बलदेवः चन्द्र इव तेन सार्धम् । राज-

‘बानीं मधुरां जगाहे’ गाहते स्म, प्रविष्ट इत्यर्थः । मालिनीकृतम्,

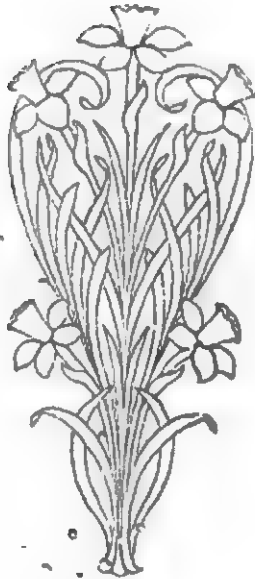
‘ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः’ इति लक्षणात् ॥ १२२ ॥

इति श्रीमद्भरद्वाजकुलजलधिर्कौस्तुभश्रीविश्वविद्याजि-

धीरङ्गराजाध्वरिवरसूनुना अप्पय्यदीक्षितेन कृते

यादवाभ्युदयव्याख्याने

नवमः सर्गः ॥



## दशमः सर्गः ॥

—\*—

ततस्तौ ददशुस्तत्र विशन्तौ राजवीथिकाम् ।  
पूर्णदृष्टिफलाः पौराः पुण्यैरेकमुखैरिव ॥ १ ॥

तत इति । ततः अनन्तरम् । तत्र पौराः मथुरापुरे भवाः प्राणि-  
नः । राजवीथिकां विशन्तौ तौ रामकृष्णौ । एकमुखैः एकत्र फले  
तद्दर्शनसंपादनरूपे मुखम् अभिमुख्यं येषां तैः । पुण्यैः अखिलैः स्वीयैः  
मुकुतैरिव । पूर्णदृष्टिफलाः परिपूर्णचक्षुष्मसाफलाः सन्तः । ददशुः ॥

चक्षुषामिव भाग्येन संप्रवृत्तौ महोत्सवौ ।  
युक्तौ मदनशक्त्येव युगपन्मधुमाधवौ ॥ २ ॥

चक्षुषामिति । चक्षुषा पौरनेत्राणां भाग्येन संप्रवृत्तौ महोत्सवा-  
विव स्थितौ । मदनस्य जगन्मोहन्या शक्त्या युक्तौ । युगपत्प्रवृत्तौ  
मधुमाधवौ वासन्तिकौ मासाविव च स्थितौ तौ ददशुः इति पूर्वोणा-  
न्वयः ॥ २ ॥

अभिरुचावीचिविक्षेपैरपृथग्भावचित्रितैः ।  
समेतैरनुभावाद्यैः सक्ताविव रसोत्तमौ ॥ ३ ॥

अभिरुचेति । अपृथग्भावचित्तितैः प्ररस्परसंमेलनेन कर्तुरितैः ।  
अभिरुचावीचिविक्षेपैः शोभातरङ्गप्रसारणैः उपलक्षितौ । अत एव समेतैः  
मिलितैः । अनुभावाद्यैः कार्यकारणसहकारिरूपैः अनुभावविभावसंचा-

रिभिरुपलक्षितौ । भूतौ मनोविस्ताररूपैकावस्थाप्रभवत्वेन परस्पर-  
मिलितौ । रसोत्तमौ वीरान्मुताविव स्थितौ । यद्यपि 'शृङ्गारवा-  
रकरणाद्भुतहास्यरौद्रर्षाभस्सवत्सलभयानकशान्तनाम्रः । आन्नासिषुर्दश  
रमान् सुधियो ज्वयं तु शृङ्गारमेव रसनाद्रसमामनानः' इत्या-  
दियु शृङ्गाररसस्य उत्तमत्वं प्रसिद्धम्, तथापि तस्य मिश्रमुत्तमरसां  
नास्ति, हास्यस्यैव तन्मित्रत्वात् । अतः परस्परमित्रे उत्तमरसौ च  
वीरान्मुतावेवेति तथा व्याख्यातम् । विभावानुप्रायसंचारिणां लक्षणानि  
प्रथमसर्गे एव लिखितानि । तत्र वीररसस्य प्रतिमल्लविलोकनम् ॥ ३ ॥

कममुल्लङ्घ्य भूतानां भोगमोक्षाविवोद्गतौ ।

तयोरेव विनिष्पत्यै धर्माविव च तादृशौ ॥ ४ ॥

कममिति । कममुल्लङ्घ्य शास्त्रसिद्धान्तपद्धतिमतिक्रम्य । उद्गतौ  
युगपदाविर्भूतौ । भूतानां प्राणिनाम् । भोगमोक्षाविव स्थितौ स्वर्गादि-  
भोगापवर्गाविव स्थितौ । तयोरेव स्वर्गापवर्गयोरेव । विनिष्पत्यै सम्यक्  
सिद्धौ । तादृशौ युगपदुत्थितौ धर्माविव च स्थितौ प्रशस्तिधर्मनिवृत्तिध-  
र्माविव च स्थितावित्यर्थः ॥ ४ ॥

पुनन्तौ भुवनं पादैः पुष्पवन्ताविवापरौ ।

सिञ्चन्तौ कान्तिवर्षेण सितकृष्णाविवाभ्युदौ ॥ ५ ॥

पुनन्ताविति । पादैः चरणैः, किरणैरित्यपि प्रतीयते । भुवनं  
पुर्भूमिम्, लोकम् । पुनन्तौ पवित्रयन्तौ । अत एव अपरौ प्रसिद्ध-  
भिर्भौ । पुष्पवन्तौ चन्द्रसूर्याविव स्थितौ अक्षरान्तोऽयं शब्दः 'एकयो-  
क्त्या पुष्पवन्तौ दिवाकरद्विशाकर्षे' इत्यमरः । 'रविक्षशिनीं पुष्पवन्ता-  
क्ष्यी' इति नाममालायां पाठात् । 'प्राक्प्रत्यग्धर्माधरक्षिस्तरूस्थित-



पुष्पवन्ताभ्याम्' इति प्रयोगाच्च । केचित्तु पुष्पं विर्कासः प्रकाशः अनयो-  
रस्तीति मतुवन्तमाहुः । तथापि प्रयोगो दृश्यते— 'कमोदिताभ्यामिव  
पुष्पवद्भ्याम्' इत्यादिः । कान्तिवर्षेण द्युतिवृष्ट्या सिद्धान्तौ सितकृष्णौ  
अम्बुदौ मेघाविव च स्थितौ ॥ ५ ॥

**मदोपक्रमदुर्दान्तौ मधुरोद्धतविभ्रमौ**

**कलभाविव संटद्धौ कंसादिनलमर्दने ॥ ६ ॥**

मदेति । मदोपक्रमदुर्दान्तौ शत्रुसंनिकर्षान्मदारम्भेण हतौ । मधु-  
रोद्धतविभ्रमौ मनोहरोद्धतविभ्रमौ मनोहरोद्भटविहारौ । कंसाद्य एव  
नला दमनाः तृणविशेषाः तेषां मर्दने । संनद्धौ, कलभौ गजपोताविव  
स्थितौ ॥ ६ ॥

**शुभानामिव सीमन्तैः श्रुतिसीमन्तसेवितैः ।**

**पुनन्तौ राजविशिखां पुण्यैश्चरणपङ्कजैः ॥ ७ ॥**

शुभानामिति । शुभानां श्रेयसाम् । सीमन्तैः उत्कर्षावधिम-  
रिव स्थितैः; सीमन्तशब्देन केशपद्धतिवाणिना उक्तार्थो लक्ष्यते ।  
निरतिशयश्रेयोहेतुत्वात् तथोत्प्रेक्षा । श्रुतिसीमन्तसेवितैः उपनिषन्निवे-  
वितैः; तत्प्रतिपाद्यैरेति यावत् । पुण्यैः पवित्रैः । चरणपङ्कजैः; सज्जवि-  
शिखां राजवीचीम् । पुनन्तौ पवित्रयन्तौ ॥ ७ ॥

**शीलसंवृतपारम्प्यैः शृङ्गारपरिकर्मितैः**

**दृषदोऽपि द्रवीभावं नयन्तौ दिव्यचेष्टितैः ॥ ८ ॥**

शीलेति । शीलेन सदृतेन लोकमर्थान्दानतिक्रमेण संवृतम् आच्छा-  
दितं पारम्प्यं परमत्वं परब्रह्मभावः यैस्तैः । शृङ्गारेण परिकर्मितैः संजा-

तपरिष्कारैः । तारकैर्दित्वादितच् प्रत्ययः । दिव्यचेष्टितैः दिव्यैः मनो-  
हरैः चेष्टितैः । 'दिव्यं लवङ्गके दिव्यं बल्गौ दिवि भवेऽन्यवत्' इति  
विश्वः । दृषदः शिला अपि । द्रवीभावं नयन्तौ प्रापयन्तौ ॥ ८ ॥

**दिदृक्षादत्तदृष्टीनां मनस्कारमनीषयोः ।**

**सपीतिरससंतोषं दिशन्तौ देहकान्तितः ॥ ९ ॥**

दिदृक्षेति । दिदृक्षया दत्तदृष्टीनां प्रहितज्ञेलाणां जनानाम् । मन-  
स्कारमनीषयोः मनस्कारस्य चित्ताभोगस्य एकस्मिन् विषये पुनः पुनः  
मनसः प्रवृत्तेः, मनीषायाः बुद्धेः । देहकान्तितः देहकान्त्या ; तृती-  
यायै तसिः । सपीतिरससंतोषं सहपानेन यत्सुखं तेन संतोषम् । दिश-  
न्तौ प्रयच्छन्तौ अनयोर्देहकान्त्या पश्यतां मनस्कारोऽपि सफलीभवति ।  
मनीषापि प्रसीदतीति भावः ॥ ९ ॥

**मन्मथायुतसौन्दर्यौ वसन्तायुतसौरभौ ।**

**शशाङ्कायुतलावण्यौ चण्डरश्म्ययुतद्युती ॥ १० ॥**

मन्मथेति । मन्मथानामयुतस्य सौन्दर्यमिव सौन्दर्यं ययोस्तौ ।  
एवमग्निमविशेषणत्रयेऽपि योज्यम् । अत्र सौन्दर्यं सामुद्रिकोक्तप्रकारेणाव-  
यवसंस्थानविशेषः । लावण्यम्— 'मुक्ताफलेषु च्छायायास्तरलत्वमिवा-  
न्तरा । प्रतिभाति यदग्रेषु तन्नावयमिहोच्यते' इत्युक्तलक्षणः अन्त-  
र्बलन् प्रभाविवेशः, युतिः बहिरालोकः इति भेदः ॥ १० ॥

**चित्ततामिव नीतानां चित्तचेष्टापहारतः ।**

**प्रतिसौघं पुरस्त्रीणां निर्विशन्तौ निरीक्षणम् ॥ ११ ॥**

चित्ततामिति । चित्तचेष्टापहारतः मनोव्यापारापहाराद्- मनसां

स्तब्धतापादनात् । चित्रतामालेख्यतां नीतानामिह स्थितानां पुरस्त्री-  
णां निरीक्षणम् । प्रतिसौधं सौधे सौधे; यथार्थं वीप्तायामव्ययीभावः ।  
निर्विसन्तौ उपभुजानौ ॥ ११ ॥

सुप्रभातमिह प्राप्तं सूषा च सुदिनं च नः ।

इति वादिभिरन्योन्यं हृतचित्तैरनुवृत्तौ ॥ १२ ॥

सुप्रभातमिति । नः अस्माकम् । इह समये । सुप्रभातं शोभनं  
प्रभातं प्राप्तम् । सूषा शोभनरात्रिश्च प्राप्तेति लिङ्गविपरिणामेनानुषङ्गः ।  
'विभावरी नक्तमूषा च शर्वरी' इति हलायुधः । सुदिनं शोभनं  
दिनं च प्राप्तम् इति इत्यमन्योन्यं वादिभिः दिव्यवस्तुदर्शनलाभात्  
तत्कालस्तुतिं वदद्भिः । हृतचित्तैः विलीनचेतोभिः जनैः । अनुवृत्तौ  
अनुवृत्तौ ॥ १२ ॥

बलादपहृतैस्तत्र रजकाद्राजसंमतात् ।

परभागश्रियं प्राप्तौ वासोभिरसितारुणैः ॥ १३ ॥

बलादिति । तत्र मधुरायाम् । राहः कंसस्य संमतात् इष्टात् ।  
रजकात् निर्णेजकात् । बलात् प्रसङ्गः । अपहृतैः असितारुणैः वासोभिः  
परभागश्रियं प्राप्तौ असितारुणवल्लधारणात् यथाक्रमं सितारुणवल्गुम-  
कृष्णविग्रहसंसर्गात् प्रतीयमानो गुणोत्कर्षः परभागः । 'परभागो गुणो-  
त्कर्षः' इति वैजयन्ती । तेन शोभां प्राप्तौ ॥ १३ ॥

लब्धपुण्यविपाकेन मालाकारेण लम्बितैः ।

श्वलौ दामभिश्चित्रैः संदिग्धनवमालिकैः ॥ १४ ॥

लब्धेति । लब्धः पुण्यानां विपाकः फलानुसृत्य येन तेन ।

मालाकारेण, लम्बितैः प्रापितैः । चित्रैः नानावर्णैः । संदिग्धा नवमा-  
लिकाः येषु तैः तत्सदृशैरिति यावत् । दामभिः मास्यैः सबलौ कुरुरौ ॥

कान्तिनिर्जितया कामात्प्रदिष्टैः कंसकुब्जया ।

दधतौ वर्णकैर्भूयो दिव्यगन्धौ सुगन्धिताम् ॥ १५ ॥

काम्बतीति । दिव्यगन्धौ स्वत एवाप्राकृतगन्धयुक्तौ । कान्तिनि-  
र्जितया लाक्ष्म्यवशीकृतया । कंसकुब्जया कंसस्य सैरन्ध्रया कुब्जया ।  
कामादिच्छया । प्रदिष्टैः दत्तैः वर्णकैः विलेपनैर्गन्धद्रव्यैः । भूयः  
अत्यर्थं सुगन्धितां दधतौ ॥ १५ ॥

ऋजूकृतसुजाताह्वया ऋजुबुद्ध्याथ कुब्जया ।

प्रणयन्त्या स्वगेहासिं प्राप्तमन्दस्मितौ मिथः ॥ १६ ॥

ऋजूकृतौ । अथ अनन्तरम् । ऋजूकृतानि विलेपनदानप्रस-  
न्नेन भगवता उन्नमनेन प्रगुणीकृतानि सुजातानि सुन्दराणि अङ्गानि  
यस्यास्तथा ॥ सुजाताङ्गया ऋजुबुद्ध्याथ 'ऋत्यकः' इति प्रकृति-  
भावः । स्वगेहासिं प्रणयन्त्या स्वगृहं प्रत्यागन्तव्यमिति याचमानया  
• 'प्रणयः स्वात् परिचये याचमायां सौहृदेऽपि च' इति वैजयन्ती ।  
एवंभूत्या कुब्जया हेतुनेत्यर्थः । मिथः अन्योन्यम् । प्राप्तमन्दस्मितौ  
• कामोद्रेकादाह्वयतीति विदित्वा आगतमन्दस्मितौ ददृशुः इति एता-  
वत्पर्यन्तं संबन्धः ॥ १६ ॥

ततो विविशतुः शालां बलिसद्यगुहामिव ।

प्रयितां पृथुभिश्चापैः पन्नगैरिव भीषणैः ॥ १७ ॥

तत इति । ततः कुब्जा ऋजूकरणान्तरम् । पन्नगैरिव भीषणैः

पृथुभिः चापैः प्रथितां पृथुकृतां पूरिताम्; पृथुश्चब्दात् तत्करोतीति  
 प्यन्तात् कर्मणि क्तः । णविष्टवद्भावात् 'रक्तो हलादेर्लघोः' इति  
 ऋकारस्य रेफः । अत एव पञ्चगोपमचापपूरितत्वात् बलिसद्यशुहां पा-  
 तालशुहामिव स्थिताम् । शालां धनुःशालां विविशतुः ॥ १७ ॥

तत्र शैलनिभं शौरिस्त्रिदशैरपि दुर्दमम् ।

ददर्शजगवप्रख्यं दम्भोलिकठिनं धनुः ॥ १८ ॥

तत्रेति । तत्र धनुःशालायाम् । शौरिः शैलनिभं पर्वतोपमम् ।  
 भजगवप्रख्यं पिनाकसदृशम् । दम्भोलिकठिनं कुलिशवत् कठिनम् ।  
 अत एव त्रिदशैरपि दुर्दमं भङ्क्तुमशक्यम् । धनुः कंसस्य चापं पूर्वं  
 ददर्श ॥ १८ ॥

स्वपूर्वप्रभवोदन्तमिदानीं तनयमिव ।

तदानम्य धनुर्भीमं बभञ्ज भुजलीलया ॥ १९ ॥

स्वपूर्वेति । स्वस्य पूर्वप्रभवस्य प्रार्चनारघुनाथावतारस्य उदन्तं  
 वृत्तान्तं हरधनुर्भङ्गरूपम् । इदानींतनयमिव इदानींतनं कुर्वन्मिव ।  
 भीमं मयंकरम् । तत् धनुः आनम्य भुजलीलया भुजक्रीडया विला-  
 सेन वा 'लीला क्रिया विलासश्च' इति वैशयन्ती । बभञ्ज  
 भग्नमकरोत् ॥ १९ ॥

महता तस्य घोषेण विदद्रे द्विपतां मनः ।

सौधानि मधुरायाश्च शुष्काशनिविडम्बिता ॥

महतेति । तस्य भज्यमानस्य धनुयः । शुष्काशनिविडम्बिता  
 आकस्मिकत्वात् अशुश्रूणिर्घातमनुकुर्वता तथा भीषणेन । महता घोषेण ।

द्विषतां कंसादीनां भूतो विद्वेद्रे विदीर्णमासीत् । मधुरायाः सौधानि  
सुधाधवलितानि गृहाणि च विदीद्रे इत्यनुषङ्गः । 'सौधोऽस्त्री सुधाया  
श्वेतम्' इत्युभयलिङ्गत्वानुशासनात्पुंसकलिङ्गप्रयोगः ॥ २० ॥

चापगोपचमूं हत्वा तौ जगद्धितमानुषौ ।

अतिलक्ष्य धनुःशालां रज्जुद्वारमवापतुः ॥ २१ ॥

चापेति । जगद्धितमानुषौ लोकहितमनुष्णावताररूपौ । तौ राम-  
कृष्णौ । चापगोपचमूं चापभञ्जनादुपर्यापतन्तीं चापसंरक्षकसेनाम् ।  
हत्वा, रज्जुस्य मल्लयुद्धमण्डपस्य द्वारम् अवापतुः । 'रज्जो रणखले रागे'  
इति विश्वः ॥

तत्र मृत्युमिव कुट्टं निदध्यतुररिदमौ ।

नागं कुवल्यापीडं निह्वानमिवाम्बरम् ॥ २२ ॥

तत्रेति । अरिदमौ शत्रूणां दमयितारौ । 'संज्ञायां मृत्युवृत्तिः—'  
इत्यादिना सूत्रं सुमागमश्च । तत्र रज्जुद्वारे । कुट्टं मृत्युं जगत्प्राणापहा-  
रिणं देवताविशेषमिव स्थितम् । अम्बरम् आकाशम् । निह्वानम् अप-  
लपन्तम्; औन्नत्येन सर्वमावृण्वन्तमिव स्थितम् । तं कुवल्यापीडं  
नाम् नगाग्रम् । निदध्यतुः अगम्यताम् ॥ २२ ॥

तमासाद्य द्रुतं शौरिस्त्रासितत्रिदशद्विपम् ।

पञ्चवक्त्रं इवाक्रम्य पातयामास भूतले ॥ २३ ॥

तमिति । शौरिः त्रासिताः दुद्वेजिताः त्रिदशद्विपाः ऐरावतादयो  
येन तम् । कुवल्यापीडं नगाग्रमासाद्य । पञ्चवक्त्रः सिंह इवाक्रम्य  
भूतले पातयामास ॥ २३ ॥

तस्य दन्तौ समुद्धृत्य श्वेताद्रिशिखरोपमौ ।

विदधाते यदुश्रेष्ठौ मलयुद्धमहायुधे ॥ २४ ॥

तस्येति । तस्य भूतले पातितस्य गजस्य । श्वेताद्रिशिखरोपमौ दन्तौ समुद्धृत्य । यदुश्रेष्ठौ रामकृष्णौ । मलयुद्धस्य महती आयुधे । विदधाते चक्रतुः; यद्यायुधैर्योद्धुमागच्छेयुः तदा इदमायुधं भवत्विति ऊह्यतुरित्यर्थः । अग्रे त्वनायुधमेव युद्धं वक्ष्यते ॥

सह गोपैरधिष्ठाय रङ्गमध्यमरिंदमौ ।

बलिजिह्वलभद्रश्च बालवृत्तैरदीव्यताम् ॥ २५ ॥

सहेति । अरिंदमौ रिपूणां दमयितारौ । बलिजित् बलेरसुरस्य श्वेता कृष्णः बलभद्रश्चेत्युगौ । गोपैः सह । रङ्गमध्यम् अधिष्ठाय आ-  
क्रम्य । बालवृत्तैः अदीव्यताम् अक्रीडताम् ॥ २५ ॥

नृपोपहृतैरथ तौ विहारैक्यमवापतुः ।

नर्मकारकजल्पाकनटनर्तकगायकैः ॥ २६ ॥

नृपेति । अथ तौ रामकृष्णौ । नृपोपहृतैः कंसेन रङ्गमण्डपे समाहृतैः । नर्मकारकजल्पाकनटनर्तकगायकैः नर्मकारकाः परिहासकाः, जल्पाकाः सहसि वाग्मिनः, नटः रसप्रधानाभिनयाः, नर्तकाः भाग्यप्रधानतन्त्रिणः, गायकाः वैष्णिकाः शारीरगानकृतश्च । तैः सह विहारैक्यमवापतुः । स्वयमपि तैः संयुज्य नर्मकारकादिभावमनुकुलं विजह्यतुरित्यर्थः ॥ २६ ॥

जनस्य मूढतस्तत्र जनयामासतुस्तदा ।

महता कान्तिवर्षेण दिहर्क्षा देवमातृकाम् ॥ २७ ॥

जनय्येति । तत्र रङ्गे । तदा महता कान्तिवर्षेण । देवमातृकां

दृष्टिसंवाधिताम् । मूढतो जनस्य दिदक्षां जनयामासवुः । तयोर्जाता  
जनस्य दिदक्षा तत्कान्तिवर्णेन उत्तरोत्तरं प्रवृद्धाभूदित्यर्थः ॥ २७ ॥

उपवेदमधीयुर्ये रणार्थं रज्जुदर्शिनः ।

तमेव ते द्विधाभूतं तावुभावभिमेनिरे ॥ २८ ॥

उपवेदमिति । ये रज्जुदर्शिनः । रणार्थं युद्धप्रयोजनम् । उप-  
वेदं धनुर्वेदाख्यम् । अधीयुः स्मरन्ति स्म । अधिपूर्वात् 'इक्स्मरणे'  
इति धातोः लिङ् । ते, तावुभौ रामकृष्णौ । तमेव धनुर्वेदम् । द्वि-  
धाभूतमभिमेनिरे तयोः क्षात्रतेजोविशेषं दृष्ट्वा तथा मेनिरे इत्यर्थः ॥

तदालोकनलाभेन सामाजिकजनस्तदा ।

अनिदंपूर्वमाहादमपवृक्त इवान्वभूत् ॥ २९ ॥

तदालोकनेति । तदा सामाजिकजनः समाजे मिलितो जनः ।  
तदालोकनलाभेन तयोर्दर्शनस्य लाभेन । अपवृक्तः मुक्त इव । अनि-  
दंपूर्वम् आहादं नित्यसिद्धमानन्दम् । अन्वभूत् । मुक्तो हि भगवद्दर्श-  
नानन्तरं नित्यसिद्धमपि संसारकाले तिरोहितं भगवत्संकल्पादभिव्यक्तं  
निरतिशयानन्दमनुभवति । तद्वत् वैषयिकानन्द एव निरतिशयोत्कर्ष-  
व्यञ्जनाय नित्यानन्दत्वाध्यवसायः ॥ २९ ॥

विम्बिताकृतयो नार्यस्तदेहमणिदर्पणे ।

तत्परिष्वङ्गनिर्वेशमयद्वादिब लेभिरे ॥ ३० ॥

विम्बितेति । तस्य देह एव मणिदर्पणे । विम्बिताकृतयः प्रति-  
विम्बितदेहाः । नार्यः, अयन्नादिब अयन्नादेव । तत्परिष्वङ्गनिर्वेशं  
तदालिङ्गनसौख्यम् । लेभिरे । लदेहे स्वप्रतिविम्बसंक्रान्तिमात्रेण तदा-  
लिङ्गनेनेव निर्विशिष्टुरित्यर्थः ॥ ३० ॥



गीतमञ्जुगिरस्तत्र नृत्तसंवादिविभ्रमाः ।

मञ्चेषु हरिरद्राक्षीद्वरस्त्रीर्मदिरक्षणाः ॥ ३१ ॥

गीतेति । तत्र रञ्जे । हरिः मञ्चेषु पर्यङ्केषु । गीतमञ्जुगिरः  
गानेन ह्यवाचः । नृत्तसंवादिविभ्रमाः नृत्तानुकारिशृङ्गारवेष्टाः । मदि-  
रेक्षणाः मदिराणि मन्दीकृतानि 'व्याघूर्णमानतारं च क्षामोपान्तवि-  
लोकनम् । चक्षुर्विकसितापाङ्गं मदिरं तरुणे मदे' इत्युक्त्वलक्षणानि ईक्ष-  
णानि यासां ताः वरस्त्रीः उत्तमाङ्गनाः । अद्राक्षीत्, दृशेर्लुङ् । 'वाम्-  
शसोः' इति श्यङ्भावपक्षे स्त्रीरिति दीर्घः ॥ ३१ ॥

धृतहेतिपरिष्कारान्धीरोद्धतविलोकितान् ।

ददर्श पृथिवीपालान्देवानिव दिवश्च्युतान् ॥ ३२ ॥

धृतेति । धृताः हेतयः आयुधानि परिष्काराः भूषणानि च यैस्ता-  
न् । धीराणि उद्धतानि सगर्वाणि च विलोकितानि येषां तान् । तेजसा  
दिवश्च्युतान् देवानिव स्थितान् । पृथिवीपालान् ददर्श । 'स्फुरत्प्रभा-  
वगम्भीरं धीरमिष्युच्यते बुधैः । सगर्वमुद्धतं कुलतारं स्थिरकनीनिकम्'  
इति दृष्टिलक्षणेभ्यो भावप्रकाशः ॥ ३२ ॥

तमसामिव संघातं समाहारमिवैनसाम्भ

तुङ्गमश्वगतं फंसं तुष्टो हरिरनैक्षत ॥ ३३ ॥

तमसामिति । हरिः, तमसाम् अन्धकाराणां बहूनां तमोगुणानां  
वा संघातमिव । एनसां पापानां समाह्वयमिव च स्थितम् । तुङ्गमश्व-  
गतम् उन्नतपर्यङ्कगतं फंसम् । तुष्टः शत्रुः हस्तप्लव इति संतुष्टः सन् ।  
ऐक्षत ॥ ३३ ॥

ललितारम्भया वृत्त्या रङ्गभानां रसावहा ।

नरवृत्तान्तविहृतिर्वृद्धे रामकृष्णयोः ॥ ३४ ॥

ललितेति । ललितारम्भया हृद्योपक्रमया । वृत्त्या भङ्ग्या । रङ्गभानां जनानाम् । रसावहा आनन्दकारिणी । अबसाने कंसादिवधेन भयावहत्वेऽपि उपक्रमे बाल्यवृत्तादिरूपतया द्रष्टव्यमानन्दकारिणीत्यर्थः । नरवृत्तान्तनाटिका मानुषचरित्राभिनयरूपा रामकृष्णयोः विहृतिः क्रीडा वृद्धे ॥ ३४ ॥

विदधे सिंहनादेन तारेण यदुसिंहयोः ।

गर्जितं दैत्यमल्लानां गोमायुगणवाशितम् ॥ ३५ ॥

विदधे इति । यदुसिंहयोः यदुश्रेष्ठयोः रामकृष्णयोः । तारेण उच्चतरेण । सिंहनादेन क्षेपितेन कर्त्रा । दैत्यमल्लानां बाणूरमुष्टिकादीनाम् । गर्जितम् अहंकारकृतशब्दविशेषः । गोमायुगणवाशितं सृगालसमूहस्तम् । विदधे कृतम् । तेन सृगालस्वनितमिव तुच्छीकृतमित्यर्थः । 'तिरश्चां वाशितं स्तम्' इत्यमरः ॥ ३५ ॥

तावुभौ डिम्भवपुषौ ख्यातवीर्यपराक्रमौ ।

चाणूरौ मुष्टिकश्च द्वौ नियोद्धुमभिजग्मतुः ॥ ३६ ॥

ताविति । डिम्भवपुषौ अर्मकरूपौ । ख्यातवीर्यपराक्रमौ वीर्यस्वाभाविकं बलम्, पराक्रमो युद्धेषु विक्रमणम् इति भेदः । तавुभौ रामकृष्णौ कर्मणी । चाणूरः मुष्टिकश्चेति द्वौ मल्लौ । नियोद्धुं बाहुभिर्योद्धुम् । अभिजग्मतुः । 'नियुद्धं बाहुयुद्धं स्यात्' इत्यमरः ॥

अथ ताभ्यां युद्धे नियोजितयोः रामकृष्णयोः तत्रत्यं जनबाधं श्लोकपञ्चकेनाह—

अहो महदुपक्रान्तमत्याहितमिदं यतः ॥

अशिक्षितरणौ बालौ मल्लयुद्धे नियोजितौ ॥ ३७ ॥

अहो इति । महदिदमत्याहितं प्राणानाकाङ्क्षि कुर्म उपक्रान्तम् ।  
अत्याहितं महाभीत्या प्राणानाकाङ्क्षिकर्मणि' इति यादवः । अशि-  
क्षितरणौ अनभ्यस्तयुद्धकर्मौ । बालौ मल्लयुद्धे नियोजिताविति । यतः  
यदित्यर्थः । यत इति सार्वविभक्तिकस्तसिः । यदेतयोर्मल्लयुद्धे नियोज-  
नम् इदं नियोजयितुः श्रेयस्करं न भवतीत्यत्याहितम् । अहो इति  
अनुचितं कर्म आरब्धमित्याक्षयं ॥ ३८ ॥

शिरीषललितैरङ्गैश्चेष्टितैरपि पेशलैः ।

अद्रिसारकठोराभ्यां कथं योद्धुमिमौ स्थितौ ॥

शिरीषेति । इमौ रामकृष्णौ । अद्रिसारकठोराभ्यां पर्वतप्रवर-  
कठिनाभ्यां मल्लाभ्यां सह । शिरीषललितैः शिरीषकुसुमसुकुमारैः अङ्गैः  
पेशलैः चारुभिः चेष्टितैश्च । कथं योद्धुं स्थितौ । एताभ्यामेतौ योद्धु-  
मयोग्यावित्यर्थः । श्वापदमल्लयोरात्मनोद्यासाम्येऽपि तदनादरेण तयोः  
बालकोटानुवृत्तिम् 'पेशलैरपि चेष्टितैः' इत्यनेन कविः सूचयति ॥

पश्यद्भिरवशैर्नूनं पौरजानपदैर्जनैः ।

पापमेतदनुज्ञातं परपिण्डपरायणैः ॥ ३९ ॥

पश्यद्भिरिति । परपिण्डपरायणैः परपिण्डाश्रयैः कंसोपजीविभिरिति  
शब्दः । 'त्रिषु स्यात्तत्परेऽभीष्टेऽप्याश्रयेऽपि परायणम्' इति रभसः ।  
पश्यद्भिः पौरजानपदैः पुरमवैः जन्मपदभवैः जनैः । नूनम् अवशैः  
कंसं निवारयितुमशक्यैरेव । एतत् रामकृष्णयोः मल्लयुद्धनियोजनरूपं  
पापमनुज्ञातम् । अन्यथा अत्यन्तानुचितमिति निवारयेयुरेवेति भावः ॥

मधुकैटभदुर्दान्तौ मल्लबृन्दारकाविमौ ।

यदि जेष्यति यः कश्चित् स किं न पुरुषोत्तमः ॥

मधुकैटभेति<sup>१</sup> । मधुकैटभाविष्य दुर्दान्तौ दत्तौ । इमौ मल्लबृन्दारकौ मल्लश्रेष्ठौ । 'बृन्दारकः सुरे श्रेष्ठे' इति विश्वः । यदि यः कश्चित् जेष्यति, सः किं न पुरुषोत्तमः पुरुषोत्तम एव । एतौ मधुकैटभाविष्य पुरुषोत्तमादन्येन जेतुं न शक्यावित्यर्थः ॥ ४० ॥

अथ वा पूतनादीनामयत्नेन घातुकौ ।

नियुद्धे मल्लमुख्येभ्यो नालमेतौ न वा कथम् ॥ ४१ ॥

अथ चेति । पूतनादीनां पूतना राक्षसी यमलार्जुनौ स्थावरौ धेनु-  
कादयोऽपि तिर्यगादिरूपा इति तेषाम् । अयत्नेन घातकावपि एतौ ।  
नोऽपि मुख्याश्चाणूरादयो ये नियुद्धमुख्यकाः तेभ्यः । नालं न पर्याप्ता-  
वित्यर्थः । 'नमः स्वस्ति—' इत्यादिना अलंयोगे चतुर्थी । पुनः  
प्रथमवक्तृणां वाक्यम्— न वा कथम्, नालमिति कथम् । अलमेवे-  
त्यर्थः । नमर्थं नवेति पदम् । पूतनादीनामयत्नेन घातुकौ युद्धे यत्नेन  
विना मल्लान् जेतुं शक्ताविति भावः ॥ ४१ ॥

जनवादमिमं शृण्वज्जातहासो जनार्दनः ।

भुजमास्फोटयामास भूभारहरणे क्षमम् ॥ ४२ ॥

जनेति । इमं जनवादं शृण्वन्, ज्ञेन जातहासश्च जनार्दनः भूमा-  
रस्य हरणे । क्षमं शक्यम् । भुजमास्फोटयामास मल्लयुद्धयोगसूचकं  
भुजमूलास्फोटनं चकार ॥ ४२ ॥

तदास्फोटितशब्देन स्फुटत्कर्णस्य भूयसा ।

कंसमल्लगणस्यासीत्कथा गोपालकाश्रया ॥ ४३ ॥

तदास्फोटितेति । भूयसा उच्चतरेण । तदास्फोटितशब्देन तस्य कृष्णस्य भुजास्फालनञ्चनिना । स्फुटत्कर्णस्य दलच्छ्रोत्रस्य । कंसमल्लगणस्य कंससंबन्धिमल्लानां समूहस्य । गोपालकाश्रया बल्लवविषयिणी कथा आसीत्; कंसमल्लाः गोपानुद्दिश्य दात्रं कथयिमासुरित्यर्थः ॥ ४३ ॥

गोपयुद्धधिया जिह्वाचाणूरः कूणितेक्षणः ।

पुष्पपेषमिवोत्पश्यन्नाद्रवत्पुष्करेक्षणम् ॥ ४४ ॥

गोपेति । कूणितेक्षणः मदेन कूणितनयनः । गोपयुद्धधिया हीन-  
बलैः गोपैर्युद्धकरणबुद्ध्या । जिह्वत् जुगुप्सन् । चाणूरः, पुष्पपेषं पुष्पम-  
र्दनमिव । उत्पश्यन्; गोपानां हननं पुष्पमर्दनतुल्यमिति विचारयन्  
सन् । पुष्करेक्षणं धीकृष्णम् । आद्रवत् ॥ ४४ ॥

यथोचे विषमं तत्र नियुद्धं स्थूलदृष्टिभिः ।

तत्त्वदृष्टिभिरप्येवं विश्वाधिकबले हरौ ॥ ४५ ॥

यथेति । तत्र सभायाम् । स्थूलदृष्टिभिः स्थूले कूने-मिम्याभूते  
चाणूरस्य बलाधिक्ये दृष्टिः बुद्धिः येषां तैः । यद्वा स्थूला विमर्शा-  
क्षमा दृष्टिः ज्ञानं येषां तैः तथोक्तैः; बाह्यस्थौल्याद्यवलोकनमात्रेण चाणूर  
एव बलाधिकः इति निबिन्वाद्भिः, न त्वन्तःसारवेदिभिरिति भावः ।  
नियुद्धं कृष्णचाणूरयोः बाहुयुद्धम् । विषमम् असदृशम् । यथा यद्दत् ।  
ऊचे उक्तम् । एवं तथैव । विश्वाधिकं सर्वप्रपञ्चाभ्यधिकं बलं यस्य  
तस्मिन् । हरौ सर्वलोकहरणसमर्थे श्रीकृष्णे बालेऽपीति भावः । तत्त्वं

परं ब्रह्मेति दृष्टिः येषां तैः तथोक्तैः सूक्ष्मदृष्टिभिः देवादभिरपि । नि-  
युक्तं विषममूचे । समुच्चयोपमया उभयैरपि प्रकारभेदेन विषममूचे इति  
प्रदर्शितम् ॥ ४५ ॥

न्यूनाधिकसमारम्भो विभुस्तत्र विहारतः ।

विषादप्रीतिसंदेहान् सभ्यानां समतानयत् ॥ ४६ ॥

न्यूनेति । तत्र सेमायाम् । विहारतः क्रीडया । न्यूनाधिकसमा-  
रम्भः समारम्भ्यत इति समारम्भः प्रस्तुतं नियुद्धम्, कदाचित् न्यूनः  
कदाचित् अधिकः समारम्भो यस्य सः । विभुः कृष्णः । सभ्यानां  
सभायां साधूनाम् । विषादप्रीतिसंदेहान् समतानयत् न्यूनताप्रदर्शनेन  
विषादम्, अधिकताप्रदर्शनेन प्रीतिम्, उभयप्रदर्शनावृत्त्या जयपराजय-  
संदेहं च संतानयति स्म ॥ ४६ ॥

स बालः प्रचयं प्राप बालातप इव क्रमात् ।

नीहार इव चाणूरः शनैरपचयं ययौ ॥ ४७ ॥

स इति । स बालः कृष्णः । बालातप इव प्रातःकालातप इव ।  
क्रमात् प्रचयं प्राप न्यूनाधिकभावपरिवृत्तिं विना उत्तरोत्तरमाधिक्य-  
मेव ययौ । चाणूरस्तु बालातपवृद्धिसमये नीहार इव शनैरपचयं  
ययौ ॥ ४७ ॥

वारितेष्वथ वाद्येषु विषण्णेन महीभृता ।

दिव्यंदुन्दुभयो नेदुर्निगमध्वाननिर्भराः ॥

वारितेष्विति । अथ, चाणूरस्यापचयानन्तरम् । विषण्णेन मही-  
भृता, वाद्येषु स्वकीयपटहादिषु । वारितेषु सत्सु । निगमध्वाननिर्भरा

दिवि मुनिजनाबुध्यमाणवेदाध्वनिना अतिवेलाः । दिव्याः दिवि भवाः  
दुन्दुभवो मेर्यो नेदुः ॥

बलगाता बलभद्रेण कृष्णेन च वसुंधरा ।

बादित्रमिव दध्वान मधुरेन्द्रभयानकम् ॥ ४९ ॥

बलगातेति । रङ्गमण्डपे बलगाता उत्प्लवमानेन । बलभद्रेण कृष्णेन  
च ; तयोर्वलनेन हेतुनेति यावत् । वसुंधरा रङ्गभूमिः । मधुरेन्द्रभया-  
नकं कंसस्य भयंकरम् । बादित्रं तयोर्जयवाद्यमिव । दध्वान ॥ ४९ ॥

भीमकालियभोगीन्द्रस्फटारङ्गमहानटः ।

मल्लरङ्गनटं दैत्यं मधुमाथं ममाथ सः ॥ ५० ॥

भीमेति । भीमस्य भयंकरस्य कालियभोगीन्द्रस्य स्फटा फण एव  
रङ्गो नृत्यमण्डपः तस्य महानटः तत्र कृतमहानटनः । सः कृष्णः ।  
मल्लरङ्गनटं मल्लानां रङ्गो रणस्थानं तस्य नटवत् नटं तं युद्धेन विहरन्तं  
दैत्यं चाणूरम् । मधुमाथं मधुनामकमसुरमिव ममस्थ मन्नाति स्म ।  
'उपमाने कर्मणि च' इति णमुलप्रत्ययः । 'कषादिषु यथाविध्यनुप्र-  
योगः' इति तस्यैव धातोरनुप्रयोगः ॥ ५० ॥

मुष्टिघातेन रामस्य मुष्टिकश्च निपातितः ।

भोजाधिपमहोत्पातं भूमिकम्पमवर्तयत् ॥ ५१ ॥

मुष्टीति । रामस्य मुष्टिघातेन मुष्टिहनेनेन निपातितः मुष्टिकश्च  
भोजानां भोज्यरूपदेशविशेषणाम् अधिपस्य कंसस्य महोत्पातम् अरिष्ट-  
सूचकमहोत्पातस्त्वं भूमिकम्पम् अवर्तयत् अञ्जनयत् । 'वृत्तु वर्तने'  
इति घातोः णिच् ॥

रामरामानुजाभ्यां तौ रावणेन्द्रजिताविव ।

नमयामासतुः पृथ्वीं नगपातं निपातितौ ॥ ५२ ॥

रामेति । रावणेन्द्रजिताविव, रामरामानुजाभ्यां बलभद्रकृष्णाभ्याम्, पक्षे रामलक्ष्मणाभ्याम् । नगपातं निपातितौ 'उपमाने कर्मणि च' इति कर्मण्युपमाने उपपदे णमुल् । पूर्ववदनुप्रयोगः । तौ चाणूरमुष्टिकौ । पृथ्वीं नमयामासतुः ; देहभारेणेति भावः ॥ ५२ ॥

शायितौ वीरशयने दृष्ट्वा चाणूरमुष्टिकौ ।

दुतमभ्यद्रवन्कृष्णं तत्र तोसकलादयः ॥ ५३ ॥

शायिताविति । तत्र रक्ते । वीरशयने युद्धभूमौ । शायितौ रामकृष्णाभ्यां निपातितौ । चाणूरमुष्टिकौ दृष्ट्वा । तोसकलादयः तोसकल-  
कलादयः कंसमहाः । कृष्णं दुतमभ्यद्रवन् अभ्यधावन् ॥ ५३ ॥

स तानपि नियुद्धेन वसुधायां न्यपातयत् ।

कालो युगपदुद्भूतान्कल्पान्तमिहिरानिव ॥ ५४ ॥

स इति । स कृष्णः । तानपि, नियुद्धेन बाहुयुद्धेन । युगपदुद्भूतान् कल्पान्तमिहिरीन् प्रत्येकालसूर्यान् । काल इव वसुधायां न्यपातयत् । अरोगोभ्रजः पटरः पतङ्गः इत्याद्याः सप्त कल्पान्तसूर्याः । लोकदाहे तत्प्रयोजने निर्वृत्ते सर्वप्रासाद्य प्रवृत्तः प्रलयः तानपि असतीति पुराण-प्रसिद्धिः ॥ ५४ ॥

गरुत्मानिव भूभागाद्भिग्नान्भोगमायतम् ।

कंसमश्चमपद्मारादुदधुवत् केशवः ॥ ५५ ॥



गहत्मानिति । केशवः गहत्मान् भूभागात् आयतं गगनाभोगम्  
आकाशपरिणाहमिव अपद्वारात् अमार्गभूतात् देशात् कंसममम् उद-  
प्लवत कंसस्य पर्यङ्कं प्रति उत्प्लवनमकरोत् । वधार्थं शत्रुगृहं प्रविशद्भिः  
अमार्गेण प्रवेष्टव्यमिति प्रसिद्धिः । तथैव जरासन्धदधार्थं तद्गृहं प्रवि-  
शन्नां कृष्णभीमसेनाभ्यामपद्वारेण प्रविष्टमिति भारतादिषु श्रूयते ॥५५॥

कचग्रहेण विवशं कंसमाकृष्य पातयन् ।

पतन्वक्षःस्थले तेस्य तत्सत्त्वमुदपाटयत् ॥ ५६ ॥

कचेति । कचग्रहेण विवशं केशग्रहेणेन परवशम् । कंसमाकृष्य  
पातयन् महादधः पतितं कुर्वन् । ततः तस्य वक्षःस्थले पतन्  
कृष्णः । तत्सत्त्वं कंसस्य प्राणम् । उदपाटयत् उत्पाटितमुद्धाटितम-  
करोत् ॥ ५६ ॥

महामोहमिवाक्रम्य मातुलं मधुसूदनः ।

विवेक इव वृत्तस्थमुग्रसेनममोचयत् ॥ ५७ ॥

महामोहमिति । मधुसूदनः कृष्णः । विवेकः तत्त्वावबोध इव  
मातुलं मातुर्भ्रातरं कंसम् । महामोहमिव आक्रम्य संसारमूलं महदहो-  
नमिव नाशयित्वा । वृत्ते सुचरिते । स्थितं निरतम् । उग्रसेनं कंसस्य  
पितरम् । अमोचयत् कारागृहात् मोचयति स्म । यथा विवेको वृत्ते  
विवेकानन्तरं शरणवरणेन विषयीकृते भगवति, स्थितमैकान्त्येन नि-  
विष्टम्, उग्रसेनं जीवं मोचयति तद्वदिति भावः । 'वृत्त व-  
श्ये' इति धातोः वृत्तशब्दो वृत्तवाची । जीवस्य सेना इन्द्रिवर्गः ।  
तस्य चोग्रत्वमुपशान्तवत् स्थितस्यापि । विषयसंनिर्कर्ममात्रेण प्रकोपद-  
र्शनस्त्विद्युग्रसेनशब्दस्य जीवपरता ॥ ५७ ॥

ददौ च कंसभृत्यानां ददतां तत्र जीवितम् ।

उन्मुखत्रिदशप्रेक्ष्यामूर्ध्वा गतिमनुत्तमाम् ॥ ५८ ॥

ददाविति । तत्र रङ्गे । जीविते ददतां प्रयच्छतां कंसो हत इति रोषात् स्वजीवितमनाहत्य उपर्यापतताम् । कंसभृत्यानाम् । उन्मुखत्रिदशप्रेक्ष्याम् ऊर्ध्वमुखैः देवैः प्रेक्षणीयाम् । देवलोकादप्युपरितुनीम् अनुत्तमाम् उत्तमा नास्ति यस्यास्ताम् अत्युत्तमाम् । ऊर्ध्वा गतिम् अन्तकाले स्वसंश्लेषपुण्यफलरूपमूर्ध्वलोकं ददौ । 'क्षियां तु स्यात्फलं गतिः' इति यादवः । चकारेण प्रथमहताश्चाणूरादवः समुक्षीयन्ते । जीवितं ददतः प्रत्युपकर्तव्या इति भावः ॥ ५८ ॥

कंसकर्षणमण्डल्यो गम्भीरास्तत्र चक्रिरे ।

रणलक्ष्मीनिवासस्य रङ्गस्य परिखा इव ॥ ५९ ॥

कंसेति । तत्र रङ्गे । गम्भीराः निम्नाः । कंसकर्षणमण्डल्यः कंसकर्षणप्रभवा मण्डलकाररेखाः रणलक्ष्मीनिवासस्य भगवतो युद्धलक्ष्मीनिवासभूतस्य रङ्गस्य । परिखाः खेयानीव चक्रिरे उपक्षीयन्ते स्म । 'विभाषा चेः' इति कुत्वम् । राजावरोधस्य परितः परिखा उचितेति भावः ॥ ५९ ॥

सुदामनामा कंसस्य सोदरस्त्वारितः क्रुधा ।

बलेन गमितः क्षिप्रमग्रजेन गतां गतिम् ॥ ६० ॥

सुदामेति । सुदामनाम्ना सुनामेति प्रसिद्धः । कंसस्य सोदरः क्रुधा क्रोधेन । त्वरितः, त्वरं प्रापितः क्रुधान्वः रामकृष्णयोरुपर्यापितः सन् । बलेन बलदेवेन । अग्रजेन तदग्रजेन कंसेन प्राप्तां

गतिं मरणम् । क्षिप्रं गमितः शीघ्रं प्रापितः ॥ ६० ॥

अनायुधमहायुद्धं दृष्ट्वा हृषितरोमभिः ।

प्रवातकदलप्रख्यैः प्राश्रिकैरभितः स्थितम् ॥ ६१ ॥

अनायुधेति । प्राश्रिकैः युद्धदर्शिभिः मध्यस्थैः 'मध्यस्थः प्राश्रिकः समौ' इति यादवः । अनायुधमहायुद्धं दृष्ट्वा आयुधरहितस्य महतो युद्धस्य दर्शनेन । हृषितरोमभिः विस्मयादुल्लसितरोमाब्धैः 'हृषेल्लोमसु' इति इडागमः । प्रवातकदलप्रख्यैः प्रकृष्टे वातो यस्मिन् देशे तल्लय-कदलीनिभैः, भयात् कदलीवत् कंपमानैरिति यावत् । 'आभा प्रख्योपमाभिरूपा प्रकारः संनिभो निभः । नीकाशाद्याश्च साम्यार्थाः समे स्युः शब्दतः परे' इति यादवः । कदल्यां कदलशब्दोऽप्यस्ति । तथा च बालरामायणे प्रयोगः—'पायं पायं कलाचकृतकदलदलानालि-केरीफलाम्' इति । एवंभूतैः सद्भिः अभितः स्थितम् ॥ ६१ ॥

कृतिनस्तादृशं युद्धं किलिकिञ्चितयन्त्रिताः ।

लीना इव च पश्यन्तो लिखिता इव चाभवन् ॥ ६२ ॥

कृतिन इति । तादृशम् अन्योन्योपमेयम् । युद्धं पश्यन्तः । कृतिनः घन्याः किलिकिञ्चितयन्त्रिताः, हर्षवशात् कुक्कदितहासत्रा-सक्रोषभीत्यादीनां संकरः किलिकिञ्चितम् । तेन यन्त्रिताः तद्वशीकृताः सन्तः लीना इव च लिखिता इव चाभवन्; जतुलमभ्यादिवत् नित्रलिखितवच्च निबलास्त अभवन्मित्यर्थः ॥ ६२ ॥

सिद्धाश्च दिवि तच्चादवतालकल्पिततूण्डवाः ।

हर्षदुःखान्विकल्लोलं हाहाकारमकल्पयन् ॥ ६३ ॥

सिद्धा इति । सिद्धा देवयोनिविशेषाश्च । दिवि गगने । तत्ता-  
द्वक्तालकल्पितताण्डवाः तत्तादृशा तत्तत्ताण्डवानुरूपेण तालेन करता-  
लेन कृतनर्तनाः सन्तः । हर्षदुग्धान्धिकश्लोः हर्ष एव दुग्धान्धिः  
तस्य महातरङ्गकल्पम् । हाहाकारम् अकल्पयन् हाहाशब्दमकुर्वन् ॥ ६३ ॥

अथ तौ भीमदोर्दण्डकण्डूकर्षणतोषितौ ।

पितृभ्यां दृष्टजन्याभ्यामुपसृत्य प्रणेमतुः ॥ ६४ ॥

अथेति । अथ कंसादिवधानन्तरम् । भीमयोः परिपन्थिभयंकरयोः  
दोर्दण्डयोः कण्डूः कण्डूयायाः युयुत्सायाः कर्षणेन अपनयनेन तोषितौ ।  
तौ रामकृष्णौ । दृष्टजन्याभ्याम् दृष्टयुद्धाभ्याम् 'युद्धमायोधनं जन्यम्'  
इत्यमरः । पितृभ्यां देवकीवसुदेवाभ्याम् 'पिता मात्रा' इत्येकशेषः ।  
उपसृत्य तत्समापं गत्वा । प्रणेमतुः । पितृभ्यामिति 'क्रियार्थोपपदस्य  
प्रणि स्थानिनः' इति चतुर्थी । तथा च तौ पितरौ प्रीणयितुं  
प्रणेमतुरित्यर्थः ॥ ६४ ॥

तौ च तौ मृदितानामतिरक्तचन्दनरञ्जितौ ।

अश्रुभिः प्रीतिनिष्यन्दैः पितरावभ्यषिञ्चताम् ॥ ६५ ॥

तौ चेति । तौ पितरौ कर्तारौ । मृदितानामरार्तानां रक्तमेव  
चन्दनं तेन रञ्जितौ । तौ रामकृष्णौ कर्मणी । प्रीतिनिष्यन्दैः प्रीते-  
रन्तः परिपूर्णायाः निष्यन्दैरिव स्थितैः । अश्रुभिः आनन्दवाणैः ।  
अभ्याषिञ्चताम् ॥ ६५ ॥

विबुधत्वमिव प्राप्तो वसुदेवः सुतेक्षणात् ।

सतत्त्वप्रतिबोधेन सांस्ववां पतिमस्तुत ॥ ६६ ॥

विबुधत्वमिति । सुतेक्षणत्वात्, विबुधत्वं देवत्वम् । प्राप्त इव स्थितः तथा कृतार्थतां मन्यमानो बसुदेवः सतत्त्वप्रतिबोधेन भगवदनुग्रहात् तत्त्वावबोधेन । 'रूपत्वं च सतत्त्वं च स्वरूपं च खलक्षणम्' इति वैजयन्ती । सात्त्वतां पतिं सात्त्वतं नाम वैष्णवातन्त्रं तदाचक्षते इति सात्त्वतः सात्त्वततन्त्रप्रतिपादकाः । 'तदाचष्टे' इति णिचि णाविष्टवद्भावाद्रिलोपे क्तिपि 'गेरनिटि' इति णिलोपे क्तिपः सर्वापहारिणि लोपे च सति तत्सिद्धिः । सात्त्वच्छब्दादामि सति सात्त्वतामिति रूपम् । तेषां पतिं वैष्णवतन्त्रप्रवक्तृणां पालकं कृष्णम् । अस्तुत स्तुते स्म ॥

नमस्ते नाभिनालीकरजसा सृष्टवेधसे ।

अजाय सर्ववेदानामेकवेद्याय विष्णवे ॥ ६७ ॥

नमस्त इति । नाभिनालीकरजसा सृष्टवेधसे सृष्टचतुर्मुखाय । वेधसो नाभिकमलोत्पन्नत्वात् कमलावयवभूतः परागः तत्स्रोपादानमिति भावः । अजाय जननरहिताय । सर्ववेदानामेकवेद्याय सर्वेषां वेदानां मुख्यप्रतिपाद्याय । विष्णवे आदिपुरुषोत्तमाय । ते तुभ्यं नमः ॥ ६७ ॥

अनन्याधारमाधारमनन्येश्वरमीश्वरम् ।

अनुशृण्वन्ति सन्तस्त्वामनन्याधिपतिं प्रीतिम् ॥ ६८ ॥

अनन्याधारमिति । सन्तः ब्रह्मविदः । 'अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद' इत्यादिभुतेः । अनन्याधारम् आधारम् आधारान्तररहितं स्वयं जगतामाधारम् । अनन्येश्वरमीश्वरम् अनन्याधिपतिं पतिमिति तत्राप्येव-  
नन् । ऐश्वर्यं नियमनशक्तियोगः, पतित्वं स्वाभाविकं शेषित्वम् इत्याशयनं पृथगुक्तिः । अनुशृण्वन्ति अमैनन्ति । 'स भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठितस्त्वे महिनि' इत्याद्युपनिषद्भागेऽप्येति भावः ॥ ६८ ॥

अभङ्गुररसं भोग्यमनपायं रसायनम् ।

अक्षयं धर्मसर्वस्वमविदुस्तव कीर्तनम् ॥ ६९ ॥

अभङ्गुरेति । तव कीर्तनम् अभङ्गुररसम् अविनश्वररसं भोग्यम् । अनपायं रसायनम् अपायरहितं जरादिहरम् औषधम् । अक्षयं धर्मसर्वस्वं क्षयरहितं धर्मस्य सर्वस्वम् । अविदुः अजानन् । 'सिजभ्यस्तदिदिभ्यश्च' इति श्लेर्जुसादेशः । सन्त इति शेषः । अत्र अभङ्गुररसं भोग्यमिति भोगैकरसिकैः बहिर्मुखैः आदरणीयत्वमुक्तम् । तेषां भोग्यान्तराणि निरन्तरसेव्यानि कदाचिन्नामितवा वैरस्यमावहन्ति । त्वच्चरित्रादिकीर्तनं तु 'भजते तादृशीं कीढां वां ध्रुत्वा तत्परो भवेत्' इति स्मृतेः सर्वदा सेव्यमानमपि नवनवरसमावहतीति व्यतिरेकः । अनपायं रसायनमिति मुमुक्षुभिरादरणीयत्वमुक्तम् । रसायनान्तरं किञ्चित्कालं जरादिकं प्रतिबध्नापि कालान्तरे जराभरणाद्यवश्यंभावेन फलोदपैति । इदं तु भवव्याधिहरं कदाचिदपि फलान्न व्यपैतीति व्यतिरेकः । अक्षयं धर्मसर्वस्वमिति कर्मनिष्ठैः 'वस्य स्मृत्या च नामोक्त्या' इति स्मृतेः कर्मपरिपूर्तिद्वैतत्वात् आदरणीयत्वमुक्तम् । घनान्तरं कदाचित् कात्स्न्येन क्षीणं सत् धनिनः परिपोषं न जनयति, इदं तु न तथेति व्यतिरेकः ॥ ६९ ॥

अनुग्रहदशादीप्तप्रशेषार्थप्रकाशकम् ।

दयासंभृतमाहुस्तां दीपमन्तस्तमोपहम् ॥ ७० ॥

अनुग्रहेति । त्वाम् अनुग्रहदशादीप्तम् अनुग्रहदशा अक्षय्यवस्था-  
करणावस्था, तस्यां दीप्तं प्रसन्नत्वादुज्ज्वलम्, दशा वर्तिः तस्यां दीप्तमि-  
त्यपि गम्यते । 'दशा वर्तीववस्थायाम्' इति विश्वः । अशेषार्थप्रकाशकं

सर्वस्य वस्तुनः प्रकाशकम्, 'तस्य भासा सर्वमिदं विभार्ति' इति श्रुतेः ।  
 दयासंप्लुतं दयया जेहेनावसिक्तम् । अन्तस्तमोपहृत् आन्तरस्य तमसः  
 तमोगुणस्याज्ञानस्य वा अपहन्तारम् । दीपमाहुः । अन्तरिति भिन्नं  
 पदम् । तमोपहृमित्यत्र तमोऽमात्रमुपपदम्, 'अपे क्लेशतमसोः' इत्यत्र  
 तदन्तविधानाभावात् । एकपदत्वे तु ज्वरापहादिवत्, 'अन्येष्वपि दृश्यते'  
 इति उपलक्ष्यः ॥ ७० ॥

देवकी दनुजस्थूणा दिव्यं धाम ब्रजाङ्गणम् ।

रमा राधादयश्चेति राशिभेदैर्न भिद्यसे ॥ ७१ ॥

देवकीति । अस्मिन्नवतारे देवकी जननी । नृसिंहावतारे दनुजस्थूणा  
 हिरण्यासुरगृहस्थूणा जननी । परवासुदेवरूपे दिव्यं धाम परमपदमावास-  
 स्थानम् । अस्मिन्नवतारे ब्रजाङ्गणम् । परवासुदेवरूपे रमा दयिता ।  
 अस्मिन्नवतारे दयिता राधा नीलादयश्च इति राशिभेदैः त्वं न भिद्यसे  
 भिन्नो न क्रियसे ; देवक्यादयो दनुजस्थूणादयश्च जनन्यादिराशयः परं  
 भिद्यन्ते । पररूपे अवतारान्तरेषु अस्मिन्नवतारे च सर्वदा एकरूपस्य  
 तव ते भेदका न भवन्तीत्यर्थः ॥ ७१ ॥

नियन्ता सर्वभूतानां नियन्तव्यैर्नियम्यसे ।

पितामहमुखैः पुत्री मम पुत्रोऽसि मायया ॥ ७२ ॥

नियन्तेति । सर्वभूतानां नियन्ता त्वं नियन्तव्यैः त्वया नियमनीयैः  
 इन्द्रादिभिर्नियम्यसे उपेन्द्राद्यवतारेष्विति भावः । किं बहुना ? पितामह-  
 मुखैः अक्षप्रभृतिभिः । पुत्री पुत्रवान् त्वं मायया त्वदिच्छारूपया ।  
 मम पुत्रोऽसि ; तव चारितार्थ्यतिचित्राणीति भावः ॥ ७२ ॥

महता त्वत्पदेनैव मारुतिन्यायमाश्रिताः ।

निस्तरन्त्याचिरात्सन्तो दुस्तरं भवसागरम् ॥ ७३ ॥

महतेति । सन्तः सार्विकाः । मारुतिन्यायमाश्रिताः मरुतोऽपत्यस्य हनुमतो भग्वीमाश्रिताः सन्तः । महता पूजितेन त्वत्पदेनैव त्वचरणेनैव अन्यानपेक्षेण, मारुतिपक्षे लक्ष्मणा अङ्गुलीयकेनेति योज्यम् । 'पदं व्यवसितप्राणस्थानलक्ष्माक्षियस्तुषु' इत्यमरः । दुस्तरं तर्दुमशक्यम् । भवसागरम् अचिरात् निस्तरन्ति ॥ ७३ ॥

अहितोदन्वदौर्वाग्निमशेषोत्कर्षमातरम् ।

भवमैमरथीं भक्तिं भजन्ति त्वयि साधवः ॥ ७४ ॥

अहितेति । साधवः । अहितोदन्वदौर्वाग्निं दुःखसागरस्य बद्धवाग्निम्, तद्वच्छोषकमित्यर्थः । अशेषोत्कर्षमातरम् । अशेषेभ्यः संसारिभ्यः ब्रह्मादिक्रीटपर्यन्तेभ्यः उत्कर्षस्य जननीम् । भवमैमरथीं भवस्य संसारस्य मैमरथीसंज्ञां रातिं तद्वद्ग्राशिनीम् । त्वयि भक्तिं भजन्ति ॥ ७४ ॥

भरन्यासांश्चयुक्तेन भाववेगप्रधाविना ।

मनोरथेन गन्तव्यः सारथिश्च भवान्सताम् ॥ ७५ ॥

भरन्यासेति । भरन्यासः भगवति भरस्य न्यसनं प्रपदन-  
मेवाश्वः तद्युक्तेन । भाववेगप्रधाविना भावो भक्तिरेव वेगः तेन प्रधावन-  
शीलेन । मनसैव रथेन । गन्तव्यः प्राप्तव्यः । सारथिः तस्य रथस्य  
यन्ता च भवानेव । 'बोडश कलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्वास्तं  
गच्छन्ति' इति श्रुतेः भक्त्या परमपदप्राप्तिपर्यन्तं पुरुषोऽन्तःकृत्यो-  
पहितो गच्छति, ततः संविहत्यै तत्र भगवन्तमुपैति । तस्मात्साम्यान्मन-  
सो रथत्वेन रूपणम् । रथेन गच्छन्नापि गन्तव्यस्थानप्राप्तिपर्यन्तं तद्युक्तो



गच्छति । ततः तं विदुष्य तत्राधिगन्तव्यं राज्ञानमुपैति । तस्य च मनोरथस्य परमपदपर्यन्ताकृष्टिः भद्रन्यासवशादेवेति तस्याश्वत्वेन रूपणम् । भद्रन्यासाभाधेयत्वान्मनोरथस्य परमपदप्राप्तौ स्वरितत्वापादकत्वाच्च भक्तेर्वैगत्वेन रूपणम् । भावशब्देनात्र फलभक्तिर्विवक्षिता, न तु साधनरूपा । फलभक्तेरेव प्रपन्त्याधेयत्वात्तेन प्रपदनेन परमपदप्राप्तानुपायान्तरभूतायाः साधनभक्तेरनपेक्षणाच्च अन्तर्यामितया प्रेरकत्वात् भगवतः सारयित्वेन रूपणम् । गन्तव्यत्वं तु स्वाभाविकमिष्टं विवेकः ॥

वयं तु भवता प्राप्ता वासनादुर्गभेदिना ।

मनागिव समुद्रोध्य मा पुनर्मूमुहद्भवान् ॥ ७६ ॥

वयमिति । वासनादुर्गभेदिना वासनैव दुर्गे दुरतिक्रमत्वात्, तत् भिनत्तीति तथोक्तेन । भवता वयं तु, तुल्योऽप्यर्थकः वयमपि पूर्वोक्ताः सन्त इवेति भावः । प्राप्ताः दीनतया स्वीकार्याः न तूपेक्षणीया इति भावः । मनागिव स्लोकमिव । समुद्रोध्य गृहीततत्त्वान् कृत्वेति भावः । भवान् पुनः मा मूमुहत् मेहितान् माकर्षीत् । प्रबोधयितव्यानां पुनर्मोहं मा कृथा इत्यर्थः । 'मुह वैविष्ये' इति धातोर्ण्यन्ताकृष्टि मा इथोगादङगमाभावः ॥ ७६ ॥

महतामपि निष्कम्पा मनुष्यत्वमतिस्त्वयि ।

दृढलक्षितचिह्नानां दिव्योह इव दुर्दमः ॥ ७७ ॥

महतामिति । महतां प्रबुद्धानामपि । निष्कम्पा स्थिरत्वं प्राप्ता । स्वेति मनुष्यत्वमिति, वर्तत इति शेषः । ऋषमिव दृढलक्षितचिह्नानां दृढदृष्टसूर्योदयादिकाञ्छनानामपि । दुर्दमः दुःखेनाप्यप्रत्याख्यापनयोग्यः दिव्योहः प्रतीच्यादिषु प्रतीच्यादिभ्रम इव ॥ ७७ ॥

दुरन्तसुखस्वयोतं दुःखान्धतमसावृतम् ।

निजेनैव प्रकाशेन निशीथमुपरुन्धि नः ॥ ७८ ॥

दुरन्तेति । दुरन्तानि दुःखावसानानि सुखान्येव स्वयोताः कीट-  
मणयः यस्मिन् तम् । दुःखान्येव अन्धतमसानि गाढान्धकाराणि तैरा-  
वृतम् । नः अस्माकम् । निशीथं संसाराख्यं रात्रिमध्यम् । निजेन त्वदी-  
येनैव । प्रकाशेन भासा । उपरुन्धि अपनयेत्यर्थः ॥ ७८ ॥

मशकानिव मातङ्गः कंसमुख्यानिमान्क्षिपन् ।

यदि विस्मयनीयस्त्वं विस्मये किं न विस्मयः ॥ ७९ ॥

मशकानिति । मशकान् मातङ्गो गज इव । कंसमुख्यानिमान्  
क्षुद्रान् । क्षिपन् निरस्यन् । त्वं यदि विस्मयनीयः तदा विस्मये किं न  
विस्मयः ? असंभावितार्थदृष्टौ खलु विस्मयो युक्तः । ततः तव कंसा-  
दिनिरासो मातङ्गस्य मशकनिरासप्राय इति नात्र विस्मयः कार्यः ।  
किं तु इदं चरितं दृष्ट्वा ये विस्मयन्ते तेषां विस्मय एवासंभावितत्वात्  
विस्मयः कार्य इति भावः ॥ ७९ ॥

नखलीलान्निदारेषु नाथेषु विबुधद्विषाम् ।

परिष्करणपर्यायाः पञ्चापि तव हेतयः ॥ ८० ॥

नखेति । नखलीलान्निदारेषु त्वदीयनखलीलामात्रेण निर्भेदेषु ।  
विबुधद्विषां नाथेषु असुरपतिषु विषये । पञ्चापि हेतयः तानुद्दिश्य  
माणानि तव पञ्चाध्यायुधानि परिष्करणपर्यायाः प्रसाधनक प्रत्या-  
भायाः ॥ ८० ॥

कालनेमिविकारेऽस्मिन्कंसे विमयित्वे त्वया ।

ईदृशामितरेषां च दत्त एव जलाञ्जलिः ॥ ८१ ॥

कालेति । कालनेमेः 'असुरस्य विकारे अवतप्रे । अस्मिन् कंसे । त्वया विमयिते सति । ईदृशाम् एतादृशानाम् असुरावताररूपाणाम् । इतरेषां शिशुपालादीनाम् जलाञ्जलिः निवापजलाञ्जलिः । दत्त एव, तेऽपि त्वया मयितप्राया एवेत्यर्थः । 'अशंसायां भूतवच' इति भूतार्थे कप्रत्ययः ॥ ८१ ॥

नमितायतविष्कम्भा दानवप्रभवैः क्षमा ।

किञ्चिदुत्तम्भितेवाद्य कंसभारापहारतः ॥ ८२ ॥

नमितेति । दानवप्रभवैः असुराणामवतारैः । नमितः आयतः दीर्घः विष्कम्भः विस्तारः यस्याः सा तथोक्ता । 'विष्कम्भो योगभेदेऽपि विस्तारप्रतिबन्धयोः' इति विश्वः । क्षमा भूमिः । अद्य कंसभारस्यापहारतः अपनयेन । किञ्चित् उत्तम्भितेव उन्नमितेव जाता ॥ ८२ ॥

न खल्वतिशयं कञ्चिदियमाधातुर्भवेति ।

सुमणावक्लृप्तेव स्तुतिरस्मत्कृता त्वयि ॥ ८३ ॥

न खल्विति । अस्मत्कृता इयं स्तुतिः । सुमणौ उत्तमरत्ने । अक्लृप्ता रत्नतत्त्वानभिज्ञेन पामरेण कृता । स्तुतिरिव कञ्चिदतिशय-  
माधातुं नास्ति बलम् । त्वन्माहिमाभिज्ञकृतैव स्तुतिरुत्कर्षावहेति भावः ॥

इति विज्ञापितस्तेन व्रीडादिव नूतो विभुः ।

बालोपलालनमिदं भव्यवृत्तिरभावयत् ॥ ८४ ॥

इतीति । इति उक्तप्रकारेण । तेन वसुदेवेन । विज्ञापितः श्रीद्वा-  
दिव लब्धयेव नतः । लज्जाभिनयादवनत इति यावत् । मय्यवृत्तिः  
शुभचरितः प्रभुः । इदं वसुदेवस्य विज्ञापनं बालोपलालनप्रभावयत्,  
लोकमोहनाय बालोपलालनत्वेनान्यथासिद्धिं नीतवानित्यर्थः ॥ ८४ ॥

स वाचा सान्त्वयामास पितरं दीनचेतसम् ।

स्वक्केन्दुविनिध्यन्दिमुधापूरितकुल्यया ॥ ८५ ॥

स इति । सः भगवान् । दीनचेतसं पितरं स्वक्केन्दुविनिध्य-  
न्दिमुधापूरितकुल्यया स्वक्केन्दोः विनिध्यन्दिन्यः विनिध्यन्दिमानाः  
मुधाः सान्त्वयामास । 'कुल्यात्पा कृत्रिमा सरित्' इत्यमरः ॥ ८५ ॥

गम्भीरमधुरां तस्य गिरं निगमगन्धिनीम् ।

श्रुत्वा मुक्तिसर्खां प्राप मुदमानकदुन्दुभिः ॥ ८६ ॥

गम्भीरेति । आनकदुन्दुभिः वसुदेवः । गम्भीराम् अगाधाम् ।  
मधुरां श्रुतिसुखां च ; खलुकुब्जवत् विशेषणसमासः । निगमगन्धिनीं  
वेदगन्धवतीम् अलङ्घ्या मियतिरित्यादिरूपेण वेदार्थस्पर्शवतीमिति या-  
वत् । तस्य कृष्णस्य गिरं श्रुत्वा मुक्तिसर्खां मुक्तिदशासंबन्धिनीम् ।  
मुक्तं प्राप ॥ ८६ ॥

देवकी च परिष्वज्य सुतं वात्सल्यनिर्भरा ।

नन्दगोपवधूलब्धं नवमानन्दमन्वभूत् ॥ ८७ ॥

देवकीति । वात्सल्यनिर्भरा स्नेहपरिपूर्णा । देवकी च सुतं पति-  
ष्वज्य । नन्दगोपवध्वा यशोदया लब्धम् नवम् इदं प्रथमम् । आनन्दं  
पुत्रपरिष्वङ्गसुखम् । अन्वभूत् ॥ ८७ ॥

भूयः प्रादुरभूतस्य भुजयुग्मं तिरोहितम् ।

तथापि तादृशं मर्त्यं तममन्यन्त तामसाः ॥ ८८ ॥

भूय इति । तस्य कृष्णस्य तिरोहितं भुजयुग्मं भूयः प्रादुरभूतः ; अनुकम्प्यानां स्वतत्त्वख्यापनायेति भावः । तथापि तामसाः तमोगुणा-  
विष्टाः । तं कृष्णम् । तादृशं भुजचतुष्टयविशिष्टम् । मर्त्यममन्यन्त ॥

बभूव बलभद्रस्त तेन विश्वातिशायिना ।

शिरसा विधृतस्यापि किरीटस्येव शेषता ॥ ८९ ॥

बभूवेति । विश्वातिशायिना सर्वोत्तरेण तेन कृष्णेन । शिरसा  
विधृतस्यापि अग्रजतया बहुकृतस्यापि । बलभद्रस्य शेषता उपसर्जनता  
बभूव । किरीटस्येव ; यथा किरीटस्य शिरसा धृतस्यापि अलंकार्यशेषता  
तद्वदित्यर्थः । शेषता अनन्ततेत्यपि गम्यते ॥ ८९ ॥

क्रियमाणपरिष्कारः किरीटाद्यैः स बन्धुरैः ।

तानि तान्येव दिव्यानि तत्तदङ्गैरभूषयत् ॥ ९० ॥

क्रियमाणेति । बन्धुरैः मनोह्रैः । किरीटाद्यैराभरणैः क्रियमाणप-  
रिष्कारः स कृष्णः । दिव्यान्यप्राकृतानि दिवि स्थितानि तानि तानि आ-  
भरणान्येव । तत्तदङ्गैः तत्तदाभरणयुक्तैस्तैरवयवैः । अभूषयत् ; भगव-  
दङ्गसंपर्कादाभरणान्येव घोभातिशयं प्राप्तानीत्यर्थः ॥ ९० ॥

अशोभत शुभं छत्रं तस्य राजन्यलक्षणम् ।

तत्राभिपुण्डरीकस्य रूपान्तरमिवोदितम् ॥ ९१ ॥

अशोभतेति । तस्य कृष्णस्य । शुभं मनोह्रम् । राजन्यलक्षणं

छत्रं राजचिह्नं श्वेतातपत्रम् । तन्नाभिपुण्डरीकस्य, उदितं प्रादुर्भूतम् ।  
रूपान्तरम् आकारान्तं चैव । अशोभत । प्राक् चन्द्रोदयवर्णने भारता-  
दिप्रसिद्ध्यनुरोधेन नार्भाकमलस्याख्यमुक्तम् । इह तु 'नार्भापत्न्यलपु-  
ण्डरीकमुकुलः कम्बुः सपत्नीकृतः' इत्यादौ तस्य श्वेताम्बुजत्वप्रसिद्धे-  
रपि दर्शनात् तथात्वमिति न विरोधः ॥ ९१ ॥

चामरद्वितयं शौरेः समया मुखपङ्कजम् ।

शुशुभे संप्रतिच्छन्दो हंसमूर्तिरिव स्वयम् ॥ ९२ ॥

चामरेति । शौरेः मुखपङ्कजं समया मुखपङ्कजसमापे 'अभितः-  
परितः—' इत्यादिना द्वितीया । चामरयोः द्वितयं संप्रतिच्छन्दः प्रति-  
बिम्बसहितः स्वयं हंसमूर्तिरिव साक्षात् हंसावतारो भगवानिव शुशुभे ।  
भगवतो हंसावतारः कथितः ॥ ९२ ॥

सू चन्द्र इव संपूर्णः प्रथमो यदुभूभृताम् ।

पुनरुभिद्रयामास कीर्त्तिं कुमुदिनीमिव ॥ ९३ ॥

स इति । यदुभूभृतां यदुवंश्यानां राज्ञाम् प्रथमः प्रवरः । चन्द्र-  
ग्रहे आदिमः । 'प्रथमौ प्रवरादिमौ' इति वैजयन्ती । अत एव संपूर्णः  
चन्द्र इव स्थितः । सः कृष्णः कीर्त्तिं कुमुदिनीमिव पुनरुभिद्रयामास  
उन्नेष्यति स्म । पुनःशब्दो ययातिशापेन यदुवंशकीर्त्तः प्राक् निम-  
ग्नत्वं शोतयति ॥ ९३ ॥

अभजन्त द्विजेन्द्रास्तमतद्भोगपराङ्मुखाः ।

सर्गाधिकाराभिर्वाप्य शान्ता इव पितामहाः ॥ ९४ ॥

अभजन्तेति । द्विजेन्द्राः ब्राह्मणप्रवराः । तं कृष्णम् । अतद्भो-  
गपराङ्मुखाः कृष्णमतिरिक्तस्य विषयस्य भोगे पराङ्मुखाः तदेकाभिरताः

सन्तः । सर्गाधिकाराभिर्वाप्य शान्ता उपरतकृत्याः । पितामहाः । ब्रह्माण  
इव अभजन्तः ; पौरोहित्याद्यवलम्बनेन प्राप्तवन्त इत्यर्थः । प्रतिकल्पं  
मित्रमित्राः ब्रह्माणः तत्तत्कल्पसृष्टिं कृत्वा तत्तदवसाने विमुक्तसंसाराः  
भगवन्तमुपयन्तीति 'यवदधिकाः प्रवस्थितिरार्थिकारिष्यणाम्' इति मूले  
निरूपितम् । मुच्यमाना अपि भगवदनुभवैकपरा इति अतद्भोगपराङ्मुखा  
इति विशेषणं तुल्यम् ॥ ९४ ॥

अहार्यान्यदुवंशस्य स भोगान्समकल्पयत् ।

स्वपर्यङ्कभुजंगस्य फणामणिगणानिव ॥ ९५ ॥

अहार्यानििति । सः कृष्णः । यदुवंशस्य यदुभूषणस्य । अहा-  
र्यान् हर्तुमशक्यान् स्वपर्यङ्कभुजंगस्य शेषस्य फणामणिगणानिव स्थि-  
तान् भोगान्भोग्यान् रत्नाभरणादीन् । समकल्पयत् ददावित्यर्थः ॥ ९५ ॥

अमरत्वाय पर्याप्तं तन्मुखेन्दुसमुद्भवम् ।

सुधेव परिवारेभ्यः सस्वदे मूत्रतं वचः ॥ ९६ ॥

अमरत्वायेति । अमरत्वाय पर्याप्तम् अमर्त्यत्वं संपादयितुमनन्या-  
पेक्षसाधनम्, तद्वचनश्रवणमात्रेण देववत् कृतार्थाभावादिति भावः ।  
तन्मुखेन्दुसमुद्भवं तस्य कृष्णस्य मुखमिन्दुरिव ततो जातम् । मूत्रतं  
प्रियसत्त्वं वचः । सुधेव अमृतमिव । परिवारेभ्यः सस्वदे स्वदते स्म ।  
'इत्यर्थानाम्—' इत्यादिना चतुर्थी ॥ ९६ ॥

प्रार्थितोऽपि स राज्याय प्रभावज्ञैर्यदूचमैः ।

अरीचयत राजानमुग्रसेनं वगोधिकम् ॥ ९७ ॥

प्रार्थितोऽपीति । सः कृष्णः । प्रभावज्ञैः स्वस्य महिमानं जान-

द्भिः । यद्वृत्तमैः अक्रूरादिभिः । राज्याय प्रार्थितोऽपि । वयोधिकं  
यद्वृत्तां मध्ये वृत्ता अतिक्रमम् । उग्रसेनं कंसस्य पितरम् । राजानमरो-  
चयत अनिच्छन्तमेव राजानं कृतवानित्यर्थः ॥

न्यस्तरक्षाभरी राज्ञा यौवराज्यमुपाश्रितः ।

शुशुभे पारतन्त्र्येण स्वातन्त्र्यवशवर्तिना ॥ ९८ ॥

न्यस्तेति । राज्ञा उग्रसेनेन । न्यस्तरक्षाभरः निहितराज्यरक्षाभरः ।  
यौवराज्यं युवराजत्वम् । उपाश्रितः कृष्णः । स्वातन्त्र्यवशवर्तिना स्वा-  
तन्त्र्यार्थमेव स्वच्छाग्रहार्थेन । पारतन्त्र्येण उग्रसेनपराधीनतया  
शुशुभे ॥ ९८ ॥

तस्य गोपायतः पृथ्वीं गोपालकुहनात्यजः ।

पर्युपास्त पदं धन्या पार्थिवश्रीरनुत्तमा ॥ ९९ ॥

तस्येति । गोपालकुहनात्यजः गोपालकैतवं त्यक्तवतः । पृथ्वीं  
गोपायतः संरक्षतः तस्य कृष्णस्य । पदं चरणम् । अनुत्तमा स्वापेक्षया  
उत्तमरहिता धन्या मुहूर्तिनी । पार्थिवश्रीः राजलक्ष्मीः । पर्युपास्त  
उपासितवती ॥ ९९ ॥

कृतवीराभिषेकं तं क्लृप्तकल्याणकौतुकम् ।

तुष्टुवुः समये वेदाः सौस्नातिकपुरस्कृताः ॥ १०० ॥

कृतेति । कृतवीराभिषेकं गृह्यतयौवराज्याभिषेकम् । क्लृप्तकल्पा-  
णकौतुकम् आबद्धमङ्गलहस्तसूत्रम् । तं कृष्णम् । समये नामकाले ।  
सौस्नातिकपुरस्कृताः सुस्नातं पृच्छन्तीति सौस्नातिकाः 'पृच्छतौ सुप्ता-  
तादिभ्य उपसङ्ख्यानम्' इति ठक् । तैः पुरस्कृताः वेदाः तुष्टुवुः



सौस्तातिकेषु ब्राह्मणेषु स्वयमपि तद्वेषमालम्ब्य वेदा भगवन्तमस्तुव-  
मित्यर्थः ॥ १०० ॥

शक्तिभिस्तिष्ठभिर्दीप्तो विवस्वानिव दीप्तिभिः ।

स्वपदं पृथिवीं चक्रे सुहृद्भिः सूरिभिर्वृतः ॥ १०१ ॥

शक्तिभिरिति । तिष्ठभिः अमृताचन्द्राशुकास्याभिः वृष्टिभिः  
घर्भसर्जनीभिः पुराणोक्ताभिः दीप्तिभिः प्रभाभिः विवस्वानिव तिष्ठभिः  
शक्तिभिः शास्त्रोक्ताभिः उत्साहप्रभुमन्त्रशक्तिभिः । दीप्तिः उज्ज्वलः ।  
सुहृद्भिः स्निग्धैरमात्यादिभिः सूरिभिर्विद्वद्भिश्च । वृतः परिवृतः  
कृष्णः । पृथिवीं स्वपदं स्वस्थानं चक्रे कृत्स्नां भुवं स्ववर्षाचकारेत्यर्थः ।  
स्वपदमित्यनेन परमपदरूपतापि प्रतीयते । तत्र पक्षे तिष्ठभिः शक्ति-  
भिः धीभूनीलाभिः सुहृद्भिः रजस्तमोनिरासेन शोभनहृदयैः सूरिभिः  
नित्यसूरिभिः । वृतः सेवितः इति योज्यम् । 'वृक् संभक्तौ' इति  
घातुः ॥ १०२ ॥

विक्लृप्तं तस्य बर्हाद्यं हेमरत्नविभूषणैः ।

वैरोचनिहृतानीतः किरीटो न व्यकल्पत ॥ १०२ ॥

विक्लृप्तमिति । तस्य कृष्णस्य । बर्हाद्यं पिच्छमालादिकम् । हेमरत्न-  
विभूषणैः विक्लृप्तं प्राप्तविकल्पमभूत् । पिच्छमाणादिस्थाने दिव्यम-  
रणान्यभूवमित्यर्थः । वैरोचनिहृतानीतः विरोचनस्यापत्येन बलिना हृतः  
ततो गरुडेन प्रत्यानीतश्च किरीटो न व्यकल्पत न तद्विकल्पितोऽभूत्  
राजभावेऽपि स एवासीदित्यर्थः ॥ १०२ ॥

प्रतिभिः सैन्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकैः ।

व्यक्तिमन्तोऽभवन्वेदास्त्यजन्तो धेनुभूमिकाम् ॥

सप्तभिरिति । वेदाः धेनुभूमिकां वृन्दावनगृहीतधेनुवेषम् ।  
त्यजन्तः सैन्यसुग्रीवमेवपुष्पबलाहकैः सैन्यसुग्रीवमेवपुष्पबलाहकसंहितैः ।  
सप्तभिः तुरगैः व्याकुलमन्तः प्रादुर्भावन्तः अभवन् । चत्वारो-  
ऽपि वेदा रथ्याश्चतुष्टयरूपेण प्रादुर्भूता इत्यर्थः ॥ १०३ ॥

पद्माकमलदायादं पदं तस्य स्वमौलिभिः ।

श्रुतयो धारयामासुः पादपीठीकृतात्मभिः ॥ १०४ ॥

पद्मेति । पद्मायाः लक्ष्म्याः कमलं लीलापद्मं तस्य दायादं बान्धवं  
सदृशमिति यावत् । तस्य कृष्णस्य पदं श्रुतयो वेदाः पादपीठीकृतात्मभिः  
पादपीठीकृतस्वरूपैः स्वमौलिभिः स्वशीर्षैः धारयामासुः । 'धु धारणे'  
इति चौरादिको धातुः ॥ १०४ ॥

स वेणुः शङ्करूपेण प्राचा परिपचेलिमः ।

अगोपीसंविभागार्हं पपी तस्याधरामृतम् ॥ १०५ ॥

स इति । स वेणुः, यं वृन्दावने दध्माविति भावः । प्राचा  
प्राचीनेन शङ्करूपेण शङ्कात्मना । परिपचेलिमः स्वयमेव परिपक्वः  
सन् । 'केलिमर उपसंख्यानम्' इति कर्मकर्तरि केलिमर् प्रत्ययः ।  
अगोपीसंविभागार्हं प्राग्वेणुतादृश्यामिव गोपीभिः संविभागानर्हम् ।  
• तस्य कृष्णस्य । अधरामृतं पपी ॥ १०५ ॥

दिदेश सादीपनये धनुर्वेदोपदेशिने ।

स्वपदारूढतनयप्रत्यानयनदाक्षिणाम् ॥ १०६ ॥

दिदेशेति । धनुर्वेदोपदेशिने स्वस्य धनुर्वेदमुपादिष्टवन् । सादी-  
पनये महर्षये । स्वस्य पदं परं पदम् आरूढस्य तन्मृतस्य प्रत्यानयनमेव

दक्षिणां गुरुदक्षिणाम् । दिदेश दत्तवान् ॥ १०६ ॥

प्रहितां पुरुहूतेन स्वसंकल्पानुवर्तिना ।

कंसजित्कंसपितरं सुधर्माध्यवासयत् ॥ १०७ ॥

प्रहितामिति । कंसजित् कृष्णः । स्वसंकल्पानुवर्तिना स्वेच्छानु-  
वर्तिनशालेन । पुरुहूतेन इन्द्रेण । प्रहितां सुधर्मा देवसभाम् । कंस-  
पितरम् उग्रसेनम् । अध्यवासयत् आधिवासयति स्म । 'उपान्वध्या-  
ह्वसः' इति आधारस्य सुधर्मायाः कर्मता । कंसपितरमिति द्विकर्म-  
कता तु दुष्पादौ गत्यादिमूत्रे च परिगणनाभावेऽपि महाकविप्रयोगादा-  
दर्तव्या ॥ १०७ ॥

अशेषरत्नचित्रां तामतीतस्तुतिगोचराम् ।

अद्वैतमिव सर्वेषामद्भुतानाममन्यत ॥ १०८ ॥

अशेषेति । अशेषरत्नचित्राम् अखिलरत्नकुबुंराम् । अर्तातस्तुति-  
गोचराम् अतिक्रान्तस्तुतिविषयभावाम् । तां सुधर्मां । सर्वेषामद्भुता-  
नाम् अद्वैतम् एकाभावमिव अमन्यत ॥ १०८ ॥

स च तस्यानुभावेन निध्यातनयपद्धतिः ।

प्रजापालनधर्मस्य पारदृश्वतमोऽर्भवत् ॥ १०९ ॥

स चेति । तस्य कृष्णस्यानुभावेन महिम्ना । निध्यातनयपद्धतिः  
दृष्टनीतिमार्गः । स च उग्रसेनश्च । प्रजापालनधर्मस्य प्रजापालनाख्यस्य  
राजधर्मस्य पारदृश्वतमः अतिशयेन पारदृश्व । अभवत् ॥ १०९ ॥

कृष्णपक्षमपि प्राप्य स राजा विश्वरञ्जकः ।

प्रापयत परां वृद्धिं सुपनःस्वादनक्षमाम् ॥

कृष्णमिति । सः राजा उग्रसेनश्चन्द्रश्च । कृष्णपक्षं कृष्णबलं प्राप्य ।  
‘पक्षः पाश्वत्यस्तस्यासहायबलभक्तिषु’ इति यादवः । अपिपक्षब्दः अप-  
रपक्षमर्थमादाय विरोधालंकारद्योतनार्थः । विश्वगजकः विश्वस्य बर्षा-  
करणः, चन्द्रपक्ष उदयगगापादकः इत्यर्थः । सुमनःस्वादनक्षमां  
विदुषामामन्दाश्रयणस्य उचिताम्, पक्षं देवानामास्वादनस्य उचिताम् ।  
परामुत्कृष्टाम् । वृद्धिं प्राप्य अपद्यत ॥ ११० ॥

मलिनैः सततासारैर्मन्त्रिभिक्षपलान्वितैः ।

विमुक्तः स बभौ भास्वान्मेघैरिव जलाश्रयैः ॥

मलिनैरिति । भास्वान् तेजस्वी सूर्यश्च । ‘भास्वान् भासुरसूर्ययोः’  
इति विश्वः । सः उग्रसेनः । मलिनैः दुष्टचरितैः । सततासारैः सदा  
असारैः बलरहितैः । चपलान्वितैः अविमृश्यकारजनसंसर्गिभिः ।  
जलाश्रयैः अनभिज्ञजनानामाश्रयैः । मन्त्रिभिः मेघैरिव विमुक्तः सन्  
बभौ । यथा सूर्यः मलिनैः कृष्णवर्णैः सततासारैः सततधारासंपातैः ।  
चपलाभिर्विबुद्धिः । अन्वितैः । जलस्य सलिलस्याश्रयैः मेघैरुक्तो भवति  
तद्वदिति भावः । ‘धारासंपात आसारः’ इत्यमरः ॥ १११ ॥

प्रचितं बहुभिस्तीर्थैस्तस्य गूढं चिकीर्षितम् ।

सारस्वतमिव स्रोतः स्थाने स्थाने व्यजृम्भत ॥

प्रचितमिति । तस्य उग्रसेनस्य । बहुभिः तीर्थैः मन्त्रचारप्रस्था-  
पनादिभिः । प्रचितम् उपचितम् । गूढम् अनन्यवेद्यम् । चिकीर्षितं  
कर्तुमिष्टं शत्रुजयादिकम् । सारस्वतं स्रोत इव स्थाने स्थाने उचित-  
स्थानेषु कार्यकालेषु व्यजृम्भत प्रकाशमभूत् । कार्यनिवृत्तिपर्यन्तं गूढमे-  
वासीदित्यर्थः । यथा बहुभिस्तீर्थैः अवतरणमार्गैः प्रचितं गूढम् अन्तः-  
प्रवाहरूपं सारस्वतीनदीस्रोतः स्थानविशेषेषु प्रकटमभवति तद्वदित्यर्थः ।

‘तीर्थं मन्त्राद्युपाध्यायशास्त्रेष्वम्भसि पावने । पातोपायावतारे’ स्त्रीपुष्पे  
‘योनिमन्त्रयोः’ इति विश्वः ॥ ११२ ॥

**मानसंरक्षकस्तस्य मन्त्रस्तर्क इमानयः ।**

**अङ्गपञ्चकसंपत्त्या विपक्षे दण्डतां ययौ ॥११३॥**

मानेति । तस्य राज्ञः । मानसंरक्षकः मन्यते विचिन्त्यते इति मानः  
तस्य चिन्तितार्थस्य स्वरूपसंपादनस्थायित्वापादनादिना सम्भक् रक्षकः ।  
मन्त्रः । अङ्गपञ्चकसंपत्त्या कर्मणामारम्भोपायः पुरुषद्रव्यसंपत्तिः देशकाल-  
विभागः विनिपातप्रतीकारः कार्यसिद्धिश्चेति मन्त्राङ्गपञ्चकस्य संपत्त्या ।  
विपक्षे शत्रुवर्गे । दण्डतां बाधकताम् । ययौ । आनयति प्रापयत्यभि-  
मतसाध्यमित्यानयः साध्यसिद्धयनुकूलस्तर्क इव । सोऽपि मानस्य अनु-  
मानादेः प्रमाणस्य संरक्षकः ‘प्रसिस्तर्कप्रतिहतिरवसानं विपर्यये ।  
अनष्टाननुकूलत्व इति तर्काङ्गपञ्चकम्’ इत्युक्त्युपतर्काङ्गपञ्चकसंपत्त्या  
विपक्षे स्थापनापदि उक्तसाध्यानङ्गीकारपक्षे बाधकश्चेति भावः ॥ ११३ ॥

**स्वतः शुद्धां यथास्थानं रोषरागवतीं धियम् ।**

**स दधे यमुनाशोणशबलामिव जाह्नवीम् ॥११४॥**

स्वतः इति । स राजा । स्वतः शुद्धां स्वभावत्वे दोषाद्यसंवृताम् ।  
यथास्थानं रोषरागवतीम् उचितविषयानतिक्रमेण कोपप्रसादयुक्ताम् ।  
जत एव स्वतः शुद्धां शुभ्राम् । यमुनाशोणाभ्यां शक्त्वा नानावर्णाम् ।  
जाह्नवीमिव स्थितां धियं दधे धत्ते स्म । रोषरागौ नीलारुणत्वेन कवि-  
समयप्रसिद्धौ ॥ ११४ ॥

**सप्तभिः सामदानाद्यैरुपायैः श्रानपातिभिः ।**

**द्विनवद्वीपसंभूतं रजजातमजीहरत् ॥ ११५ ॥**

सप्तमिरिति । स्थानपातिभिः उचितविषयेषु पतनशीलैः । 'साम-  
भेदश्च दास्यं च दण्डश्चेति चतुष्टयम् । मायोपेक्षेन्द्रजालं च सप्तोपावाः  
प्रकीर्तिताः' इत्युक्त्यैः सप्तमिरुपायैः । द्विनवद्वीपसंभूतः द्वे नवसंख्ये  
वेषु ते द्विनवानः अष्टदशसंख्याकाः, तेषु द्वीपेषु जातम् । रजजातम्  
उत्तमवस्तुसमूहम् । अजीहरत् हरति स्म ॥ ११५ ॥

अनुगन्ता स्वनेतृणामुदये विश्वरञ्जकः ।

दूरीकृततमाः सोऽभूद्वितीय इव भानुमान् ॥

अनुगन्तेति । स्वनेतृणां स्वस्य नियन्तृणां वृद्धानामनुगन्ता अनु-  
सर्ता । उदये अभ्युदये सति विश्वरञ्जकः जगद्वशीकरणः । दूरीकृततमाः  
निरस्ततमोगुणः । स राजा द्वितीयो भानुमानिवाभूत् । भानुमानपि  
स्वनेतृणां स्वस्य नयनं कुर्वतां बालस्त्रित्यादीनां पश्चादागन्ता । उदव-  
समये विश्वस्य रागापादकः दूरीकृतान्धकारश्चेति भावः । रविनेतृविषये  
कूर्मपुराणवचनम्— 'ग्रामणीयक्षभूतानि कुर्वन्तेऽर्भाशुसंग्रहम् । बाल-  
स्त्रित्या नयन्त्येनं परिवार्योदयद्विम्' इति ॥ ११६ ॥

संचितस्य धनौघस्य स्थानसंचारणेन सः ।

तटाकस्येव पूर्णस्य परीवाहमकल्पयत् ॥ ११७ ॥

संचितस्येति । सः राजा संचितस्य उपार्जितस्य धनौघस्य  
पूर्णस्य तटाकस्येव स्थानसंचारणेन उचितस्थानेषु सत्पात्रेषु प्रदानेन  
परीवाहमकल्पयत् यथा पूर्णस्य तटाकस्य रक्षार्थं केदारेषु संचारणेन  
परीवाहं कल्पयन्ति तद्वदित्यर्थः । 'जलोच्छ्वासाः परीवाहाः' इत्यमरः ॥

आसागरान्तमवमुत्थं महीपतीन्द्रा-

न्भूम्ना निजेन परिहृत्य ययातिशायम् ।

ओजोनिरोधकमिलाश्रयमुग्रसेनं

राजानमेकमकरोज्जगदेकनाथः ॥ ११८ ॥

आसागरान्तमिति । जगतामेको नाथः कृष्णः । आसागरान्तं सागरसमीपपर्यन्तं महीपतीन्द्रान् अवमत्य निजेन भूम्नी महिम्ना यया-  
तिशापं देवयानीवंश्यो राज्यानर्होऽस्त्विति ययातेः शापम् । परिहृत्य  
निरस्य । ओजोनिरोधकं शत्रुबलप्रतिबन्धकम्, अत्र एव इलायाः आश्र-  
यम् उग्रसेनम् । एकं भूषण्डलस्य मुख्यं राजानमकरोत् । बसन्ततिल-  
कावृत्तम् । 'उक्ता बसन्ततिलका तमजा जगौ गः' इति लक्षणात् ॥

क्षिप्तावयं क्षत्रियवृत्त्या बहुशाखं

ममं शापोदन्वति मान्यं यदुवंशम् ।

इच्छार्थानस्वेतरसर्वः स्वमहिम्ना

रक्षागोपां रामयवीयानुदहार्षीत् ॥ ११९ ॥

इति कविनायिकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्देहवृत्तस्य

वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु यादवाभ्युदये

दशमः सर्गः ॥

क्षिप्तेति । इच्छार्थानस्वेतरसर्वः स्वसंकल्पवशवर्तिस्वेतरसंकलभूतः ।

रक्षागोपः जगदक्षगार्थं गोपभूमिकामाश्रित्य स्थितः । रामस्य यवीयान्

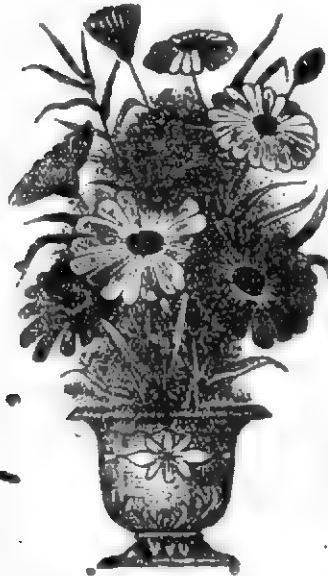
कृष्णः । शापोदन्वति ययातिशापसमुद्रे ममं मान्यं जगत्पूज्यं बहुशाखं  
बहुसंतानं यदुवंशं क्षत्रियवृत्त्या क्षिप्तावयं निरस्तदोषं कृत्वेति शेषः ।

स्वमहिम्ना उदहार्षीत् उदरति स्म । प्राक्-प्रायो, वसुदेवादीनां पाशुपा-  
त्यादिरूपवैश्वदेवकृत्पुपजीवनेन स्थितानां क्षत्रियवृत्तिसंपादनेन वंशो-

द्वारः कृतः इत्यर्थः । मत्तमयूरवृत्तम् । 'वेदे रन्ध्रेष्ती यमया मत्तमयूरम्'  
इति लक्षणम् ॥ ११९ ॥

इति श्रीमद्भद्राजकुलजलधिकौस्तुभश्राविश्वजिघाजि-  
धोरक्षराजार्धरिवरसूनुना अण्णय्यदीक्षितेन कृते  
यादवाभ्युदयव्याख्याने

दशमः सर्गः ॥





## एकादशः सर्गः ॥



एवं कंसनिग्रहपर्यन्तां भगवतो बालक्रीडां वर्णयित्वा जरासंधयुद्धा-  
दिरूपां तदनन्तरक्रीडां वर्णयितुमारभते—

तदद्भुतं क्रीडितकं क्रमेण

श्रुत्वा हरेरप्रतिमानशक्तेः ।

महाबलान्कंसवधादिजन्मा

मन्युः प्रपेदे मगधेन्द्रमुख्यान् ॥ १ ॥

तदिति । अप्रतिमानशक्तेरनुपमसामर्थ्यस्य हरेरद्भुतमाश्चर्यं क्रमेण  
क्रीडितकं तत्तत्क्रीडोचितवयःक्रमं विनैव गोवर्धनोद्धरणगोपीजनोपभोग-  
कंसनिग्रहरूपां बालक्रीडां श्रुत्वा महाबलान् महासत्त्वान् । मगधेन्द्रमुख्यान्  
मगधदेशाधिपतिः जरासंधः तत्प्रभृतीन् राज्ञः कंसवैधादिजन्मा मन्युः  
क्रोधः प्रपेदे । जरासंधादिकर्तृकस्यापि श्रवणस्य मन्युकर्तृकत्वारोपेण  
श्रुत्वेति काप्रत्यय इति समानकर्तृकत्वोपपत्तिः । श्रुत्वा स्थितानिति वा  
शेषोऽप्याहार्यः । कंसवधादिना जन्म यस्येति व्यम्बिकरणबहुव्रीहिः ।  
'व्यधिकरणो जन्माशुत्तरपदः' इति वामनोक्तेः । उपजातिवृत्तम् । 'स्मा-  
दिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः, उपेन्द्रवज्राजंतजास्ततो न्यै' 'अनन्तरोदी-  
रितलक्ष्मभाजः पादा वदीया उपजातयस्ताः' इति लक्षणात् ॥ १ ॥

गोपालदिम्भो नरपालहन्ता

कुले यदोरञ्जितमातपत्रम् ।

अन्यच्च भूम्यामधरोत्तरत्वं

हन्तेति वादान्प्रभुरभ्यनन्दत् ॥ २ ॥

गोपालेति । गोपालदिग्भ्यः बहुवचिशिः नरपालकस्य कंसस्य हन्ता यदोः पितृशापात् राज्यभ्रष्टस्य कुले अश्वितं पूजितमातपत्रं श्वेतच्छत्रं भूम्यामन्यच्च अधरोत्तरत्वम् अधरस्योत्तरता कृष्णस्य परदारनिरतत्वेऽपि लोकसंमक्रमिति हृदयम् । हन्त विषाद इति वादान् जरासंधादिवचनीनि प्रभुः कृष्णः अभ्यनन्दत् । तेषामसहिष्णुतया युद्धोद्योगेन भूभारावतरणं भविष्यतीत्याशयेनेति भावः । नरपालहन्तेति समासोपपत्तिः प्रागेव तत्र तत्र दर्शिता ॥ २ ॥

हलादिभिर्हेतिवैरैर्यथार्है

रथाङ्गमुख्यैरपि रामकृष्णौ ।

स्ववृत्तियोग्यावसरोपयातैः

प्राचीं श्रियं प्रादुरभावयेताम् ॥ ३ ॥

हलादिभिरिति । रामकृष्णौ यथार्हं यथोचितं हलादिभिः सौ-  
नन्दसंवर्तकाख्यहलमुसलप्रवृत्तिभिः । रथाङ्गमुख्यैः चक्रशार्ङ्गगदादिभि-  
रपि स्ववृत्तियोग्यावसरोपयातैः स्वेषां हलप्रवृत्तीनां कृतं वर्तनस्य  
चोर्गि अवसरे गोपभूमिकां विहाय राज्यपालनाधिकृतत्वसमये  
उपयातैः हेतिवैरैरामप्रवरैः प्राचीं प्राक्तनां शेषशायिभ्यः स्थितां  
श्रियं शोभां प्रादुरभावयेतां प्रादुर्भूतामकुरुताम् । भवतेष्वन्तादात्म्ये-  
पदम् । यद्यपि रामस्य हलं मुसलं चेति हेतिद्वयमेव प्रसिद्धम्, तथापि  
'एष ते रथ आयात आयातैरन्यामुधानि च' इति भागवते तद्वह-  
त्वोक्तेः हलादिभिरिति बहुवचनं कृतम् ॥ ३ ॥

स दैत्यजिद्व्यवस्थिनीनां  
संप्रापकं सारथिमात्रशेषम् ।  
पुनः प्रवृत्तानुशयः पुरीं स्वां  
निन्ये जरासंधमहार्थसंधः ॥ ४ ॥

स इति । अहार्या केनापि हर्तुमशक्या संधा प्रतिज्ञा यस्य ।  
'संधा प्रतिज्ञा मर्यादा' इत्यमरः । स दैत्यजित् कृष्णः । वध्यवस्थिनीनां  
भूभारावतरणाय हन्तव्यानां सेनानाम् । संप्रापकं प्राप्तिहेतुम् । सारथिमात्र-  
शेषं कृत्स्नेन तत्सेनाहननेन यन्तृमात्रावशेषम् । पुनः प्रवृत्तानुशयः पश्चा-  
दज्ञानात् कृष्णस्योपरि समागतमिति संजातपश्चात्तापं च । 'अवे-  
दनुशयो द्वेषे पश्चात्तापानुसंधयोः' इति विश्वः । एवंभूतं जरासंधं स्वां  
पुरीं निन्ये प्रापयामास । 'अकथितं च' इति द्विकर्मकता । इदानीमयं  
मुक्तश्चेत् पुनरपि सेनान्तरं संमेल्यागमिष्यतीति मत्वा तस्य प्राणर-  
क्षणाय पश्चात्तापमप्युत्पाद्य मुक्तवानित्यर्थः ॥ ४ ॥

समाहृतैः सैन्यमहासमुद्रै-

रायातमष्टादश सांपरायद् ।

देहावशेषं प्रजिघाय दीनं

देहेन भीमेन विभेत्तुमिच्छन् ॥ ५ ॥

समाहृतैरिति । समाहृतैः संमिलितैः सैन्यमहासमुद्रैः सेनाभिः  
महाब्धितुल्याभिः सह अष्टादश सांपरायान् अष्टादशसंख्यानि युद्धानि ।  
'सांपरायस्तु संप्राम आपगागामिकालयोः' इति वैजयन्ती । आयातं  
प्राप्तवस्तुम् अष्टादशवारं कृतयुद्धमित्यर्थः । देहावशेषं सर्वस्या अपि  
सेनायाः हजनेन देहमात्रावशेषम्, अत एव दीनं कातरं दरिद्रं वा ।

जरासंधं भूमिर्भीमसंरूपेण देहेन विभक्तुं पाटयितुमिच्छन् सन्  
प्रविधाय प्रदिशति स्म । भीमरूपेणाध्यन्तर्यामी भगवानेव तस्य हन्तेति  
भावः ॥ ५ ॥

**स्वदत्तशक्त्या मुचुकुन्ददृष्ट्या**

**भस्मावशेषो भविता द्रुतं यः ।**

**कलेरिवात्मान्नमनन्तदोषं**

**यंकालपूर्वं यवनं प्रचल्युः ॥ ६ ॥**

स्वदत्तेति । स्वेन कृष्णेन दत्तशक्त्या दत्तसामर्थ्या मुचुकुन्द-  
दृष्ट्या मान्धातुपुत्रस्य राज्ञः दृष्ट्या द्रुतं शीघ्रं यः भस्मावशेषः भविता  
भविष्यतीति भवतेर्लुट् । अनन्तदोषमनर्वाधिकावशम् । अत एव कलेः  
फलियुगस्य आत्मानं स्वस्वमिव स्थितं यंकालपूर्वं यवनं प्रचल्युः  
नाम्ना कालयवनं प्रचल्युः । तदागम इति तृतीयश्लोकनान्वयः । यद्यपि  
कालशब्दपूर्वत्वं यवनशब्दस्यैव नार्थस्य, तथापि शब्दद्वयैः शब्दस्यार्थे  
उपचारात् प्रयोगः । पुरा देवासुरसंग्रामे चिरं देवानां कृतसाहाय्यको  
मुचुकुन्दः श्रमापनोदाय बहुकालं निद्रामभिलष्य 'प्रसुप्तं बोधयेद्यो मां  
तं देहयमहं सुराः । चक्षुषा क्रोधदासेन' इति वरं वृत्वा देवैः तथा-  
नुज्ञातः क्वचित् पर्वतगुहायां शिष्ट्ये । ततः कालेन कालयवने गदुमिर-  
वधे समुत्पन्ने तं कलेन जिघांसुः कृष्णः उपायेन मुचुकुन्दगुहां  
प्राप्य तेन मुचुकुन्दे कृष्णभ्रान्त्या पादताडनेन प्रबोधितो मुचुकु-  
न्दो दृष्ट्वा तं दाहयामासति पौराणिकी कथा । तत्र देवैर्दत्तापि दाहशक्तिः  
तदन्तर्यामिकृतेति स्वदत्तशक्त्येत्युक्तम् ॥ ६ ॥

**बलस्य च स्वस्य च बाहुभृन्नां**

**यदाहृतम्लेच्छगृणाधिपानाम् ।**

सहस्रकोटीगुणितं सहस्रं

पञ्चत्वमायास्यति पञ्चसंख्यम् ॥ ७ ॥

बलस्येति । बलस्य बलदेवस्य च स्वस्य कृष्णस्य च बाहुभूम्ना  
बाहुमहिम्ना यदाहृतम्लेच्छमृगाधिपानां येन कालवैवनेन आहृताः म्ले-  
च्छशक्तुरुष्कादिम्लेच्छदेशाधिपतय एव मृगाधिपाः सिंहाः मृगाधिपा  
इवेत्युपमितसमासो वा । तेषां पञ्चसंख्यं सहस्रकोटीगुणितं सहस्रं  
सहस्रकोटीगुणितं क्रियते चेत् सहस्रादुत्तरोत्तरं दशगुणमेकादशस्थानं  
भवति । तच्च पञ्चमुच्यते । तदुक्तं वैजयन्त्याम् । परे दशगुणोत्तरा  
इत्युपक्रम्य 'शतं सहस्रमयुतं नियुतं प्रयुतार्बुदे । न्यर्बुदं वृन्दस्त्रवे च शङ्कं  
पथं महाम्बुजम् । समुद्रो मध्यमन्तं च परार्धं च यथाक्रमम्' इति ।  
ततः पञ्चसंख्यया वर्धते चेत् पञ्चपञ्चकं भवतीति । तत्पञ्चत्वमाया-  
स्यति नाशं प्रापयति ॥ ७ ॥

तदागमे यादवपुंगवानां

विप्रावमानोपनतं विषादम् ।

निवारयामास न वासुदेवः ।

प्रख्यापयन्ब्राह्ममृषेः प्रभावम् ॥ ८ ॥

तदागम इति । तस्य कालयवनस्य युद्धार्थमागमने यादवपुंगवानां  
यादवश्रेष्ठानां विप्रावमानोपनतं विप्रस्य गार्ग्यस्याब्रामनिनेनागतं विषादं  
व्यसनं वासुदेवः कृष्णः । व्यसननिवारणशक्तोऽपीति भावः । ब्राह्मं ब्रह्मण-  
स्तपस आगतम् । 'वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म' इत्यमरः । 'तत आगतः' इत्यण्  
प्रत्ययः । 'नस्तदिते' इति टिलोपः । ब्रह्मर्षेः गार्ग्यस्य प्रभावं प्रख्यापयन्  
सन् न निवारयामास । पुरा किल गार्ग्यः यवूनां पुरोधाः दारपरिग्रहं

त्यक्ता ब्रह्मचर्येण कालं यापयन् यदूनां सदसि षण्ड इति केनचिदभिश-  
ङ्गीध्रवणात् यदुक्तं कृतहासेषु प्रकुप्य ततो निर्गत्य द्वादशाब्दं तपश्चर्यया  
शंकरमाराध्य यदूनां भयावहं तैरवध्यं पुत्रं बलं लेभे । इदं च यवनदेशा-  
धिपतिरनपत्यः श्रुत्वा तमाधेयान्तं प्रत्युद्गम्य तदुत्पन्नं पुत्रमन्तःपुरे पोषया-  
मास । स कालयवन इति पौराणिकी कथा । ततश्च नातः परं विप्राव-  
मानः कार्यं इति शिक्षयितुमृषेः तपोबलव्यापनाय तत्प्रयुक्तविषादनि-  
वारणशक्तोऽप्यतिवार्य स्वयमपि विषादमभिनीय तस्यावित्यर्थः ॥ ८ ॥

निसर्गनिध्येयपरावरः स

संमन्त्र्य सार्धं यदुवंशवृद्धैः ।

विहातुमिच्छन्मधुरां शुभंयुः

संकल्पयामास पुरीं तदन्याम् ॥ ९ ॥

निसर्गेति । शुभंयुः शुभान्वितः निसर्गनिध्येयपरावरः स्वतो-  
ऽवलोकितभूतभाविकृतान्तः तथाभूतोऽप्यसौ यदुवंशवृद्धैः सार्धं संमन्त्र्य  
तेषु गौरवाधानायेति भावः । मधुरां विहातुं स्वकुलमिच्छन् तदन्यां पुरीं  
संकल्पयामास निर्मापयितुं संकल्पितवान् ॥ ९ ॥

अन्वपुरीसंकल्पसा प्रयोजनं दर्शयति—

स्वयं प्रवृत्तैरपि वृष्णिवीरै-

स्त्रातुं क्षमां त्रासितदैत्यलोकः ।

अनन्यसाधारणशक्तिरन्यां

संकल्पयामास पुरीमपूर्वाम् ॥ १० ॥

स्वयमिति । त्रासितदैत्यलोकः उद्वेजितासुरजनः अनन्यसाधा-

रणशक्तिः अनितरसाधारणसामर्थ्यः कृष्णः स्वयं प्रवृत्तैरपि कृष्णमनपेक्ष्य स्वयमेव तातुं प्रवृत्तैरपि वृष्णिवीरैः वृष्णिधैरैः सात्यकिप्रभृतिभिः प्रातुं क्षमां रक्षितुं योग्याम् अन्यामपूर्वां नवीनां पुरीं संकल्पयामास । जरा-  
संधकालयवनयोरेकेन युद्धार्थं स्वस्मिन् प्रवृत्ते तदन्यः पुरीं यथा  
नाक्रामति तथा तत्रत्यैः यदुभिरेव पालयितुं शक्यां समुद्रमभ्यगतां  
पुरीम् । संकल्पितवानित्यर्थः ॥ १० ॥

जहौ धरित्रीमिव जामदग्न्यः

कौलीमयोध्यामिव कोसलेन्द्रः ।

अचिन्त्यवृत्तिर्मधुरामनिन्धां

तज्जन्मजातो महिमा तु नैनाम् ॥ ११ ॥

जहाविति । अचिन्त्यवृत्तिरतर्कणीयचरितः कृष्णः । जामदग्न्यः  
परशुरामः निखिलक्षत्रियविजयलब्धां भूमिमिव कोसलेन्द्रः श्रीरामचन्द्रः  
कौलीं कुलसंबन्धिनीं कुलक्रमागतामयोध्यामिव अनिन्यामगह्यौ मधुरां  
जहौ तत्त्वाज । तज्जन्मजातः तस्य कृष्णस्य जन्मना 'जातः महिमा  
तु एनां मधुरां न जहौ । तस्मिन् त्यक्त्वपि तस्य जन्मभूमिरिति  
पुण्यक्षेत्रत्वं तथैव स्थितमित्यर्थः । जहौ धरित्रीमित्यत्र 'सर्वानष्टादश  
द्वीपान् वशमानौव भागवः । सोऽश्वमेधसहस्राणि क्रमेधशतानि च । ह्यष्टा  
सागरपर्यन्तां काश्यपाय महीं ददौ' इति भारतकथानुसंधेया । रघुनाथ-  
स्य पितृवाक्यपरिपालनार्थम् अयोध्यात्यागस्तु प्रसिद्धः । जामदग्न्य इति  
पाठे 'कृष्णन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च' इत्यप्रत्ययः । जामदग्न्य इति पाठे  
अनन्तरापत्येऽपि गोत्ररूपाभ्यारोपेण 'गर्गादिभ्यो बम्' इति गोत्रप्रत्ययः ॥

परित्वजमप्यभिमत्य तिष्ठ-

न्याप्तः शुभं व्यक्तिपदं तदग्न्यम् ।

अनन्यभाजामभजत्स देव-

स्तस्मिन्सतां प्रागिव संनिधानम् ॥ १२ ॥

परित्यजामिति । श्रुतं प्राणिनां श्रेयस्करम् अम्यं प्रधानं तत् प्रकृतं  
व्यक्तिपदं स्वसंनिधानस्थाने मधुरां परित्यजन् अभिमन्य स्वक्षेत्राभिमानं  
कृत्वा व्यासः तिष्ठन् अदृश्यरूपेण व्याप्य वर्तमानः स देवः कृष्णः अन-  
न्यभाजामैकान्त्यवतां सतां ब्रह्माविदां तस्मिन् क्षेत्रे प्रागिव संनिधान-  
मभजत् पूर्ववत् कृष्णमूर्त्यैव संनिहित आसीत् ॥ १२ ॥

अहंसपद्मामिव बाहिनीं तां

वीतेन्दुतारामिव वासतेयीम् ।

समाप्तकार्यामिव सत्रशालां

शून्यां पुरीं प्रेक्ष्य जगाम शौरिः ॥ १३ ॥

अहंसपद्मामिति । अहंसपरहितां बाहिनीं नर्दामिव । वीतेन्दुताराम-  
पगतचन्द्रनक्षत्राम् । वासतेयीं रात्रिमिव । 'वासतिर्वासतेयी च स्यामा  
रात्री च कथ्यते' इति, इलायुधः । समाप्तकार्या समाप्तसवनकृत्यां  
सत्रशालां यज्ञशालामिव । 'सत्रमाच्छादने यज्ञे सदा दाने वनेऽपि च'  
इत्यमरः । शून्यां शोभारहितां पुरीं प्रेक्ष्य जगाम ॥ १३ ॥

चित्रावशेषद्विरदाम्भयोधा

शुक्रादिसंभाषणशेषमूक्ता ।

मणिप्रभाशेषितदीपिका सा

नामैव माधुर्यवती तदासीत् ॥ १४ ॥

चित्रेति । चित्रावशेषद्विरदाम्भयोधा अवशिष्यत इत्यवशेषः चित्रं



द्विरदायालेख्यमेवावशेषः यस्मिन् तथाभूतं द्विरदाश्रयोर्धं यस्याम् । एवं  
शुकादिसंभाषणशेषं सूक्तं यस्याम् । मणिप्रभैव शेषिता अवशेषीकृता  
दीपिका यस्यां सा मधुरा नात्रैव माधुर्यवत्यासीत् । अर्धतस्तु माधुर्यहीना  
सौन्दर्यहीनाभूदित्यर्थः ॥ १४ ॥

**प्राचीनमादृत्य निवासभूमिं**

**प्रत्यक्षुर्खीं पद्धतिमाददानम् ।**

**स्थिरं पदं प्राप्तुमियेष सेना**

**सत्त्वाधिका धीरिव सात्त्वतानाम् ॥ १५ ॥**

प्राचीमिति । प्राचीं प्राग्देशरूपां निवासभूमिमनादृत्य प्रत्यक्षुर्खीं  
पश्चिमाभिमुखीं पद्धतिं सरणिमाददाना स्वीकुर्वती सत्त्वाधिका बलात्मा  
सेना कृष्णचर्मः सत्त्वाधिका सत्त्वगुणप्रचुरा अत एव प्राचीं निवासभूमिं  
प्राप्तुं बहिर्विषयलक्षणमास्पदमनादृत्य प्रत्यक्षुर्खीं प्रत्यगात्माभिमुखीम् ।  
पद्धतिमाददाना सात्त्वतानां सात्त्वतं भगवच्छास्त्रम् अधीयत विदुर्वेति  
सात्त्वताः । 'तदर्धाते तद्वेद' इति । प्राग्दीन्यतीयोऽङ्गं प्रत्ययः । तेषां धीरिव  
स्थिरं पदं परैरनाश्रयं कदाप्यञ्जलं पदम्, धीपक्षे पुनरावृत्तिरहितं परं  
पदं तत् प्राप्तुमियेष ॥ १५ ॥

**उत्सारयन्धूलिभिवाग्रयायी**

**विनिर्दिशन्वासमिवगतिदूरात् ।**

**प्रत्युद्गमाय त्वरयन्निवान्धि**

**मरुद्वौ मन्दविधूतकेतुः ॥ १६ ॥**

उत्सारयन्निति । मन्दविधूतकेतुः दूरकम्पितध्वजपटः मरुत् ।  
अनुलोमवत्पुरिति भावः । धूलिं मार्गपांशुं उत्सारयन्निव । हेतौ शत-

प्रत्ययः । उत्सारणस्य हेतुरिव उत्सारणार्थमेवेति यावत् । अत एव फलोत्प्रेक्षा । उत्सारणस्वरूपं तु नोत्प्रेक्ष्यम्, वास्तवत्वात् । कमभङ्ग-  
परिहाराय अनन्तरस्तत्प्रत्ययावपि हेतुविषयाविति तत्रापि फलोत्प्रेक्षा  
द्रष्टव्या । यद्वा उत्सारयन्निवेति उत्सारयितृपुरुषतादात्म्यमुत्प्रेक्ष्यत इति  
स्वरूपोत्प्रेक्षायामपि नानुपपत्तिः । अतिदूरादत्यन्तदूरे समुद्रमध्ये वासं  
निनिर्दिशन्निव अन्धि प्रत्युद्गमाव त्वरयन्निवाप्रयासी सन् ववी ॥ १६ ॥

प्रभूवभीमोन्नतनागनका

पारिष्ठवैरुर्मिमती तुरंगैः ।

अपूर्ववारांनिधिमात्रजन्ती

स्वयं तथा शौरिचमूरभूत्सा ॥ १७ ॥

प्रभूतेति । प्रभूताः प्रभुराः भीमाः भयंकराः नागाः गजा एव नका  
यस्यां सा तथोक्ता, पारिष्ठवैः चञ्चलैः तुरंगैरिवोर्मिमती वीचिमती । तुरंगै-  
रिति प्रकृत्यादित्वात् तृतीया, तुरंगाणामेव वीचिमत्त्वरूपणे हेतुत्वाच्चसं-  
भवात् । अर्धं वा तुरंगैः हेतुनिरुर्मिमती गतिविशेषवतीत्यर्थः । वीचिम-  
तीत्यर्थान्तरप्रतीतिः श्लेषेण संपाद्या । 'पङ्कजीकृतानामश्वानां नमनोन्नमना-  
कृतिः । अतिवेगसमायुक्ता गतिरुर्मिददाहता' । अपूर्ववारांनिधिं प्राप्यं  
पश्चिमसमुद्रमात्रजन्ती सा शौरिचमूः । स्वयं तवामूत् स्वयमप्यपूर्वः  
प्रसिद्धविलक्षणो वारांनिधिरासीत् । प्रसिद्धनक्रोर्मिविलक्षणनागनक्रतु-  
रंगोर्मिबोगादिति अन्वयः । वारांनिधिमित्यत्र 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्'  
इत्यङ्कः ॥ १७ ॥

समेति मां सास्त्वतवाहिनीयं

सिष्णासयां हन्त जिगीषया वा ।

इति प्रभूताद्भुतवैभवां ता-

मुपेन्द्रनाथामुदधिः शशङ्के ॥ १८ ॥

समेतीति । इयं सात्त्वराबाहिनी सात्त्वतस्य राज्ञः अपत्यं कृष्णः  
सात्त्वतः तद्वंश्यत्वात्, तस्य सेना सिष्णासया आनुमिच्छया जिगीषया  
जेतुमिच्छया वा मां समेति । हन्त विषादे । इत्यनेन प्रकारेण उदधिः  
प्रभूताद्भुतवैभवां प्रचुराखर्वसमृद्धिम् उपेन्द्रनाथां कृष्णस्वामिकां तां सेनां  
शशङ्के इत्युदधेः शङ्काभावे तत्कथनमतिशयोक्त्यलंकारभेदः । तेन  
समुद्रस्यापि भयावहा सेनेति तद्रूपा व्यज्यते ॥ १८ ॥

गतागतैर्योद्धुमिव प्रवृत्तै-

रासीदतामद्भुतभीमवेगौ ।

मिथःप्रतिच्छन्दतया प्रतीक्ष्यौ

बेलावने सैन्यमहासमुद्रौ ॥ १९ ॥

गतागतैरिति । मिथःप्रतिच्छन्दतया प्रतीक्ष्यौ परस्परप्रतिबिम्ब-  
तया दृश्यौ । अन्योन्यसदृशाविति यावत् । सैन्यमहासमुद्रौ सैन्यं च  
महासमुद्रश्चेति उभौ तदाद्भुतभीमवेगौ विस्मयावहभयंकररयौ सन्तौ  
योद्धुं युद्धं कर्तुमिव प्रवृत्तैः गतागतैः बेलावने आसीदतां सदवकाश-  
ग्रहणायार्हप्रयत्निकया । सैन्यस्य वेगेन गमनैः । संघर्षेणादुल्लोलतरङ्गस्य  
समुद्रस्य प्रत्युद्गमनैश्च बेलावने तौ संनिवृष्टावभूतामित्यर्थः ॥ १९ ॥

महीपि सा सैन्यरवेण तयः-

पयोधिरन्तर्हितवीवधोषः ।

प्रकम्पमानो भृशमावभासे

भयेन तूष्णीमिव भाव्यमानः ॥ २० ॥

महीयसेति । महीयसा महत्तरेण सैन्यरवेण सेनाकलकलेन सद्यः  
तदैवान्तर्हिततीव्रघोषः तिरोहितमहारवः । भृशं प्रकम्पमानः संबर्द्धना-  
त्यर्थमुत्तरलीभवन् पयोधिः भयेन सेनादर्शनजनितेन तूष्णीं भाव्यमानः  
तूष्णींभूतः क्लिप्तमाण इवावभासे । भीरुर्हि प्रकम्पमानः निःसन्दो भवति ॥

प्रतीक्ष्य सेनामुपधावमानां

पत्या नदीनां प्रणिधीयमानः ।

प्रकाशयन्सर्वजनानुकूल्यं

समीरणो मन्दतरं चचार ॥ २१ ॥

प्रतीक्ष्येति । नदीनां पत्या समुद्रेण उपधावमानामुपसर्पन्तीम् ।  
सेनां प्रतीक्ष्य प्रणिधीयमानः प्रवेदयमानः 'प्रणिधानं प्रयत्ने स्वा-  
त्प्रवेगे च समाहिते' इति यादवः । समीरणः सर्वजनानुकूल्यं सर्व-  
नामव्यभ्रान्तसेनाजनानामानुकूल्यं प्रकाशयन् सन् मन्दतरं चचार ।  
यथा कस्यचिदाज्ञो निष्ठानं प्रति वरसैन्यसमागतेन राज्ञा प्रणिधिः  
क्लिप्तमाणः चारत्वेन प्रेष्यमाणः पुरुषः तत्र तत्र सैनिकैः परिशीलनं  
कृत्वा परदृष्टपरिहाराय सर्वत्रानुकूल्यमभिनयन् मन्दतरं चरति,  
तद्वदिति ध्वन्यते ॥ २१ ॥

नदीनिव स्वागतमार्गतिभ्यः

प्रभूतसंतोषभवैः प्रजादैः ।

तरङ्गहस्तप्रहितैः सरस्वा-

नभ्यर्चयामास यदुन्पयोभिः ॥ २२ ॥

वदन्निति । प्रभूतसंतोषभवैः प्रचुरसंतोषजनितैरिव स्थितैरित्यु-  
त्प्रेक्षागर्भे विशेषणम् । प्रणादैः प्रकृष्टैः निनादैः हर्षवर्त्तायामेव हि स्वरस्य  
माधुर्यादिप्रकर्षः । आगतेभ्य अभ्यागतेभ्य इत्यर्थः । स्वागतं सुखाग-  
मनश्रुतं वदन्निव व्यक्तं कथयन्निव, न तु कार्पण्यादिना अव्यक्तमिति  
भावः । 'वदन्व्यक्तायां वदन्नि', अस्मात् वतुप्रत्ययः । सरस्वान् सागरः  
तरङ्गा एव हस्ताः तैः प्रहितैः उत्क्षिप्तैः पयोभिरम्भोभिः यदुन् शाद-  
वान् अभ्यर्चयामास अभिमुखमाराधयामास । न तु पराङ्मुखतया-  
वतस्थे । तथा सति 'अतिविष्यस्य भग्नो गृहात्प्रतिनिवर्तते । स  
तस्य कुण्डलं दत्त्वा पुण्यमादाय गच्छति' इति प्रत्यवायस्मरणादिति  
भावः । 'तृणानि भूमिरुदकं वाक् वतुर्षा च सूनृता । एतान्यपि सतां  
गेहे नोच्छिद्यन्ते कदाचन' इति स्मरणात् । यथा कुटुम्बी-स्वगृहा-  
मतानभ्यागतान् यथाह स्वागतप्रभ्रपाद्यार्घ्यादिदानैरभ्यर्चयति तथेत्यु-  
त्प्रेक्षा व्यञ्जकात् प्रयोगादहम्वा पूर्वोक्तोत्प्रेक्षारूपकोत्तम्भितेति संकरः । यद्वा  
वदन्निवेत्यत्र स्थित इवशब्दो भिन्नक्रमः अभ्यर्चयामासेत्यत्रान्वेति ।  
तदा तुत्प्रेक्षा स्पष्टैव । अन्यत्सर्वं पूर्ववत् । संबदर्शनानन्तरं स्वहस्तेन  
पाद्यार्घ्यादिजलदानं युक्तमिति भावः ॥ २२ ॥

चिरप्रयातं परिहृत्य ज्ञेया-

मभ्यागतं नारिधिरादरेण ।

पिथःसमायोजितवीचिहस्तः

प्रायः प्रभुं प्रार्थयत प्रसादम् ॥ २३ ॥

चिरेति । वारिधिः समुद्रः शय्यां परिहृत्य त्यक्त्वा चिरप्रयातं चिर-  
मन्यत्र गतमभ्यागतमिदानीमभिमुख्येनागतं प्रभुं कृष्णमादरेण मिथः-  
समाबोजितवीचिहस्तः अन्योन्यसंयोजिततरङ्गहस्तः सन् कूलं प्रति  
गच्छतां गत्वा प्रतिविहस्तानां च तरङ्गाणां मेलनमेव संयोजनम्,  
प्रसादं प्रार्थयत । इतः परं पूर्ववदिह शय्यया अनुष्ठेयमिहमिति साञ्जलि-  
बन्धं प्रार्थितवानित्यर्थः । 'अकथितं च' इति द्विकर्मकता । 'एष नारायणः  
श्रीमान्क्षीरार्णनिकेतनः । नागपर्यङ्कमुत्सृज्य आगतो मधुरांशुरीम्'  
इति भारतवचनमनुसंधाय चिरप्रयातमित्याशुषम् । समुद्रत्वसाम्याह-  
निमानिदैवतैकयाद्वा क्षीरार्णबोचितमपि भगवच्छयनामृतमन्यनादि  
लवणार्णवे वर्णितम् ॥ २३ ॥

निवेश्य सेनामुदधेः समीपे

तालाकसंभावितराजताले ।

दयार्द्रमेषोपमदेहभूमा

विश्रमयति विश्रमयांचकार ॥ २४ ॥

निवेश्येति । दयार्द्रमेषोपमदेहभूमा दयया जलकल्पया आर्द्रः मेषः  
तस्य उपमा, उपमामास्थितो देहस्य भूमा देहस्य कान्तिः यस्य सः विश्र-  
मयः कृष्णः । 'संज्ञायां मृतृश्रजि' इत्यादिना खञ् प्रत्ययी मुमागमञ्च ।  
तालाक्रेण बलदेवेन संभाविताः फलास्वादच्छायादिग्रहणेन कृतार्थीकृताः  
राजताला हितालवृक्षा यस्मिन् । तस्मिन् उदधेः समीपे सेनां निवेश्य  
विश्रमयांचकार विश्रमयति स्म । अमन्तात्त्वान्मिषेन 'वी मितं हस्तः'  
इति हस्तः । 'तालाक्रेण राजतालो दृढच्छदः' इति भट्टभाष्यम् ॥ २४ ॥

कदाचिदात्मानर्भवात्तरत्नं

कपालिनं चन्द्रकलावतंसम् ।

समं सुभिक्षां च दिवं विधातुं

ध्यातागतं सिन्धुपथादिदेश ॥ २५ ॥

कदाचिदिति । अथ सेनानिवेशानन्तरं कदाचित् ब्रूलावने विभ्रा-  
न्तिसमये आत्मानं स्वमवातरत्नं प्राप्तकौस्तुभं कपालिनं शशुम्, चन्द्र-  
कलावतंसं दिवं सुभिक्षाम् आहारसमृद्धाम्, सुलभा भिक्षा यस्यां ताम् ।  
'प्रादिभ्यो धातुजस्य' इति बहुमीहिः । विधातुं क्षमं कर्तुं शक्यम् अमृतम-  
थनसमये तथा कृतवन्तम् । ध्यातागतं प्राक् ध्यातं ततः समागतं सिन्धुं  
समुद्रम् आदिदेश नियुक्ते स ॥ २५ ॥

अनारतप्राप्तजयोद्यमानां

धर्मं निजं धारयतां यदूनाम् ।

अपत्यरक्षोचितमन्तरीपं

दिव्योपमं देयमिह त्वयेति ॥ २६ ॥

अनारतेति । अनारतप्राप्तजयोद्यमानाम् अनारतप्राप्तजयोद्योगानां  
निजं धर्मं क्षेत्रं धर्मं भूमण्डलविजिगीषारूपं धाम्न्यर्था यदूनां यदुबं-  
क्षत्वां साक्षात्पक्षिस्तोचितं तेषु युद्धार्थं प्रस्थितेषु तदपत्यानां रक्षण-  
स्तोचितं धर्मः दुराधर्मं दिव्योपमं दिव्यदेवसूतत्वं तथा । रमणीयमन्त-  
रीपं द्वीपम्, 'द्वीपोऽन्वितामन्तरीपं यदन्तर्वाटिणस्तटम्' इत्यमरः । इह  
अन्तरे त्वया देयमिति । इतिकरणस्यादिदेशेऽल्लेखेन संबन्धः ॥ २६ ॥

स तस्य दिक्पालनिवासकल्पां

विधित्सतो वृष्णिपुरीं विशालाम् ।

अगाधप्रायपरिखाभिगुप्तं

द्वीपं ददौ दुर्गविधानयोग्यम् ॥ २७ ॥

स इति । स समुद्रः दिक्पालनिवासकल्पाम् इन्द्रादिपुरीहृन्नाम् । विशालामाश्रयामवतीं वृष्णिपुरीं वृष्णिवन्द्यानां नगरीं विधित्सतः विधातु-  
मिच्छतः तस्य कृष्णस्य । संबन्धसामान्यविवक्षया षष्ठी । अगाधमतल-  
सार्धिं प्रायः समुद्रजलमेव परिखा, तथा अभितः गुप्तमत एव दुर्गविधान-  
योग्यं द्वीपं ददौ । 'दुष्प्रापं तु पुरं दुर्गं यन्त्रशैलजलादिभिः' इति यादवः ॥

बलोत्तराणामपि बहामित्रं

स्फीतं यदूनां कुलमीक्षमाणः ।

अधेन्द्वययन्विभविदर्यशास्त्रं

दुराक्रमं दुर्गमियेष कर्तुम् ॥ २८ ॥

बलोत्तराणामिति । बलोत्तराणां बलाधिकानामपि यदूनां स्फीतं  
समृद्धं कुलं गणम्, 'सजातीये गणे कुलम्' इति यादवः । बहामितं जरास-  
न्धादिबहुरातिक्रमे ईक्षमाणः विभविषु सर्ववेत्ता कृष्णः अर्थशास्त्रम्  
'एकः कृतं योभमिति प्राकारस्थो धनुर्वरः । शतं शतसहस्रं वा  
तस्मादुर्गं विधीयते' इत्यादिनीतिशास्त्राणि अवन्ध्ययन् सफलयन्  
दुराक्रममशक्यवाक्रमणं दुर्गं कर्तुमियेष । बहूनप्यमितान् स्वयं ललीलैव  
जेतुं शक्नोऽप्यर्थशास्त्रं वरितार्थयितुं तदुक्तनीतिमनुमतवानित्यर्थः ॥ २८ ॥



स्वत एव स्वकीयानरिभ्यः प्राप्तुं शक्तस्व बाह्यगुण्यङ्गीकारवैफल्य-  
शङ्कां दृष्टान्तेनापि पराकरोति—

स शासिता शास्त्रमनुप्रतस्थे

कर्माददे कर्मफलप्रदाता

प्रभुः स्रबुद्धयैव जगन्ति गोप्तुं

कुर्वीत बाह्यैरपि किं न गुप्तिम् ॥ २९ ॥

स इति । सः कृष्णः शासिता सर्वेषां प्रशासितापि शास्त्रमनुप्रतस्थे  
अनुससार । कर्मफलप्रदाता स्वयं सर्वेषां कर्मणां फलस्य प्रदातापि  
कर्माददे अन्वतिष्ठत् । तथाभूतोऽयं स्रबुद्धयैव जगन्ति गोप्तुं प्रभुः  
समर्थोऽपि बाह्यदुर्गादिभिरपि गुप्तिं किं न कुर्वीत, कुर्वीतैवेत्यर्थः ।  
मानुषं भावमभिनयतः तस्य शास्त्रानुसरणवत् किवानुष्ठानवत् दुर्गादि-  
कल्पनमपि युक्तमिति भावः । शास्त्रानुसरणं नित्यानुष्ठानं कर्मदानं  
काम्यानां विवक्षितमिति भेदः ॥ २९ ॥

प्रभूतरत्नद्युतिकेसरं त-

त्प्रवालपत्नौघपरीतपार्श्वम् ।

स्थानं हरेरिष्टतमं तदासी-

त्संभूतिराजीवमिवेन्दिरायाः ॥ ३० ॥

प्रभूतेति । प्रभूताः प्रभुराः रत्नद्युतयः केसराः किञ्चल्का इव  
मत्स्य तत्तमोक्षम् । प्रवाला विद्रुम एव पत्राणीव तेषामोघेन समू-  
हेन परीत्यपार्श्वं तत् स्थानं समुद्रदत्तमन्तरीपम् इन्दिरायाः लक्ष्म्याः संभू-  
तिराजीवमुत्पत्तिकमलमिव हरेः कृष्णस्यैष्टतममासीत् । पुनश्च पद्मादु-

हृता ह्यादित्योऽभूद्यस हरिः' इति लक्ष्म्याः कमलेऽधुत्यसिः पुराण-  
प्रसिद्धा ॥

प्रचोदितस्तत्र च विश्वकर्मा

नाथप्रसन्नो नलिनासनाद्यैः ।

रथ्यादिवैचित्र्यवतीं वितेने

राशिं गुणानामिव राजधानीम् ॥ ३१ ॥

प्रचोदित इति । तत्र च द्वीपे नाथप्रसन्नो कृष्णस्य प्रसादाद्य  
नलिनासनाद्यैः ब्रह्मादिभिः प्रचोदितः प्रेरितः विश्वकर्मा देवशिल्पी  
रथ्यादिवैचित्र्यवतीं विशिष्टाप्रकाशगोपुरादिवैचित्र्ययुक्तां गुणानां राशि-  
मिव स्थितां राजधानीं वितेने ॥ ३१ ॥

स शिल्पविद्यां विधिनोपदिष्टा-

मशेषतो नूनमधीत्य दाक्ष्यात् ।

शुभानि तस्यर्ष भवनानि कर्तुं

सौधेषु दिव्येषु चकार योग्याम् ॥ ३२ ॥

स इति । स विश्वकर्मा विधिना ब्रह्मणा उपदिष्टां शिल्पविद्यां  
शिल्पशास्त्रं दाक्ष्यात् सामर्थ्यात् अशेषतः कृत्स्नमधीत्य नूनं तस्यां  
राजधान्यां शुभानि मनोहानि भवनानि कर्तुं दिव्येषु देवि भवेषु यो-  
ग्यामभ्यासं चकार । सम्यग्धीतापि शिल्पविद्या बहुवाते सौधादिनि-  
र्माणभ्यासं सत्वेव यथावशिर्माणैर्लक्षणीं पुष्पातीति भावः । 'योग्या-  
भ्यासः परिचयः' इति यादवः ॥ ३२ ॥

गतागतार्थं हरिवाहिनीनां

सेतुं च योगेन बबन्ध सिन्धौ ।

चकार दिग्भामविमूढतां यः

प्रत्यर्थिनां चक्रधरप्रभावात् ॥ ३३ ॥

गतेति । हरिवाहिनीनां कृष्णसेनानां गतागतार्थं गमनागमनाय  
सिन्धौ समुद्रे सेतुं च योगेन संकल्पेन बबन्ध । यः सेतुः चक्रधरस्य  
कृष्णस्य प्रभावात् प्रत्यर्थिनां सत्रूणां द्वारकाक्रमणार्थमागतानां दिक्कल-  
विमूढतां चकार ॥ ३३ ॥

नलेन पूर्वं स्वसुतेन सृष्टा-

नवीनमन्यूनतरं स्वक्लृप्तम् ।

समीक्ष्य तुष्यन्नपि विश्वकर्मा

नाथाय रोचेत न वेत्यताम्यत् ॥ ३४ ॥

नलेमेति । विश्वकर्मा पूर्वं त्रेतायुगे स्वसुतेन नलेन सृष्टात् रामसे-  
तोरिति भावः । अन्यूनतरमतिक्षयेनान्यूनं किञ्चिदपि न्यूनतारहितमिति  
यावत् । स्वक्लृप्तं स्वनिर्मितं नवीनं सेतुमिति लभ्यते । समीक्ष्य तुष्य-  
न्नपि अनवद्यमिति तुष्यन्नपि नाथाय रोचेत न वेति अतम्यत् चिन्तया  
मग्नोऽभूत् ॥ ३४ ॥

स सेतुरास्कन्दितकूलयुग्मः

संकल्पितो वासवलोकतक्षणा ।

महापुरीं यां च महीं च मातुं

मध्ये तुलादण्ड इवार्पितोऽभूत् ॥ ३५ ॥

स इति । वासवलोक्तव्या इन्द्रलोकशिल्पिना संकल्पितः संकल्पेन  
निर्मितः आस्कन्दितकूलयुग्मः आकान्तकूलद्वयः द्वारकान्तरीपमारभ्य  
वेलापर्वन्तमायत इति यावत् । यः सेतुः तां महापुरीं द्वारकां यहीं  
च मातुं तुलया परिमातुं मध्येऽर्पितस्तुलादण्डे इवाभूत् ॥ ३५ ॥

निवेदितां निर्जरशिल्पिनैव

स्वयं चमत्कारवता सुवल्गुनाम् ।

अदृष्टपूर्वामिव विश्वदर्शी

दृष्टिः सतां द्रष्टुमियेष नाथः ॥ ३६ ॥

निवेदितामिति । विश्वदर्शी अखिलदर्शनशीलः सतां दृष्टिः ‘चक्षु-  
र्देवानामुत मर्त्यानाम्’ इति श्रुतेः चक्षुर्वत् ज्ञानप्रदः, प्रीतिगोचरश्च ।  
नाथः कृष्णः चमत्कारवता कौसल्यवता निर्जरशिल्पिना विश्वकर्मणा स्वय-  
मेव सुवल्गुनां सुष्ठु निर्मितां निवेदितां तेनैव निर्गृतेषां पुरीं दृष्टव्येति  
निवेदितां तां पुरीमदृष्टपूर्वामिव विश्वदर्शिना स्वेन सदा दृश्यमानत्वेऽपि  
पूर्वमदृष्टामिव द्रष्टुमियेष विश्वकर्मणि भक्तेऽनुकम्पयेति भावः ॥ ३६ ॥

निजप्रतिच्छन्दनिदर्शनीयां

मृग्योपमानान्तरमृष्टकान्तिम् ।

उदन्वता दत्तकरेण देवः

प्रदर्शितो पूर्वमवैक्षतेनाम् ॥ ३७ ॥

निजेति । देवः कृष्णः निजप्रतिच्छन्दनिदर्शनीयां स्वप्रतिबिम्बेनोप-  
मेयां मृग्योपमानान्तरा गवेज्योपमेयान्तरा मृष्टा स्फीता कान्तिः ग्लान्तिः  
दत्तकरेण हस्तावल्गुना स्वस्मै दत्तहस्तेन उदन्वता समुद्रेण पूर्वं प्रद-

क्षितामेनां पुरीम् अवैक्षत । 'द्वितीयादौस्त्वेनः' इत्येवादेशः ॥ ३७ ॥

अनन्यदृष्टिं नगरी नवीना

विस्मेरतां विश्वपतिं निनाय ।

स्वयंप्रभैः सौधभरैरुदारै-

स्तुत्रैः सुमेरोरिव रत्नशृङ्गैः ॥ ३८ ॥

अनन्येति । नवीना नगरी द्वारका स्वयंप्रभैः रत्नमयतया प्रकाश-  
मानैः, प्रपूर्वात् 'भा दीप्तौ' इति धातोः 'आतद्योपसर्गे' इति कप्रत्ययः ।  
उदारैर्महद्भिः तुष्टैरुन्नतैः अत एव मेरोः रत्नशृङ्गैरिव स्थितैः सौधभरैः  
सौधभारैः अनन्यदृष्टिं तदेकासक्तलोचनं विश्वपतिं कुण्डं विस्मेरतां  
विस्मयानिष्टतां निनाय ॥ ३८ ॥

तामद्भुतां तारकिताग्रसौधां

धर्मस्य पूर्णामिव योगसिद्धिम् ।

सपौरभृत्यः समयान्ववेक्षी

विवेश वृष्ण्यन्धकयूथनाथः ॥ ३९ ॥

तामिति । तारकिताग्रसौधां तारकितानि संज्ञाततारकाणि अप्राप्ति-  
येषां तारकाः सौधाः यस्यां तां तथाभूताम्, सौधाप्रत्यास्तुभूतत्वात् नक्ष-  
त्रगणशेखरितिशेखरभासमानसौधपङ्क्तिमिति यावत् । धर्मस्य पूर्णं  
योगसिद्धिमिव स्थिताम्, यथा योगसिद्धिः जरामयादिहरणेन देहस्वैर्य-  
कारिणी तद्वत् धर्मस्य स्वैर्यकारिणी स्थिरधर्मसंपादिनीमिति यावत् ।  
अद्भुतभास्वरभूतां तां द्वारकां सपौरभृत्यः पौरैः भृत्यैश्च सहितः वृष्ण्य-  
न्धकयूथनाथः वृष्णिवंश्यानामन्धकवंश्यानां च यूथस्य समूहस्य नाथः

कृष्णः समवान्वेष्टी शुभसमयप्रतीक्षः सन् विवेश ॥ ३९ ॥

परेण नाकं प्रलयानभिज्ञा-

मधीयते यस्य पुरीमचिन्त्याम् ।

स लोकनाथो विदधे सनाथां

दूराधिकां द्वारवतीं दिवोऽपि ॥ ४० ॥

परेणेति । यस्य कृष्णस्य पुरीं दिव्यनगरीं नाकं परेण नाकस्य पर-  
स्तात् 'एनबन्धतरस्यामद्वेऽप्यध्याः' इति परसञ्वादेनप्रत्ययः । 'एनपा  
द्वितीया' इति तथोगे द्वितीया । प्रलयस्यानभिज्ञां प्रलयरहिताम् अचि-  
न्त्यामतर्कवैमवां सतीमधीयते 'परेण नाकं निहितं गुहायाम्' इत्य-  
दिष्ट्यामनन्ति, स लोकनाथः कृष्णः दिवः स्वर्गादपि दूरमत्यर्थमधिकां  
द्वारवतीं सनाथां स्वाधिष्ठानेन नाथवतीं विदधे । परेणेति सञ्ज्ञकत्वा  
परमादत्तं नाकादद्वारविप्रकर्षप्रतीतेः दिवो दूराधिकामित्यनेन ततोऽप्य-  
तिशयो व्यञ्जितः । यस्य पुरीं प्रलयानभिज्ञा तदधिष्ठिता द्वारवती दिवो-  
ऽप्यधिकेति किं वित्रमिति भावः ॥ ४० ॥

विधाय यस्यां विदितैः स्वचिह्नै-

र्षदून्मयास्थाननिवेशतुष्टान् ।

तामेव नाथस्त्रिदशभिनन्द्यां

त्यक्तमयोध्यां मधुरां च मेने ॥ ४१ ॥

विधायेति । नाथः कृष्णः तस्यां द्वारकायां गच्छन् विदितैः प्रचिह्नैः  
स्वचिह्नैः स्वस्वस्थानचिह्नैः सञ्ज्ञादिभिः सह यथास्थाननिवेशात् वनः-  
कर्मानुसारिस्वस्वोचितस्थानानतिक्रमेण निवेशात् संतुष्टान् विभाव

त्रिदशाभिनन्तां तां द्वारकामेव लज्जामयोध्यां वाकेतपुरीम् । 'देवानां  
पूरयोध्या' इति भुतेः । परमपदं वा मधुरां च मेने । अबोध्यामधुरबोरिक  
तत्र स्वकीयत्वामिमानं कृतवानित्यर्थः ॥ ४१ ॥

अथ द्वात्रिंशता श्लोकैः पुरीं वर्णयति—

उदन्वति व्योमतले च लघु

दृष्टोभया दर्पणदर्शनीये ।

यामहुतामात्रपुरीं च देवा-

लज्जयाममन्यन्त मिथः समीक्ष्याम् ॥ ४२ ॥

उदन्वतीति । अहुतां वा द्वारकामात्मपुरीममरावतीं च दृष्टोभयाः  
दृष्टद्वारकामरावत्युभयाः देवाः दर्पणदर्शनीये मुकुरवदृश्ये उदन्वति व्यो-  
मतले च लज्जाम् अत एव लज्जे संक्रान्ततया समीक्षां सम्यक् द्रष्टुं योग्यां  
मिथः परस्परं छायां प्रतिबिम्बममन्यन्त । 'रराज सा रामजनार्जनाभ्याम्'  
स्तुतारत्र यत्तदस्व संबन्धः । उदन्वति द्वारकादर्शने लघुपुरीप्रतिबिम्ब  
इति व्योम्नि स्वपुरीदर्शने द्वारकाप्रतिबिम्ब इति नामन्यन्तेत्यर्थः । अनेन  
द्वयोरपि परस्परमुपमानोपमेयत्वरूप उपमेयोपनालंकारो व्यज्यते ॥

प्राकारचक्रं पृथुभिस्तरङ्गै-

रास्फालयन्मधुरासवेगः ।

अमर्त्यमुखैरपि जातकोपै-

रक्षोभ्यतां व्याकुर्वतेव यस्याः ॥ ४३ ॥

प्राकारेति । प्राकारचक्रं वास्तविकं पृथुभिः तरङ्गैः कल्लोलैरासवेगः  
गृहीतवेगः सन् आस्फलयन् मधुराभिः जातकोपैस्तपजकोपैः अमर्त्यमुखैः

देवप्रभृतिभिरपि वल्गाः द्वारकायाः अक्षोभ्यतामनाधर्षणावतां व्याकुल-  
तेन व्याकृतेन । सदा समुद्रच्छोलास्कालनेऽप्यक्षोभ्यत्वमेवान्धैरि-  
देवादिभिरक्षोभ्यतेत्यामुदाहरणमित्यर्थः ॥ ४३ ॥

यत्सौधपर्यङ्कजुषां बधूनां

संगृह्य निःश्वासगुणं समीरः ।

पथेषु नूनं प्रदिशन्प्रभाते

गतागतं याति गवाक्षवर्त्य ॥ ४४ ॥

यत्सौधेति । प्रभाते यत्सौधपर्यङ्कजुषां यस्याः सौधस्थितमन्त्र-  
स्थितानां बधूनां निःश्वासगुणं निःश्वासस्य सौरभं संगृह्य सम्बद्धं गृहीत्वा  
नूनं भुवं पथेषु प्रदिशन् गवाक्षः वर्त्म मार्गो यस्य तथाभूतः समीरः  
गतागतं याति प्राप्नोति । गतागतामिति द्वन्द्वैकवद्भावः । गवाक्षेषु मास्तस्य  
गमनागमनं निःश्वाससौरभं गृहीत्वा तस्य पथेष्वपाधानार्थतयोत्प्रेक्ष्यते ॥

जालानि यत्रागुरुधूमजालैः

संदिग्धपादावतसंनिधानैः ।

अवासयधूनमहार्यगन्धा-

नीसेदुषां नाकसदां विमानान् ॥ ४५ ॥

जालानीति । यत्र द्वारकायां जालानि गवाक्षाः संदिग्धं पाराव-  
तानां पक्षिविशेषाणां संनिधानं यैस्तैः पारावतसंचारदंसंयमादधानैः,  
वर्णेन पारावतसदृशैरिति यावत् । अगुरुधूमजालैः कृष्णामुरुधूमसमूहैः  
'जालं समूह आनामो गवाक्षक्षोलाकापि' इत्यमरः । आसेदुषां संनि-  
कृष्टानां नाकसदां नाके सीदन्तीति नाकसदः देवाः तेषाम् । विमानान्



अहर्षमन्वाननपनोऽखगन्धान् अवासयन् वासयन्ति स्म शुरभीकुर्वन्ते  
 स्म । यथाहर्षमन्वा भवन्ति तथावासयमित्यर्थः । नूनमित्युक्तार्थनिश्चये ।  
 'नूनं निधयस्तर्कयोः' इति विश्वः । अगुरुशब्दः उकारमध्यः 'वंशिकागुरा-  
 जाह्लोहकमिजजाहकम्' इत्यमरकोशे क्षीरस्वामिप्रभृतिभिः तथा व्याख्या-  
 तम् । 'अगुरुः स्याच्छिञ्जुपायां औष्ठके च लघुन्यपि' इति विश्वप्रकाशकः ॥

**परार्थरत्नप्रचितात्मभिर्या**

**प्रासादमालाभिरलंकृताङ्गी ।**

**नाथोपभोगानुगुणां पयोधौ**

**ननन्द दृष्ट्वैव निजामभिरूयाम् ॥ ४६ ॥**

परार्थ्येति । परार्थरत्नप्रचितात्मभिः उत्तमरत्नोचितरूपाभिः प्रासा-  
 दमालाभिरलंकृताङ्गी या द्वारका नाथोपभोगानुगुणां कृष्णोपभोगस्योचितां  
 निजामात्मीयामभिरूयां शोभां पयोधौ प्रतिबिम्बग्राहके दृष्ट्वा ननन्देव  
 पयोधौ स्वशोभादर्शनात् तस्या अभ्यानन्दः संभाव्यत इत्युत्प्रेक्षा ।  
 'परार्थ्याप्रप्राग्रहरे' इत्युत्तमपर्यायेष्वमरः । परपूर्वादर्शसन्दात् 'परावरा-  
 धमोत्तमपूर्वाध' इति यत्प्रत्ययः ॥ ४६ ॥

**मणिप्रदीपप्रशमप्रयुक्ते**

**विहारचूर्णे विफले वधूनाम् ।**

**अर्पत्रपायाः समयेऽपि यस्या-**

**मभूदनास्या परमार्थदीपे ॥ ४७ ॥**

मणीति । यस्यां द्वारकायां मणिप्रदीपप्रशमप्रयुक्ते रत्नदीपानां  
 प्रशमाम् प्रयुक्ते । अभवत्तादित्वात् चतुर्थीसमासः । वधूसमासो वा ।

विहारपूर्णे विहारकुङ्कुमादिचूर्णे विफले तत्प्रममनाध्वमयया निष्फले सति  
बधूनामपक्षपाया लज्जायाः समयेऽपि नीचीविक्षयनसमयेऽपि परमार्थदीपे  
अनास्थाभूत् निर्वापणादरो नासीदित्यर्थः । रत्नदीपानामप्रतिक्वा-  
ईत्वेन तन्निर्वापणवैफल्यादिति भावः ॥

प्रायेण यत्र प्रमदाजनानां

नित्यं गुणैरुत्प्रतिमैर्निरुद्धाः ।

संस्कारयोगादपि लब्धसत्त्वा-

विश्रान्तिना नाकसदो विचेरुः ॥ ४८ ॥

प्रायेणेति । यत्र विश्रान्तिनाः विश्रान्तिनिष्ठिताः नाकसदः देवाः  
संस्कारयोगात् प्राणप्रतिष्ठास्यसंस्कारयोगात् लब्धसत्त्वाः लब्धप्राणा  
अपि । 'प्राणे बलेऽन्तःकरणे' इति सत्त्वशब्दानामर्थे वैजयन्ती ।  
प्रायेण नूनं प्रमदाजनानां अप्रतिमैरनुपमैः गुणैः सौन्दर्यादिभिः  
नित्यं निबद्धाः वशीकृताः सन्तः न चेरुः । कथमन्यथा चेतनानां अचे-  
तनवत् स्यास्तुतेति भावः ॥ ४८ ॥

यदन्तरे यामिकवारणानां

मासेदुषामम्बुनिधेरभिख्याम् ।

करतभिर्मेघेषु पुनथकासुः

कल्लोललप्रा इव कर्णशङ्काः ॥ ४९ ॥

यदन्तर इति । यदन्तरे यस्याः मध्ये । अम्बुनिधेरभिख्यां समुद्रशोभा-  
म् । आसेदुषां प्राप्तवतां तथा विपुलवृषां यामिकवारणानां यामरक्षकाणां  
यजनानां कर्मशङ्काः कर्मेषु शङ्काकारेण विलिखिताः पद्मलेखाः ।  
“कर्णशङ्कौ तु संकिला” इति गजमण्डनप्रकरणे आदृतः । करा-

मिमरौषु धत्तु कलोललमा इव चक्रासुः । पुनःकन्दो वाक्चालंकारे ।  
कर्मप्रदेशाभिमर्शकरसंपर्कात् समुद्रवीचीलमाः शङ्का इव बभुरित्यर्थः ॥

सौधेषु यस्यां युवसेवितेषु

त्रिविष्टपादप्यधिकोन्नतेषु ।

ग्रीकातिभाराभिमिता इवास-

न्यैमानिकैरध्युषिता विमानाः ॥ ५० ॥

सौधेष्विति । यस्यां युवभिः सेवितेषु त्रिविष्टपात् स्वर्गादप्य-  
धिकोन्नतेषु सौधेषु विषयेषु नैमानिकैः विमानवायिभिः देवैरध्युषिताः  
विमानाः ग्रीकातिभारात् लज्जातिशयात् नमिता इवासन् । अत्यन्तभारं  
बहन्तः तेनावनमिता भवन्तीति भावः । सौधानामथो विमानसंचारः  
सौघाज्जितिं गीक्ष्य तेषां लज्जायावनमनमुत्प्रेक्ष्यते ॥ ५० ॥

न पद्भिरासन्न्यसनानि पुंसां

यद्वासिनामीतिभिरुर्मिभिर्वा ।

अयोगयत्नेन विनैव चान्ते

जङ्गे जगद्धातरि बुद्धिरेका ॥ ५१ ॥

न पद्भिरिति । यद्वासिनां यस्यां वसतां पद्भिः इतिभि-  
रतिवृत्तादिभिः पद्भिरुर्मिभिः कामश्लेषलोभमोहमत्तपात्सर्गरूपैरुर्मिभिः  
आकारः समुच्चयार्थः । व्यवसनानि विषयः नासन् । किंच अयोगयत्नेन  
योगयत्नस्वरूपेण विनैव । स्वरूपार्थे नञ् । यद्वा अनुदरा कन्येतिवदीवदर्थे  
नञ् । ईपदपि योगयत्नं विनैवेत्यर्थः । 'नञ्प्राये निषेधे स्वरूपार्थे  
नञ्तिक्कमे । ईपदिर्धे च सादस्ये तद्विरुद्धतदन्ययोः' इति विश्वः । अथवा

भगवद्योगेन विनैवेत्यर्थः । अकारस्य भगवद्वाचित्वात् । पृथग्भिना नामाभिरिति तृतीया । अन्ते अन्यकाले । जगद्धातरि जगद्धारके नारायणे एका विषयान्तरासंवलितान् ध्यानरूपा बुद्धिः जज्ञे जाता । योगाभ्यासवर्धकृतमनस इह पौरजनमात्रस्य भगवत्संनिधानमाहात्म्यादन्तकाले भगवदनुसंधानमासीदित्यर्थः ॥

अदेशकालप्रविभागभाजा

भूम्ना जगद्धातुराचिन्त्यभूम्नः ।

यस्यां विहारोपवनान्यभूव-

न्समाधियोग्यानि तपोवनानि ॥ ५२ ॥

अदेशेति । यस्वामचिन्त्यभूम्नः अतर्क्यमहिम्नः जगद्धातुः कृष्णस्य अदेशकालप्रविभागभाजा देशकालयोः प्रविभागं परिच्छेदमभजमानेन भूम्ना महिम्ना विहारोपवनानि क्रीडार्योपवनानि समाधियोग्यानि समाधेरुचितानि तपोवनान्यभूवन् भगवन्महिम्ना मदनोदीपनेषु उपवनेष्वपि जनानां मनांसि समाधिप्रवणान्यासमित्यर्थः ॥

अनंहसामध्वरदीक्षिताना-

माहानतः प्रागपि संनिधानात् ।

अभुक् कृत्स्नानि हवींषि नित्यं

यत्र स्वयं यज्ञतनुः स देवः ॥ ५३ ॥

अनंहसामिति । यत्र द्वारकायां यज्ञतनुः यज्ञरूपः यज्ञो वै निष्पुंसिति श्रुतिः । स देवः कृष्णः अनंहसामनवानां निर्मलान्तःकरणतया शुद्धयाजिनामध्वरेषु दीक्षितानां कर्तृणा माहानतः देवताहानात्प्रागपि नित्यं सन्निधानादेतैः कृत्स्नानि हवींषि स्वयमभुक् ।

इन्द्रादिमूर्त्यन्तरोपायेन विना स्वयमेव भुक्तवान् । मिश्रयाजिनामेव  
देवतोद्देशेनेन्द्रादिमूर्त्यादिकोपायापेक्षा न तु शुद्धयाजिनामिति वृद्धाः ॥

रतिप्रसूता इव राजकन्या

रसोदधेरुर्मिपदं भजन्त्यः ।

विरक्तभाव्यं तमवाप्य एस्यां

रागोपपन्ना रमयांबभूवुः ॥ ५४ ॥

रतीति । यस्यां द्वारकायां रतिप्रसूता इव स्मरवयितायामुत्पन्ना इव  
स्थिताः सौन्दर्यादिमत्त्वात् तथोत्प्रेक्षा । रसोदधेः शृङ्गारसागरस्य ।  
ऊर्मिपदं वीचिस्थानं भजन्त्यः शृङ्गारचेष्टाविलासवैदग्ध्ययुक्ताः राज-  
कन्याः क्षत्रियकुमारिकाः विरक्तभाव्यं वीतरागैः ध्येयं कृष्णमवाप्य  
रागोपपन्नाः रागयुक्ताः सत्यः रमयांबभूवुः रमयन्ति स्म ॥

प्रवालचित्रीकृतजालकथीः

सालावृतासंभृतपत्रजाला ।

परिष्कृता भद्रमृगादिभिर्या

बभौ स्मरस्येव विहारवन्ध्या ॥ ५५ ॥

प्रवालैति । प्रवालैः विद्रुमैः चित्रीकृता जालकानां गवाक्षाणां  
भोर्मस्या इति तेषोक्ता । सालावृता प्राकारपस्थिता संभृतपत्रजाला  
संपादितवाहनसमूही भद्रमृगादिभिरादिशब्देन गजजातिः गृह्यते ।  
“अहो मनो भृगवेति श्लेषास्त्रिवेदा गृजाः” इति हलायुधः ।  
तैः परिष्कृता या द्वारका स्मरस्य विहारवन्धेव कोडावनसमूह इव  
बभौ । ‘पार्शीदेभ्यो यः’ इति समूहाभेदप्रत्ययः । बन्धापक्षे पल्लवावे-

द्रुमकोरकादिभिः वृक्षपरिष्ठाः संभृतवर्णसमूहाः चमरकस्तूरीमृगा-  
दिभेष्टमृगक्षुद्रकोकिलादिभिः परिष्कृतेति क्रमेण विशेषणानि योज्यानि ।  
‘प्रवाको वल्लकीवण्डे विद्रुमे नवपल्लवे । जालं गवाक्ष आनावे दम्बे  
कोरकवृन्दयोः’ “सालः स्पाद्वृक्षमात्रेऽपि प्राकारे शंकुकद्रुमे । पत्रं  
स्मात् बाह्वे पक्षे” इति च सर्वत्र विश्वः ॥

ध्वजाग्रभिन्ना तुहिनांशुर्विवा-

• दनुक्षरन्त्या सुधयानुलिप्तैः ।

चिरप्रक्लृप्तैरपि यत्र सौधै-

नित्यं नवीनैरिव निर्वभासे ॥ ५६ ॥

ध्वजेति । यत्र ध्वजाग्रभिन्नात् ध्वजयष्टीनामग्नैः भिन्नाद्विदारितात् ।  
सुधांशुर्विवादनुक्षरन्त्या सुधयानुलिप्तैः सौधैः चिरप्रक्लृप्तैः चिरनिर्मितै-  
रपि नित्यं नवीनैरिव निर्वभासे विभातम् ॥

• स्ववैभवैरप्रतिरूपशोभैः

व्यक्तश्रियो वारूपनसा निवृत्तैः ।

तिरोदधुर्यत्र नरेन्द्रवासाः

• स्वयं प्रभां देवसभां सुधर्मां ॥ ५७ ॥

स्वेति । अप्रतिरूपशोभैरप्रतिमकान्तिभिः कङ्कनसा निवृत्तैः  
वाक् च मनश्च वारूपनसे । अवतुरेखादिना समासान्धनिपातः । ताभ्या-  
मनिवृत्तैरतिशोभया सदा जनानां मनसा वचसा च श्लाघ्यमानैः स्ववै-  
भवैः स्वसमृद्धिभिः मणिकुट्टिमादिभिः व्यक्तश्रियः स्फुटसंपदः नरेन्द्र-  
वासाः राजगृहाणि स्वयं प्रभां रत्नमयतया स्वयमेव प्रकाशमानाम् ।

‘भातषोपसर्ग’ इति कः । सुधर्मो देवसभाम् । तिरोदङ्गः, तिरस्कुः ।  
धर्मादनिष्क्रेयकादित्यनिविद्धा उभाभ्यामन्यतरस्यामिति डाबन्तः सुधर्मा-  
शब्दः ॥

विभूतिभेदैरनुपप्लवैर्या

भोगार्थिनां भूमिगताप्यभौमैः ।

निवारयामास तपोधनानां

वासादरं वासवराजधान्याम् ॥ ५८ ॥

विभूतीति । या द्वारका भूमिगताप्यभौमैः भूमौ भवा भौमाः  
ततोऽन्यैः भूमानसंभावितैः अनुपप्लवैर्निरावाधैः विभूतिभेदैः संपद्विशेषैः  
भोगार्थिनां निर्वाचत्वेन ‘तं देवा मल्लवन्ति’ इति श्रुतेः । राजसदेवप्रेष्यत्व-  
रुपवापासहितान् स्वर्गभोगान् तपोधनानां स्वर्गार्थं तपस्वरतां वासवराज-  
धान्याममरावल्यां वासादरं वासेऽभिलाषं निवारयामास । एतद्विभूती-  
नामतिशयितत्वादिति भावः ॥

यत्सौधरजप्रकरेषु विष्वक्

प्रसारितैरन्वहमैकमुख्यात् ।

करैः सहस्रेण गृहीतदीप्तिः

प्रद्योतते नूनमतीव भास्वान् ॥ ५९ ॥

यत्सौधेति । यत्सौधरजप्रकरेषु यस्याः सौधानां मणिनिकरेषु  
अन्वहं प्रतिदिनम् ऐकमुख्यात् तदेकामिमुख्यत्वमवलम्ब्य विष्वक् सम-  
न्ततः । प्रसारितैः सहस्रेण करैः किरणैः हस्तैरित्यपि गम्यते ।  
“विशल्यालः सदैकत्वे सर्वाः संख्येयसंख्ययोः” इति सहस्रशब्दस्यैक-

वचनास्तता नूनं प्रायः गृहीतदीप्तिः दूजेभ्य उपात्तप्रभः भास्वाना-  
दित्यः । अतीव प्रसूतते अत्यर्थं प्रकाशते । प्रागुदितस्व रवेः पश्चिम-  
द्वारकाभिमुखतया प्रसारितैः करैः तत्सौभमणिनिकरदीप्तिग्रहणेन उदया-  
नन्तरं क्रमेण तस्य दुर्निरीक्षः प्रकाशप्रकर्षी जात इत्युत्प्रेक्षते ॥

यच्चन्द्रशालासु निषेदुषीणां

गृहीदृशां हारमणिप्रकाशैः

तिरस्क्रियां प्राप्य विलज्जमाना-

स्तारागणा नूनमधश्चरन्ति ॥ ६० ॥

यदिति । यच्चन्द्रशालासु यस्याः शिरोगृहेषु निषेदुषीणां स्थित-  
वतीनाम् । गृहीदृशां हारमणिप्रकाशैः तिरस्क्रियामभिभवं प्राप्य विल-  
ज्जमानाः तारागणाः नूनमधश्चरन्ति । शिरोगृहाणामुत्तुङ्गताभिव्यक्त्ये-  
ऽतिशयोक्त्याप्यवसितं ताराणामधःसंचरणं तद्वतललनाजनहारम-  
णिप्रभाकृतातिरस्कारप्राप्तिमूलकलज्जाहेतुकमुत्प्रेक्षते ॥

गृहेषु यस्यां मणिभित्तिभागे

प्रतिक्षणं दृष्टमुखेन्दुविम्बः ।

वधूजनः केवलमग्रहस्तै-

रादत्त मङ्गल्यतयात्मदर्शम् ॥ ६१ ॥

गृहेष्विति । यस्यां द्वारकायां गृहेषु मणिभित्तिभागे प्रतिक्षणं  
क्षणे क्षणे वीप्सायामभ्ययीभावः । दृष्टमुखेन्दुविम्बः अवलोकितमुखचन्द्र-  
विम्बः वधूजनः आत्मदर्शमार्क्यामग्रहस्तैः अप्राणि च ते हस्तावेत्यवय-  
वावयविनोरभेदविषयता संमानाधिकरणसमासः । तैः हस्ताभिः केवलं



मङ्गल्यतया आदत्त मङ्गलत्वेन जग्राह । न तु सुखदिदृक्षया अन्यतः  
चिद्वत्त्वादिति भावः । “आत्मदर्शस्तु दर्पणः” इत्यमरशेषः ॥

अनन्तचित्रप्रतिमाभिरामै-

रजसमाक्रान्तदिशावकाशैः ।

अभावयद्गोपुरवैभवैर्या-

विश्वप्रसूतेरिव वैश्वरूप्यम् ॥ ६२ ॥

अनन्तेति । या द्वारका अनन्तचित्रप्रतिमाभिरामैः असंख्या-  
भिरालेखप्रतिमाभिरभिरामैः अजस्रं सदाक्रान्तदिशावकाशैरतिविपुल-  
तया दिङ्मुखान्याक्रम्य स्थितैः गोपुराणां पुरद्वाराणां वैभवैः समृद्धिभिः  
विश्वप्रसूतेरखिलजनकस्य नारायणस्य वैश्वरूप्यम् । तत्तदवयवविश्रान्त-  
निखिलचराचरप्राणिवर्गजगत्त्रापि विश्वरूपत्वं गीतासु विश्वरूपाध्याये  
प्रपञ्चितम् । अभावयादिव अभ्यनयादिव तदनुकरणं कृतवतीत्यर्थः ॥

सरोभिरुल्लासितपुष्करश्रीः -

सङ्क्षोज्जितैः संगमितप्रयागा ।

प्रभासिता रत्नगणांशुभिर्या-

धर्माश्रयाणामिव संसदासीत् ॥ ६३ ॥

सरोभिरिति । सरोभिः सरसीभिः उल्लासितपुष्करश्रीः तन्मेषितपं-  
कजशोभा । सङ्क्षोज्जितैः कर्मफलसङ्गरहितैः सङ्गमितप्रयागा संयोजितप्र-  
कृष्टवगा ॥ फलकामानां त्याग एव यागानां सात्त्विकरूपः प्रकर्षः  
रत्नगणांशुभिः प्रभासिता प्रदर्वणोद्दिपिता या द्वारका धर्माश्रयाणां  
पुण्यक्षेत्राणां पुष्करप्रयागप्रभासानां संसदासीत् । पुष्करप्रयागपदके-

वात् प्रमासितेऽत्र प्रभासीकृतेऽर्थान्तरेण केषाञ्च तथोत्प्रेक्षा ।

हसद्भिरुच्चैःश्रवसं हयाग्र्यै-

रैरावतं दन्तिवरैश्च हसैः ।

नरोत्तमैर्नाकसदश्च याभू-

त्सुभूभिरप्यप्सरसः स्वयं द्याः ॥ ६४ ॥

हसद्भिरिति । या द्वारका उच्चैःश्रवसमिन्द्रास्त्रं हसद्भिः हयाग्र्यै-  
रश्वश्रेष्ठैरैरावतं हसद्भिः हसैः दन्तिवरैः नाकसदो देवान् हसद्भिर्नरोत्तमैः  
अप्सरसो हसन्तीभिः सुभूभिश्च स्वयं शौरभूदित्यर्थः । हसद्भिरिति  
सर्वत्रानुवक्तः । सुभूविशेषणत्वे लिङ्गविपरिणामश्च सर्वस्य विशेषणत्वेन  
पुमांस्त्रियेत्येकशेषता वा ।

• वप्रेषु यस्याः स्फटिकप्रदेशा-

• न्द्वाराभिमानाद्भुतमापतन्तः ।

• अवापुरान्तुजनाः सलीलै-

• रन्तःस्मितैर्नागरकैर्निरोधम् ॥ ६५ ॥

वप्रेष्विति । यस्या वप्रेषु प्राकारमूलबन्धेषु स्फटिकप्रदेशान्  
स्फटिकमयभागान् द्वाराभिमानात् लच्छत्वेन द्वाराणीति भ्रमात् भुतं  
शीघ्रमापतन्तः आगन्तुजनाः आगन्तवो वैदिकजनाः सलीलैः लीलास-  
हितैः लीलार्थं समीपोपसर्पणपर्यन्तं अग्निरुप्य स्मितैरन्तर्हासैः ।  
नागरकैः नगरभवेः जनैः निरोधमवापुः । स्फटिककुक्कुटमिदं न  
द्वारमिति निरुद्धा इत्यर्थः ॥

पयोभिरच्छस्फटिकद्रवामैः

दवीयसां दर्शनमादधानैः ।

सुधाधिकस्वादुरसैरविन्द-

स्वान्तोपमां यत्र सतां सरस्यः ॥ ६६ ॥

पयोभिरिति । यत्र सरस्यः सतांसि अच्छस्फटिकद्रवामैः  
निर्मलस्फटिकद्रवसदृशैः दवीयसामतिदूरास्थितानामपि स्वान्तर्गतसिक्ता-  
दीनां दर्शनमादधानैः संप्रादयद्भिः सुधाधिकस्वादुरसैर्मृतातिशायिमधुररसैः  
पयोभिः जलैः सतां स्वान्तोपमां चित्तेन सादृश्यमविन्दन् लभन्त ।  
सांत चित्तान्यपि निर्धूतकल्मषत्वादच्छानि भूतभाविनां दवीयसामपि  
दर्शनसंपादकानि सर्वभूतहितावहत्वाशतिमधुराणि चेति भावः ॥

यामेकचित्तः प्रसमीक्ष्य तुभ्य-

न्यादोनिधेराहितदिष्टिवादिम् ।

लज्जामयासीदिव विश्वकर्मा

लङ्कादिनिर्माणकथाप्रसङ्गे ॥ ६७ ॥

यामिति । विश्वकर्मा यादोनिधेः समुद्रस्य आहितदिष्टिवादिं संपादित-  
भाग्यसमृद्धिं यां द्वारकामेकचित्तः एकाग्रमनाः प्रसमीक्ष्य लङ्कादिनिर्मा-  
णकथाप्रसङ्गे लङ्कादिकं विश्वकर्माणां निर्मितमिति कथायाः प्रसङ्ग-  
लज्जामयासीदिव भगवदिव । निर्मितसर्वोत्तुरनगरस्यापरनगरनिर्मा-  
णोदाहरणेन लज्जा संभाविता इवोत्प्रेक्षा ॥

• समग्ररत्नौघशुभकृतिं यां

सत्तायकां मध्यजुषः त्रिषाज्जा ।

रम्यां हि हृद्यां हृदयेन नूनं

रत्नांकरो रत्नमधय भूषाम् ॥ ६८ ॥

समप्रेति । समप्ररत्नौषधुभाकृतिं समृद्धैः मणिनिकरैः मञ्जुका-  
काराम् । “शुभं मञ्जुप्रसस्तयोः” इति यादवः । मञ्जुशुभा मध्यं प्राप्तेन  
त्रिषाभ्रा कुम्भेन सनायका नाथवती नायकरत्नसहिता च “नायको  
नेतरि भेदे हारमध्यमणावपि” इति विश्वः । अत एव हृद्यां हृदयस्थ  
प्रियां वा द्वारकां रत्नाकरः समुद्रः हृदयेन हृदयं लक्षणया स्वान्तर-  
प्रदेशः । तेन उरसा च “हृदयं मानसोरसोः” इति विश्वः । रम्यां  
भूषां रत्नरमणीयं रत्नमालिकारूपं भूषणं धृतवान् नूनमित्युत्प्रेक्षायां  
रत्नौषधनिर्मितस्वनायकत्वहृदयान्वयरूपेण निमित्तेन तस्याः रत्नसमत्वे-  
न धारणमुत्प्रेक्ष्यते ॥

अभिन्नसत्त्वान्नभसः परस्पा-

क्षीरोदधेरंशुपतश्च बिम्बात् ।

रमासक्तस्य प्रणिधानभाजां

याभूत्प्रियं व्यक्तिपदं पृथिव्याम् ॥ ६९ ॥

अभिधेति । या द्वारका प्रणिधानभाजां समाधिभाजां अभिन्नसत्त्वात्  
रजस्तमोभ्यामभिधेसत्त्वशुणरूपात् । “अन्वदारितमिश्रेषु भिन्नमिति”  
नानार्थरत्नमाला । परस्मान्नभसः परमाकाशाद्वैकुण्ठात् । क्षीरोदधेरंशुपतो  
बिम्बाश्च प्रियं रमासक्तस्य लक्ष्मीसहितस्य भगवतः पृथिव्यां व्यक्तिपदं  
आविर्भावस्थानमभूत् । वैकुण्ठादिस्थानतमं भगवतोऽतिप्रियं व्यक्तिपदं  
प्राप्तिदं तेन भगवतः तिधानश्चरदवोच्यतापि । ततोऽपि द्वारका  
प्रियतमेत्यसौ भक्तानां सुलभदर्शनम् आसीदित्यर्थः ।

यत्सौधनाजां निशि सुन्दरीणां  
 मुखेन्दुभिश्चूषितकान्तिमिन्दुम् ।  
 सद्यः स्वनिष्यन्दसुधाप्रवाहै-  
 राप्याययामासुरिवेन्दुकान्ताः ॥ ७० ॥

यत्सौधेति । यत्सौधभाजः वस्यः सौधं मजमानाः इन्दुकान्ताः  
 चन्द्रोपलाः निशि रात्रौ सुन्दरीणां तत्पुरवर्नितानां मुखेन्दुभिः मुखा-  
 न्नेवेन्दवः तैः चूषितकान्तिं निष्पीतकान्तिमतिशयितकान्तीनां तेषां  
 सन्निधाने । निष्प्रमतया तैः निष्पीतकान्तिस्त्वे स्थिते तदैव तत्सौ-  
 धचन्द्रकान्तानां प्रवाहोद्रेगः चन्द्राप्यायनार्थमिव जात इत्युत्प्रेक्ष्यते ।  
 अनेन सौधाग्राणां चन्द्रमण्डलादप्योक्तं व्यज्यते । इन्दुकान्ता इत्यने-  
 नेन्दुप्रियाणामिन्दोरपक्षये तदैव तदाप्यायनार्थप्रवृत्तेरुचितत्वं व्यज्यते ।  
 मुखेन्दुभिरित्यत्र नोपमितसमाससंभवः । निष्पीतकान्तिमिति प्रशि-  
 ष्टचन्द्रस्य निकृष्टकथनप्रस्तावे तत्सादृश्यकथनायोगादिति रूपकसमासो  
 दार्शितः ।

उद्वेलच्चचचुरगोर्मिमाला-

मुद्रोषितामुत्सवतूर्यघोषैः ।

प्रभूतरजौघनिधिं पयोधि-

र्यामद्भुतां या च तमन्विकार्षीत् ॥ ७१ ॥

उद्वेलेति । उद्वेलं निर्मर्यादं यथा तथा चञ्चल्यः चलन्त्यः तुरगाणा-  
 मूर्मिणामिव मालाः पङ्क्तयो यस्यास्तामुत्सवतूर्यघोषैः उत्सववाद्यव्य-  
 निभिरुद्वेषितां संजातोद्घोषां तारकादित्वादितञ् । प्रभूतरजौघनिधिं-

प्रचुरमणिनिकरास्पद्भूतामद्भुतां द्वास्कां पयोधिरन्वकार्षीत् अनुकरोति  
स्म । वा द्वारका च तं पयोधिमन्वकार्षीत् । द्वारकाममुद्रौ तुरगो-  
र्मिमालादिसंपदा परस्पररोपमेयात्रभूतामित्यर्थः ॥

यद्वपुःशैलेषु दिवापि सिन्धो-

रास्फालनादुत्पतितैः पृषद्भिः ।

उत्क्षिप्तमुक्ताफलदर्शनीयै-

रालक्ष्यतारौघमभूद्विहायः ॥ ७२ ॥

यद्वप्रेति । यस्या वप्राः प्राकारमूलवन्धा एव शैलाः ते शैला  
श्चेत्युपमितिसमासो वा । तेषु सिन्धोरास्फालनात् पतितैरुत्पतद्भिः  
उत्क्षिप्तमुक्ताफलदर्शनीयैः उपरि प्रकीर्णैः मौक्तिकैरिव दृश्यैः पृषद्भिः  
बिन्दुभिः दिवापि विहायः गगनं आलक्ष्यतारौघं समन्तान् दृश्यन्क्ष-  
त्रनिकरमभूत् । “वप्रोऽग्निमां तीरसेतुप्राकारक्षेत्रवाचकः” इति  
नानार्थरत्नमाला ॥ ७२ ॥

कलत्रपुत्रादिजुषामजस्रं

दीर्घायुषां यत्र सतां जनानाम् ।

धर्मैकभाजामितरे पुमर्थाः

प्रायः स्वयं संनिदधुः स्वभृत्यै ॥ ७३ ॥

कलत्रेति । कलत्रपुत्रादिजुषां दारपुत्रादिसंप्रदानां दीर्घायुषां  
चिरजीविनाम् अजस्रं धर्मैकभाजां धर्ममेव सेवमानानां यत्र सतां  
यस्यां विद्यमानानां जनानामितरे पुमर्थाः पशुहिरण्यादयः दुरुपार्थाः ।  
स्वभृत्यै स्वसमृद्धयै प्रायो नूनं संनिदधुः आश्रयमहिम्ना स्वेषां समु-  
दिर्भवंतीति स्वयमेवोपतस्थिरे । अयमेव पशुहिरण्यादिप्राप्तिरेव

तेषां समुच्चयं स्वयमेव गर्मनत्वेनोत्प्रेक्ष्यते ॥

रराज सा रामजनार्दनाभ्यां

प्राप्तप्रकाशापि यदुप्रवीरैः ।

सत्येव तारानिकरे त्रिलोकी

चक्षुष्मती चन्द्रदिवाकराभ्याम् ॥ ७४ ॥

रराजेति । सा द्वारका यदुप्रवीरैः यदुभेष्टैरुपसेनप्रभृतिभिः प्राप्त-  
प्रकाशापि रामजनार्दनाभ्यां रराज । अतिमात्रमिति भावः । तथा हि ।  
त्रिलोकी तारानिकरे नक्षत्रगणे सत्येव न तु तदभावदक्षायामित्येव-  
कारार्थः । चन्द्रदिवाकराभ्यां चक्षुष्मती चन्द्रदिवाकराभ्यामेवातितरां  
प्रकाशत इत्यर्थः ॥ ७४ ॥

प्रभुणा सहस्रवदनेन वर्ण्यतां

द्विगुणैरमुष्य नयनैरवेक्ष्यताम् ।

भुतिभिश्च तस्य बहुधा निश्चम्यतां-

माधिकां ततः श्रियमवाप सा पुरी ॥ ७५ ॥

प्रभुणेति । सा पुरी सहस्रवदनेन प्रभुणा शेषेण वर्ण्यताममुष्य  
शेषस्य द्विगुणैः द्वौ गुणावावृत्ती येषां तैः सहस्रद्वयसंख्यैः नयनैर-  
वेक्ष्यताम् । तस्य भुतिभिश्च द्विगुणाभिर्निश्चम्यताम् । ततोऽधिकां शेषस्य  
वर्णनदर्शनश्रवणेभ्योऽतिशयितां तैरप्यपरिच्छेद्यां श्रियं शोभामवाप । मञ्जु-  
आविणीवृत्तम् । 'सजसाजगौ भवति मञ्जुआविणी' इति लक्षणात् ॥ ७५ ॥

स्वयमजनि किमत्र श्वेतमेवान्तरीपं

परिणतमुत किञ्चिद्भागधेयं पृथिव्याः ।

वरुणनगरमन्यद्वारिधिरुत्थितं वा

किमिदमिति पुरं तत्कीर्तयन्ति स्म पौराः ॥

स्वयमिति । पौरात्पुरवाणिनः अत्र समुद्रे श्वेतमन्तरीपं क्षीरसमु-  
द्रमध्यवर्तिश्वेतद्वीप एव स्वयमजनि स्वयमेव प्रादुर्भूतम् । अथवा पृथि-  
व्याः भूमेः किञ्चिदपरिच्छेद्यं भागधेयं भाग्यं परिणतं एतत्पुररूपेण  
परिणामं प्राप्तं वा । यद्वा अन्यन्मैरुस्थितादपरं वारिधेः समुद्रादुत्थितं  
वरुणनगरं वा । समुद्रस्य वरुणालयत्वप्रसिद्धेरिन्द्रादीन् विहाय तत्रगर-  
त्वेन तर्कः । किमिदं पुरं वितर्कितप्रकाराणामन्यतममन्यद्वा इति  
तत्पुरं कीर्तयन्ति स्म । कृतसंशयदन इति धातुः चौरादिकः अपजनीति  
जनिधातोः कर्तरि लुङ् । दीपतनबुधेत्यादिना तत्र वैकल्पिकविष्णुः ।  
पौरा इत्यनेन विरपरिचितानामपि सदा विस्मयावहमिति पुरस्मात्प्र-  
कृतत्वं व्यज्यते । मालिनीकृतम् 'ननमयव्युतेयं मालिनीभोगि-  
कोकैः' इति लक्षणात् ॥ ७६ ॥

रामप्रष्टैरधिवसति सा राजधानी जगाहे

लोकाधीशे सह बहुमतैर्लोकपालैरिवान्यैः ।

आश्चर्याणां प्रकृतिरियमित्यद्भुतावेशयोग्या-

ममत्यूहामनितरतुलारोहणीयामभिख्याम् ॥

रामप्रष्टैरिति । सा राजधानी द्वारका लोकाधीशे जगदीशे  
कुण्डो अन्यैः प्रसिद्धेन्द्रादिभिर्नैः लोकपालैरिव स्थितैः बहुमतैः पूजितैः  
रामः प्रष्टुः अग्रगामी येषाम् । प्रष्टोऽग्रगमिनीति निपातः । तैः बलदेवा-  
दिभिः सह अधिवसति सति इयं पुरी आश्चर्याणामद्भुतपदार्थानां  
प्रकृतिः कारणं माता वा । उभययाप्युत्पत्तिभूरित्यर्थः । " प्रकृतेः प्र-



भूतेषु स्वभावे सचिवादिषु । प्रधाने कारणे गुणे जन्तौ चन्दसि मातरि ”  
 इति रत्नमाला । इत्युक्तहेतोरद्भुतावेशयोग्यां द्रष्टृणामद्भुतरसावेशसंपा-  
 दनोचिता अप्रत्यूहां पदार्थानां शोभायां तदधिकवस्तुसद्भावः प्र-  
 त्यूहो विप्रः तत्सन्निधाने शोभीया अप्रतीतेः तद्गहिताम् । स्वातिशाबिव-  
 स्त्वन्तररहितामिति यावत् । अनितरतुलारोहणीयार्म् । तुलारोहणं प्रयो-  
 जनमस्येति तुलारोहणीया तोलनीयस्य सुवर्णादेः परिमाणज्ञानाय तेन सह  
 तुलयायामारोहणीयशब्देन उपमेयगुणज्ञापकत्वादुपचारादुपमानमुच्यते ।  
 इतरतुलारोहणीयमुपमानं नास्ति यस्यास्यां निःसमानामिति यावत् ।  
 एवंभूताममिह्यां शोभां जगाहे गाहते स्म । मन्दाकान्तावृत्तम्  
 ‘मन्दाकान्ता जलविषदगैः स्मौनतौतामुरु चेत्’ इति लक्षणात् ॥

तन्मध्ये विरचितशिल्पमेरुकल्पं

वैचित्र्यादपहतवैजयन्तगर्वम् ।

प्रस्पष्टं निजमिव पारमेष्ठ्यमुर्व्या

प्रामादं प्रभुगधिवासयांचकार ॥ ७८ ॥

तन्मध्ये इति । प्रभुः कृष्णः तन्मध्ये तस्याः द्वारकाया मध्ये  
 विरचितशिल्पमेरुकल्पं विरचितशिल्पं कृतप्रासादाकारनिर्माणं मेरुमिव  
 स्थितं कल्पप्रलयस्योपमायां प्रगुज्यमानस्त्राप्याचिर्थादिह तत्प्रेक्षायां  
 पर्यवसानम् । वैचित्र्यात् विचित्रत्वाद्देतोः अपहतो वैजयन्तस्येन्द्रप्रासादस्य  
 गर्वो येन तम् । वैजयन्तस्य शोभातिशय एव तद्गर्वत्वेनाध्ववासितः ततश्च  
 ततोऽप्याधिकशोभाशालिनमिति भावः । उर्व्या भूमौ प्रस्पष्टं व्यक्तं  
 निजम् आत्मीयं पारमेष्ठ्यं परमे स्थाने सिद्धीतीति परमेष्ठी तस्य भावः पार-  
 मेष्ठ्यं तादेक स्थितं प्रासादं राजगृहम् । “हर्म्यादिधोनेनां वासः प्रासादो

देवभूषणाम्” इत्यमरः । अविवासवाञ्चकार, अविवासं कृतवान् स्वनि-  
वासेन सुरभवाञ्चकारोति वा । “अविवासो निवासे च संस्कारे धूपना-  
दिभिः” इति विधिः । प्रहर्षिणीकृतम्, “श्री जौगतिद्वयतिः प्रहर्षिणी-  
यम्” इति लक्षणात् ॥ ७८ ॥

रामः पुनर्व्रजमुपेत्य विहारभेदै-

राधासयन्सहचरैः सुहृदश्च सर्वान् ।

विश्राणितां दुहितरं वरुणेन विन्द-

न्सीरावकृष्टयमुनास्नपितो विजहे ॥ ७९ ॥

राम इति । रामो बलदेवः पुनर्व्रजमुपेत्य पुनरपि गन्धर्व-  
गोकुलं प्राप्य सर्वान् सुहृदश्च सर्वानपि गोशुमारूपान् सखीन्  
सहचरैः तत्रत्यमृत्यादिरूपैः प्राक्तनसहचरैः सह विहारभेदैः क्रीडा-  
विशेषैः आधासयन् विरविरहजदुःखमपनीय प्रीणयन् वरुणेन विश्राणितां  
दुहितरं तस्य पुत्रीं वारुणीं विन्दन् लभमानः उपभुञ्जानः सीरेणा-  
वकृष्टया यमुनया क्षपितश्च विजहे विहरते स्म । बलदेवप्रातिवे  
वरुणप्रेरणेन वृन्दावने कन्दम्वृक्षोदरात् प्रवाहरूपेण निर्गता वारुणी  
तेनोपभुङ्केति पौराणिकी कथा विश्राणितामित्यनेन विशेषणेन दर्शिता ।  
तत्र विहरमाणेन तेन तलैव जलक्रीडार्थमाहूतामम्बनागच्छन्तीं  
यमुनां कोपात् सीरेणाकृष्य जलक्रीडां कृतेति कथा सीरावकृष्ट्यादि-  
विशेषणेन दर्शिता । वसन्ततिलकावृत्तम् “उक्ता वसन्ततिलका तम-  
आजनीगः” इति लक्षणात् ॥ ७९ ॥

प्रत्यञ्जमग्निमवधूतवतोऽतिदूरं

दग्धुश्च कूलमिव दक्षिणमसभूजा ।

आकषतर्ध सरितं सवितृप्रसूतां

रामस्य तस्य शुशुभे रसिकस्य कीडा ॥८०॥

प्रत्यक्षमिति । प्रत्यक्षमग्निं पश्चिमसमुद्रं अतिदूरमवधूतवतः  
कामदग्धरामरूपेण तपोवकाधार्यमतिदूरं निरस्तवतः, दक्षिणमग्निम्  
अक्षभूम्ना आप्रेयाक्षमहिम्ना कूलमिव दग्धुः दशरथरामरूपेण सम्यक्  
दग्धवतश्च । साधुकारिणि तुन् प्रत्ययः । अत एव तद्योगे द्वितीया  
चोपपन्ना सवितृप्रसूतां सूर्योत्पन्नां सरितं यमुनां अनेन रूपेण कर्तव्यं  
रसिकस्य कीडारसवतः तस्य रामस्य कीडा शुशुभे शोभते स्म ॥ ८० ॥

पद्मयोनिवचनादुपनीतां

प्राक्तनीं प्रियतमामिव कान्तिम् ।

रेवतस्य तनयामनुरूपां

रेवतीं च परिणीय स रेमे ॥ ८१ ॥

इति श्रीमत्कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य

श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु

यादवाभ्युदये काव्यरत्ने

एकादशः सर्गः ॥

पद्मयोनीति । स बलदेवः पद्मयोनिः ब्रह्मणः वचनादुपनीतां  
उपाह्वताम्, प्राक्तनीं प्राचीनां शेषमूर्तावनुवर्तमानां प्रियतमां कान्तिमिव  
स्थिताम्, अत एवानुरूपं सखरशीं रेवतस्य कन्यां तनयां रेवतीं  
परिणीय परिगृह्य च रेमे निमील्य । ८१ उपास्मते स्वयं काम्ना

यो मादृष्या च मूर्त्या ” इति श्रीविष्णुपुराणे शेखवर्णनावां दर्शना-  
 श्लेषस्य त्रियतमा कान्तिरित्यवसीमते । चकारो बलदेवावतारे तस्या  
 अपि परिग्रहोऽस्तीति समुच्चयोपमासूचनार्थः । तथा श्रीविष्णु-  
 पुराणे—“ततः स्नातस्य वै कान्तिराजगम महात्मनः । भवतं-  
 सोत्पलं चारु गृहीत्वैकं च कुण्डलम् ॥ कृतावतंसः स तदा चारु-  
 ण्डलभूषितः । नीलाम्बरधरः सग्रीवा शुशुभे कान्तिसंयुतः ” इति ।  
 रेवतो नाम इक्ष्वाकुवंशः राजा । स्वस्य कन्यां रेवतीं कस्मै  
 दद्यामिति संदिहानो ब्रह्मलोकमधिगम्य ब्रह्मसदसि गन्धर्वगानप्रवृत्त्या  
 क्षणमवसरं प्रतीक्ष्य ततः कस्मै कन्यामिमां दद्यामिति ब्रह्मार्थं  
 पप्रच्छ । स च भस्मभावां गन्धर्वगानं शृण्वतः तव भूतले बहूनि  
 चतुर्गुणान्यतीतानि ; त्वद्विचारिता वराः सर्वे व्यतीताः । सांप्रतं  
 भगवान् कुण्डलदेवरूपेण द्वारकामध्यास्ते । तत्र बलदेवाय दात-  
 व्येयं कन्येति तं शप्तास । तच्छासनात् तामुपाहृत्य बलदेवाय ददाविति  
 पौराणिकी कथा पद्मयोनीत्यादिना दर्शिता । स्वागता वृत्तम् ।  
 “स्वागतेति स्नमाद्भुगुगमम् ” इति लक्षणात् ॥ ८१ ॥

इति श्रीमद्भरद्वाजकुलतिलकविभक्तिसाजि श्रीरङ्गराजो-  
 धरिवरसूनुना श्रीमदप्पयदीक्षितेन विरचिते

• • यादवाभ्युदयम्याख्याने •

एकादशः सर्गः ।



## द्वादशः सर्गः ॥

तथाविधानन्दमहापयोधे-

स्तरङ्गवृत्त्या भजतोऽवतारान् ।

अशेषरूपेष्वनुरूपरूपा

देवी जगन्नेतुरनुपजज्ञे ॥ १ ॥

अथ रुक्मिणीपरिणयमुपोद्धातेन प्रस्तौति । तथाविधेति ।  
तथाविधस्य “स एको ब्रह्मण आनन्दः” इत्यादिश्रुतिसिद्धप्रकारस्य  
निरतिशयोत्कर्षआनन्दस्य महाम्बुधेः महाम्बुधिवत् विपुलाश्रयः  
तरङ्गवृत्त्या तरङ्गाणां रीत्या अवतारान् भजतः अम्बुधेस्तरङ्गैरिव स्थितैः  
स्वाशमेदैः मत्स्यकूर्माद्यवतारान् परिगृह्यतो जगन्नेतुः लोकनायकस्य  
कृष्णस्य अशेषरूपेषु सर्वेष्वप्यवतारादिषु तदनुरूपरूपा समानाकारा-  
स्तदवताराद्यनुरूपाकारा गृहिणी देवी श्रीमहालक्ष्मीः “देवत्वे देव-  
देहेयं मनुष्यत्वे च मानुषी । विष्णोर्देहानुरूपी वै करोत्येषात्मन-  
स्तनुम्” इति नामभिक्तस्य पुराणवचनं सा अनुपजज्ञे तदवतारानन्त-  
रमवतीर्णाम्बु ॥-१ ॥

सा तस्य नित्योदितदिन्यधाम्नः

नित्यः मिया भानुमतः प्रमेव ।

## अध्यासितुर्द्वारवतीमदूरा-

आर्क्ति शुभां प्राप विदर्भदेशे ॥ २ ॥

कुत्र देशे भवतीर्णा? तत्राह—स्त्री इति । नित्योदितदिग्बध्नाः सर्वदाविर्भूताप्राकृतैजसः पशुः मयवतः निलोदितदिग्बध्नाः कदा स्फुरितगगनमण्डजसः भानुमतः प्रमेव स्थिता तद्वन्निष्ठा अनपप्रविनी प्रिया दक्षिता लुभमीः द्वारवतीमध्यासितुः द्वारकामध्यासीनस्य हस्त्य पशुः अदूरात्समीपे विदर्भदेशे विदर्भाणां क्षासियविशेषाणां निवासः जनपदः विदर्भः । “निवासासंप्रत्ययस्य जनपदे कुबिति कुपियुक्तव्यक्तिवचन” इति नित्यबहुवचनान्तता । विदर्भा इति देशो विदर्भदेशः तस्मिन् । शुभां प्राणिनां श्रेयस्करां व्यक्तिमवतारं प्राप । “अधिसिद्धिवासां कर्म” इति द्वारवत्याः कर्मता । अध्यासितुरित्यस्य तुन् प्रत्यय इति तद्योगे षष्ठीनिषेधात् कर्मणि द्वितीया । अदूरादिति “दूराप्ति-कार्येभ्यो द्वितीया च” इति चकारात् पञ्चमी । यद्यपि इतो दूरता-र्हेभ्यः प्रातिपादिकर्षमात्रे द्वितीयादिभिन्नकथ इत्युक्तम्, तथापि भाष्ये दूरादावसतान्सूत्रम् दूरात्पादावनेजनम् इत्याधिकरणेऽपि पञ्चमी दृश्यते । कैवटेनापि व्याख्यातमावसवात्स्यं दूर इत्यर्थ इति । शुभां शुभकरी शुभशब्दाद् तत्करोतीति व्यन्तात् प्रचासवि निलोपः ॥

शिवशब्दं निष्पत्तिमं श्रुतीनां

मृत्कारलीलोपमविश्वकृत्यम् ।

अधीयते तन्निष्पन्नं स्वभावा-

दन्योन्यजीवातुमनन्ययोग्यम् ॥ ३ ॥

शिक्षण्डकमिति । धृतीनां निष्प्रतिमं शिक्षण्डकमनुपममुत्तमा-  
 ज्ञाभरणं अखिलवेदान्तसात्पर्यगोचरमिति यावत् । शृङ्गारलीलोपममिच्छ-  
 कृत्यं शृङ्गारलीलावदनायाससाध्यविनोदरूपजगत्सृष्टिसंहारादिकृत्यम् ।  
 अनन्यभोग्यम् अनन्यानाम् एकान्तिनाम् उपभोग्यं तत् लक्ष्मीनाराय-  
 नात्मकं मिथुनं स्वभावादन्योन्यजीवातुम् अन्योन्धजीवनौषधं स्वरूप-  
 सिद्धौ कार्यकरत्वे चान्योन्यसापेक्षमधीयते । “अहंता ब्रह्मणस्तस्य  
 आहमस्मि सनातनी । आत्मा स सर्वभूतानामहंभूतो हरिः स्मृतः ।  
 अहंतया विनाहं हि निरुपाख्यो न सिध्यति । अहमर्थं विना-  
 हंता निराधारा न सिध्यति । योऽसौ नारायणो देवः परमात्मा  
 सनातनः । अहंभावात्मिका शक्तिस्तस्य तद्धर्मधर्मिणी । नैव  
 शक्त्या विना कश्चित् शक्तिमानस्ति कारणम् । न च शक्तिमता  
 शक्तिः विना काप्यवतिष्ठते ” इत्यादिष्वधीयते । अतो भगवदविना-  
 भूतस्वभावत्वात् तदवतारे सति साप्यवतीर्णेति भावः ॥ ३ ॥

दयेव नित्यं दयिता त्रिधातः

सर्वेषु भावेषु समानभावा ।

परावराणां जननी प्रजाना-

मासीद्विदर्भाधिपतेरपत्यम् ॥ ४ ॥

कुतोऽवतीर्णं सा ? तत्राह— दयेति । त्रिधातः त्रीणि वैकुण्ठ-  
 रविचिन्मदुग्धाम्बुधिरूपाणि धामानि स्थानानि यस्य तत्त्व पुरुषो-  
 त्तमस्य नित्यं दयेव स्थिता सदा भक्तेषु वात्सल्यायामिष्यवत्सापां-  
 दकतया करुणेव स्थिता सर्वेषु भावेषु सर्वपदार्थेषु समानभावा सर्वा-  
 न्तर्गामिणी देवः समानसत्ताका । यत्र सर्वेषु कृतेषु जगत्सदृशादिषु

तेन समानामिप्राया, “भावोऽलीला क्रिय चेष्टा भूत्यमिप्रायजन्तुः ।  
पदार्थमात्रे सत्तायामात्मयोनिस्वभावयोः” इति वैजयन्ती । परा-  
वराणां प्रजानां भूतमविष्यदात्मनाम् उत्कृष्टापकृष्टरूपाणां सर्वेषां प्राणिनां  
जननी माता । एवंभूता दयिता तस्य पुत्रोत्तमस्य प्रिया विदर्मा-  
धिपतेः विदर्भदेशाधिपतेः भीष्मकस्यापत्यमासीत् । ततोऽवतीर्णस्वर्गः ॥

महीतलान्मैथिलसीरकृष्टा-

त्क्षीरोदधेराहितमन्यशैलात् ।

भृगूद्गहात्ख्यातिमतश्च याभू-

त्सा भीष्मकादभ्युदियाय भूयः ॥ ५ ॥

महीतलादिति । मैथिलसीरकृष्टात् जनकराजस्य लाङ्गलेन  
कृष्टान्महीतलात् यक्षभूमेरधःप्रदेशात् । ‘तलं लक्ष्मणाधरयोः’ इति विश्वः ।  
आहितमन्यशैलात् आहितो निपातितः मन्यरूपशैलः मन्दरपर्वतो यस्मिन्  
तस्मात् क्षीरोदधेः ख्यातिमतः ख्यातिसंज्ञाककलत्रवतः । भृगू-  
द्गहात् भृगूणां भृगुवंश्यानामुद्गहः श्रेष्ठः कूटस्थः अप्रजः तस्मादाभूत्  
सा महालक्ष्मीः भूयः पुनरपि भीष्मकादभ्युदियाय प्रादुर्भूता । अत्र  
महीतलादित्यादौ पाठक्रमेणावतारो न विवक्षितः । ‘भृगोः कृवात्वां  
समुत्पन्ना श्रीः पूर्वमुदधेः पुनः । देवदानवयमेन प्रसूतामृतमन्यने’  
इत्यादि पुराणे कर्मान्तरवचनात् ॥ ५ ॥

अमन्यतैनां तत्तयांस राजा

रुक्मश्च भोहादनुजापजन्शाम् ।



यामेकपत्नीमनवस्य पुंसः

प्रजासृजां मातरमामनन्ति ॥ ६ ॥

अमन्यतेति । स राधा भीष्मकः अजन्त्यामन्ताम् अमन्यते-  
त्यादि सूत्रेण कर्तरि जन्वशब्दः साधुः । एनी रुक्मिणी मोहात्  
स्वस्मादिच्छावस्तारमात्रेण भ्रमात् तनयाममन्यत । रुक्मः तत्पुत्रम्  
मोहादनुज्जं स्वस्मात्प्रजासृजाममन्यत । अनवस्यापहतपाप्मनः पुंसः पुरुषो-  
त्तमस्य 'एष आत्मा अपहतपाप्मा' इति श्रुतेः । एकपत्नीं मुख्यमहिषीं  
वा देवीं प्रजासृजां प्रतिकल्पं भिन्नानां ब्रह्मणाम् । मातरमामनन्ति ।  
श्रुतम् इति शेषः । तामिति पूर्वार्धेन संबन्धः तन्माभूतानां तस्या  
तनयेत्यनुजेति बुद्धिर्भ्रममात्रमिति युक्तमित्याशयः ॥ ६ ॥

त्यक्त्वापराः स्त्रीगुणराशिरेनां

शरण्यभूतां शरणं प्रपेदे ।

मायेण दोषैरविविक्तवासा-

श्रीतः स्वयं भीष्मकराजकन्याम् ॥ ७ ॥

त्यक्त्वेति । गुणराशिः गुणानां सौन्दर्यसौकुमार्योदीनां राशिः  
मायेण नूनं दोषैरविविक्तवासात्, सहवासात् भीतः सन् स्त्रीः अपराः  
इतराः स्त्रियः त्यक्त्वा इतरास्तु मातृयादि दोषानुवृत्तिरस्तीति विवेकि-  
भावः । शरण्यभूतां रक्षकभूतां भीष्मकराजकन्यामेनां रुक्मिणीं  
शरणं प्रपेदे । सदाशये सत्यसदाश्रयात्प्रपुणस्यानुचितत्वमिति भावः ।  
"स्त्रीति भावः" इति श्रुतदेवविशेषनात् पूर्वसर्वजदीर्घः । शर-

येति तत्र साधुरिति सूत्रेण प्राग्दीन्यतीतो मूलमन्त्रः । 'सरणं स्वाश्रित-  
तरि रक्षिणे मन्दिरे धने' इति रत्नमाला ॥ ७ ॥

**आरब्धदेहामिव भागधेयैः**

**रक्षीणि कक्ष्यान्तरतो नियन्त्रीम् ।**

**सुतामिमां प्राप्य सुधामिवान्या-**

**मृत्युकल्पौ पितरावभूताम् ॥ ८ ॥**

आरब्धेति । भागधेयैः इष्टाणां भाग्यैरारब्धदेहामिव स्थितां अक्षीणि  
कोचनानि कक्ष्यान्तरतो नियन्त्रीम् विषयान्तरेभ्यो व्यावर्तयन्तीनि  
श्रुतां हविर्मयीमन्त्रां प्रसिद्धेतरां सुधामिव प्राप्य, पितरौ अमर्त्यकल्पौ  
देवसादृशावभूताम् । देवर्षादिव्यसुखमन्त्रभूतामित्यर्थः । सुधामिवेत्युत्प्रे-  
क्षणेन अमर्त्यसादृश्यस्य औचित्यमुपपाद्यते । नियन्त्रीमिति तु  
प्रत्ययः ; अत एव तद्योगे द्वितीया । पितराविति पितामात्रेत्वेकशेषः ॥

**अनन्यदृष्ट्या घनतामुपेतै-**

**रभौदसूर्येन्दुमयूखजातैः ।**

**सुवर्णरत्नैरथवा प्रकृष्टां**

**सुतां सुजाताकृतिमन्त्रभूताम् ॥ ९ ॥**

अनन्येति । सुजाताकृतिमभिजातरूपां श्रुतां हविर्मयीमन्त्रवृष्ट्या  
अन्यन्तरमिदमेव तयो तेजो न भवेदिति भावः । घनतामुपेतैः का-  
मिन्यं प्राप्तेः । " घनः कटिनसंघातमेवकाठिन्यमुद्गरः " इति यादवः ।  
रभौदसूर्येन्दुमयूखजातैः नारुणैः सूर्यचन्द्रयोः क्षिरवसुधैः । अथवा  
सुवर्णरत्नैः सुवर्णेन पद्मरागीदिरत्नैश्च प्रकृष्टां निर्मिताम् अद्भुतां तस्याः

तेजोविशेषं दृष्ट्वा तथा मन्येतामिच्छन्तः । पितराग्रिति पूर्वश्लोकात्कर्तुर-  
नुव्रजः ॥ ९ ॥

महीयसीं मङ्गलदीपमालां

विद्युत्प्रकाशा विदधे कुमारी ।

आकल्पपरजांशु तिरस्करिण्या

दीप्त्या रजन्यामपि दीनभासम् ॥ १० ॥

महीयसीमिति । विद्युत्प्रकाशा विद्युतः प्रकाश इव प्रकाशो  
दीप्तिः यस्याः सा, विद्युत्सदृशीत्वात् । “प्रकाशोऽन्विषि दीपित्या  
नातुस्वस्फुटयोल्लिङ्गु” इति यादवः । कुमारी रुक्मिणी आकल्पपरजांशु-  
तिरस्करिण्या आमरणरत्नकिरणानामालङ्कारादभ्या । करोतेः करणे न्युटि-  
त्वात् द्वीप् । दीप्त्या अङ्गप्रभया महीयसी महत्तरां मङ्गलदीपमालां मन्-  
त्रार्थ दीपपङ्क्तिम् । रजन्यामपि दीनभासं अभिभवात् क्षीणप्रभां  
विदधे ॥ १० ॥

कलामिवार्धमकठोरधाम्नः

पुण्योदयानामिव पूर्वचर्याम् ।

मरोहबेलामिव कान्तिबल्लयाः

प्रेक्षन्त शुद्धान्तमृगीदृशस्ताम् ॥ ११ ॥

कलामिति । शुद्धान्तमृगीदृशः भीष्मकावरोधाक्षियः तां रुक्मि-  
णीम् अकठोरधाम्नः अनुष्णतेजसः चन्द्रस्यार्धं एकदेशरूपो कलामिव  
पुण्योदयानां भोक्तृपुण्यसमृद्धीनां पूर्वचर्यां पुनश्चर्यामिव । पूर्वचर्या नाम  
मान्त्रिकैः सन्त्रफलाभिमुख्यसिद्धये प्रयत्नं कियमाणा मन्त्रशेवा ।

कान्तिरेव वशिः तस्याः प्ररोहवेलाभिक प्ररोहस्य मर्यादामिव ।  
यतोऽधिकमन्यत् स्फीततया न प्ररोहति सा मर्यादा । 'अन्यत्र-  
विहृतौ वेला कालमर्यादयोरपि' इत्यमरः । तामिव प्रैक्षन्त । अत्राति  
वान्येऽपि रमणीयतमत्वाद् तथोत्प्रेक्षा । यथा मन्त्रविदां मन्त्रपुराणार्वा  
स्वापोक्षितफलार्थमन्त्रविनियोगसामर्थ्यादानेन फलसंनिकर्षसम्पादिनी तथा  
भोक्तृपुण्यसमुद्दीनां तन्निर्वर्त्य फलसंनिकर्षसंपादिनीत्वाद् हेतोः  
द्वितीया । कान्देवत्कर्षविभ्रान्तिभूमित्वाद् तृतीयेति भेदः ॥ ११ ॥

आत्माधिकारादधिकामवस्था-

मयव्रतो नूनमवाप्तुकामा ।

वार्तानभिज्ञे वयसि स्थितां तां

वाग्देवता वन्दिमुखे ववन्दे ॥ १२ ॥

आत्मेति । वाग्देवता सरस्वती आत्मनः स्वस्याधिकारात् तदानी-  
तनात् वागाधिपत्यात् अधिकामवस्थां दशमाधिक्यं वागाधिपत्यम्  
अयव्रतो यजमननुभूय अवाप्तुकामा अवाप्तुं कामो यस्यास्तथाभूता  
सती । 'तुं काममनसोरपि' इति मलोपः । वार्तानभिज्ञे ध्वाकरानामभिज्ञे  
वयसि अतिवैशेष्ये स्थिता देवीम् । वन्दिमुखे स्तुतिपाठकानां मुखे स्थित्वा  
ववन्दे तुजुवे । शिशवः स्तुतिमात्रेण प्रलोभिताः देहीति वृष्टं प्रयच्छन्तीति  
भावः ॥ १२ ॥

प्रदित्समानेन हरेरजीहं

कामेन सा कल्पलतेव सृष्टा ।

पित्रोरिवानन्ददृशा प्रजाना-

माशंसया सार्धमवाप वृद्धिम् ॥ १३ ॥

प्रदित्समानेनेति । हरेः कृष्णस्वामीवं प्रदित्समानेन प्रदातु-  
मिच्छता कामेन मन्मथेन सदा कल्पलतेव स्थिता सा रुक्मिणी  
पित्रोरिवानन्ददृशाम् अनितरदृष्टीनां प्रजानामाशंसया सार्धं वृद्धिमवाप ।  
जस्यां कर्ममानायां पित्रोरन्वेष्टा च वाञ्छिता सहैवाभिवृद्धेऽर्थः ।  
जनेमास्या वृद्धौ कान्ध्यादिगुणोऽपि सर्वेषां बान्धवाहेतुदत्तरोत्तरं प्रवृद्ध  
इति व्यज्यते । हरेरिति संबन्धसामान्यविवक्षया षष्ठी ॥ १३ ॥

पद्मादिरेखाप्रथमानभूषा

निर्धार्यमाणा निगमैरभिज्ञैः ।

तदङ्गिविन्यासमिषेण जज्ञे

भूमेस्तदा भूषणपाङ्क्तिरभ्या ॥ १४ ॥

पद्मादीति । तदा तस्या वृद्धिदृश्यां तदङ्गिविन्यासमिषेण  
तस्याः संभाराभ्यासे चरणयोः विन्यासस्य न्याजेन पद्मादिरेखाप्र-  
थमानभूषा पद्मचक्रकनकादिरूपाभिः साम्राज्यलक्षणरेखाभिः प्रकाश-  
मानमहिमा । अभिज्ञैः निगमैः वेदैः निर्धार्यमाणा अन्येषां तन्म-  
हिमानभिज्ञत्वादनिर्धार्येति भावः । अभ्या उच्यते भूषणपाङ्क्तिः जज्ञे  
जाता ॥ १४ ॥

अदृश्यभेदैरतिमूक्षमभावः-

जज्ञे जगन्मङ्गलतां दधानैः ।

विहारलौह्याद्विषयेषु तस्या

गतेषु वाक्येषु च नृत्तगीतैः ॥ १५ ॥

अहम्येति । विहारलौह्यात् कीदृशमिच्छायात् विषयेषु संग्रह-  
यत्नः, विभिन्नरूपेषु तस्याः गतेषु वाक्येषु च समनेषु वचनेषु  
च अतिसूक्ष्मभावादसन्तमूह्यमत्वाददृश्यमेवैः अविज्ञेयान्तरविशेषैः  
अगन्तव्यकृतौ दधानैः अनुचिन्तनादिना लोकानां भ्रमस्वरूपं चारुवक्तिः  
नृत्तगीतैः गतेषु नृत्ते वाक्येषु गीतैश्च । ज्ञेयं जातम् । भाषे  
किद् । अस्मिन्विषयेभ्यः तस्याः गमनवचनानि यदा नृत्तगीतत्र-  
भेदरूपाभ्येवेत्यर्थः ॥ १५ ॥

यदप्सरः पाणिसरोजमुक्तं

प्रसूनवर्षं निपपात तस्याम् ।

अपूरि तस्यैव रजोभिरभ्यै-

रपांसुला पांसुविहारवाञ्छाम् ॥ १६ ॥

यदिति । अप्सरःपाणिसरोजमुक्तं तस्याः प्रसादमिच्छन्तीना-  
मप्सरसां पाणिपदैः मुक्तं यत्प्रसूनवर्षं तस्मां निपपात । तस्य  
प्रसूनवर्षस्य अभ्यैकस्मिन् रजोभिः परागैरेवापांसुला पतिव्रता सा पां-  
सुविहारवाञ्छां पांसुकीदृशमिच्छाम् अपूरि पूरितवती । दीपजनपुष्पेत्यादि-  
ना वैकल्पिकः कर्तारि निवृत् । तथा समृद्धं पुष्पवर्षं पपातेत्यर्थः ॥ १६ ॥

यदच्छया तत्र परामज्जलै-

र्यानेव सः कोटिपुद्गलकार्यति ।

ततः परं त्वष्टुरमी समीची

महेन्द्रशालाविधिमातृकाभूत् ॥ १७ ॥

यदृच्छयेति । तत्र विदर्भनगरे सा रुक्मिणी वरपत्न्या  
 कोचन्या । तत्र शिल्पशास्त्रपर्यालोचनया । 'स्वेच्छा ह्यच्छन्दसैरिता-  
 चेरिताः समाः' इति केशवः । परागजालैः रेणुसमूहैः यानेन केली-  
 गृहान् क्रीडामन्दिराणि । 'गृहाः पुंसि च भूम्भेव' इति बहुल्ये विक-  
 स्मितम् । पुंस्त्वं अकार्षीत् कृतवती । अमी केलीगृहा एव त्वष्टुः  
 विश्वकर्मणः ततःपरं तन्निर्माणानन्तरं समीची समन्तादश्नति गच्छ-  
 तीति समीची सर्वविधगृहान्तरभेदविषया महेन्द्रशालाविधेरिन्द्रगृह-  
 निर्माणस्य मातृकासीत् । विधेयप्राधान्येन आसीदित्येकवचननिर्देशः ।  
 "वासः कूटो द्वयोः शाला" इति गृहपर्यायेष्वमरः । अस्मिन्-  
 विधेश्वर्या तया स्वेच्छामात्रेण कृतान्मपि केलीगृहाणि लक्षणसौष्ठ-  
 व्यात् विश्वकर्मणः तदनन्तरं दिव्यगृहनिर्माणेषु मातृकारूपाभ्यास-  
 नित्यर्थः । समीचीति संपूर्वादश्नतेः क्तिप् । अनिदितामिति नकार-  
 ङोपः समः समिरिति सूत्रेण समित्यस्य समीत्यादेशः । अवते-  
 ङोपसंख्यानामिति ङीप् । अत्र इत्यकारलोपः चाविति दीर्घः ॥ १७ ॥

चतुर्दशैतानि जगन्ति यस्याः

क्षेमाश्रितं क्रीडनकं बभूव ।

पर्याप्तलीला मुमुदे तदैषा

पाञ्चालिका पञ्जरुशूरिकायैः ॥ १८ ॥

चतुर्दशैति । चतुर्दशसंख्याकानि जगन्ति यस्या देव्याः क्षेमा-

श्रितं रक्षां प्राप्तं कीडनकं कीडोपकरणं बभूव । पूर्ववद्विधेयप्राधान्येन बभूवेत्वेकवचनम् । एषा तदा बालकीडासमये पाष्वालिका-पञ्जरशारिकायैः पोष्वालिका गजदन्तादिनिर्मिता योषा पञ्जरशारिकाः पक्षिविशेषाः तत्प्रसूतिभिः पर्याप्तलीला समाप्तलीला सती भुमुदे । अस्यां निखिलन्यदि जगन्ति लीलया अपर्याप्तानि । आदरेण संरक्ष्यमाणानि कीडनकानि बभूवुः सैव पाष्वालिकाभिरपि समप्रली-लासीदिति तस्या मनुष्यश्रवाभिनयसीमा दर्शिता ॥ १८ ॥

आस्वादनीयान्यार्धिकं श्रुतीनां

मुग्धाभिजातानि वचांसि तस्याः ।

प्रायेण लौल्यादधिकृत्य शिक्षा

विधिमिया व्याहरतान्यभाषाः ॥ १९ ॥

आस्वादनीयानीति । श्रुतीनां वेदानामास्वादनीयानि अति-रहस्यार्थगोचरत्वात् तेषामपि श्लाघनीयानि मुग्धानि शैशवकालानि अभिजातानि कुलीनानि व्याकरणसंस्कृतानि । “अभिजातः स्थिते न्याये कुलीनप्राप्तयोरपि” इति विश्वः । तस्याः वचांसि प्रायेण नूनं लौल्यापलादधिकृत्याभ्यस्य शिक्षा तथा वक्तुमसामर्थ्यात् खेद-वती विधिमिया सरसीती अन्याः भाषाः संस्कृतव्यातिरिक्ताः प्राकृ-तादिभाषाः व्याहरत व्याहृतवती । संस्कृते रुचिमणीमनुकर्तुमसा-मर्थेन संस्कृतं व्याहृतौ लज्जया स्वस्य व्यवहारार्थं भाषान्तराणि सृष्ट्वा व्याहृतवती । नूनमित्युत्प्रेक्ष्यते । लोके हि अविश्रुतसंस्कृ-तवेगशास्त्रिणां पुरतो मन्दसंस्कृतं संस्कृतं वक्तुं त्रपमाणा भाषान्त-राण्येव व्याहरन्तीति भावः ॥ १९ ॥



अविभूतव्याकरणानि तस्याः

क्रमेण शिक्षानियताक्षराणि ।

अनुभवाणामन्यपटुत्ते-

रादेशदायीनि वचांस्यभूवन् ॥ २० ॥

अविभूतेति । अनघप्रवृत्तेः मनोहव्यापारायाः तस्याः रुक्मि-  
ण्याः क्रमेण कलापरिपाठ्या अविभूतव्याकरणानि व्याकरणानुरोधीनि  
शिक्षानियताक्षराणि शिक्षया वेदानां कर्णनिर्णयकाङ्गेन निश्चितक्षराणि ।  
'नियतं निश्चितं मतम्' इति हल्लयुषः । एवंभूतानि वचांसि अनु-  
भवाणां वेदानामादेशद्वयीन्यभूवन् । शब्दतोऽर्धतश्च ततोऽप्यधिकान्य-  
भूवन्मित्यर्थः ॥ २० ॥

विभूतयस्तत्र विशांपतीना-

मात्मीयया देवतयावतीर्णाः ।

स्वचिह्नभेदान्परिवर्हयन्त्यः

प्रपेदिरे तत्परिवारभावम् ॥ २१ ॥

विभूतय इति । तत्र गीष्मनगरे विशांपतीनामित्रादिदि-  
क्पालानां विभूतयः अणिमादिसंपत्तयः आत्मीयया स्वकीयया देव-  
तया अधिदेवतया अवतीर्णाः सत्यः स्वचिह्नभेदान् स्वकाञ्छनविशेषान्  
परिवर्हयन्त्यः श्रेतस्त्रवालम्बजनादिपरिच्छदान् कुर्वन्त्यः सत्यः तत्प-  
रिवारभावं पट्टिचारकत्वं प्रपेदिरे प्राप्तवत्यः । दिक्पालविभूतवि-  
देवतः तत्रावतीर्णः कर्त्तव्यावर्तदिसत्त्वचिह्नानि परिच्छदान् कृत्वा  
रुक्मिणीपारितोषिकसमकुर्वन्मिति भावः । दिक्पालविभूतविदेवतः

भीरुकिमणीपरिचर्यामकुर्वन्निखनेन रुक्मिण्याः सर्वलोकेधरीजं स्वज्वर-  
रुजाशयः ॥ २१ ॥

वेदालवालै विहितस्थितिं तां

रम्यप्रतानामिव रत्नवल्लीम् ।

स्तनादिलक्ष्यस्तवकादिचिह्नै-

राविष्कृतं यौवनमाविवेश ॥ २२ ॥

वेदेति । वेदाः आलवालं लतानां मूले जलस्थापनार्थं कृतो वन्दवि-  
शेष इति तस्मिन् विहितस्थितिं कृतावस्थानां तत्प्रतिपाद्यतया तदात्वा-  
रोपः । अत एव रम्यप्रतानां रम्यः प्रतानः शाखापत्रप्रचयो वस्यास्तां  
रत्नवल्ली रत्नमयी लतामिव स्थितां रुक्मिणीं स्तनादिलक्ष्यस्तवकादिचिह्नैः  
स्तनादिव्याजस्तवकादिलच्छन्नैः उभयत्राप्यादिशब्देन रोमरामिभृङ्गानली-  
भ्रष्टतिपरिग्रहः । तैराविष्कृतं यौवनमाविवेश ॥ २२ ॥

तदीयसर्वाङ्गजुषोरगाधं

सौन्दर्यलावण्यमुधास्रवन्त्योः ।

ममज्जुरापत्यं हृशः सखीना-

मन्योन्यसंभेदमपूर्वतीर्थम् ॥ २३ ॥

तदीयेति । तदीयसर्वाङ्गजुषोः तस्याः रुक्मिण्याः कृमानि तदीयानि  
तानि सर्वाङ्गज्ञानि प्राप्तियोः सौन्दर्यलावण्यमुधास्रवन्त्योः सौन्दर्यं सामु-  
द्रिकोक्तावयवसंस्थानविशेषः लावण्यम् “मुक्ताफलेषु लोवायां तरुलस्य-  
मिबान्तरा । प्रतिभाति यद्वज्रेण तत्तवभैमिहोप्यते” इत्युक्तशेष-  
ज्ञानविशेषः ते एव मुधास्रवन्त्यौ अमृतधारिणी तदीरन्वी-पुंसभेदं परस्पर-

रसज्ञममेव अगाधमतलस्पर्शि । अपूर्वतीर्थं प्रसिद्धप्रस्थगादिमित्रं तीर्थं  
कर्म सखीनां दृष्टाः आपत्तं प्रविश्य ममजुः दर्शनं कदापि तृप्तिमप्राप्नु-  
वन्तः तत्रैव लप्ता इत्यर्थः ॥ २३ ॥

निशेध चन्द्रेण घनव्यपाये

नैसर्गिकी बुद्धिरिव ध्रुतेन ।

फलेन सा नीतिरिवाप्रमादा-

युक्ता यथौ नूतनयौवनेन ॥ २४ ॥

निशेति । नूतनयौवनेन युक्ता सा रुक्मिणी घनव्यपाये हरसमये  
चन्द्रेण युक्ता निशेध ध्रुतेन साक्षेण युक्ता नैसर्गिकी स्वभावसिद्धा  
बुद्धिरिव फलेन प्रयोजनेन युक्ता अप्रमादा नीतिरिव अर्थसास्तोका  
राजनीतिरिव च यमौ ॥ २४ ॥

आलक्ष्यसंलापलवैरपाङ्गै-

रङ्गैरनङ्गोदयपूर्वरङ्गैः ।

वियातमुग्धैरपि विभ्रमैः सा

विलक्षयामास विभूषणानि ॥ २५ ॥

आलक्ष्येति । सा रुक्मिणी आलक्ष्यसंलापलवैः ईषदृश्यसंलापलेशैः  
संलापसन्देनाकृतगर्भा विकारा लक्ष्यन्ते । तथीभूतैरपाङ्गैः अपाङ्गदर्शनैः  
अनङ्गोदयपूर्वरङ्गैः अनङ्गोदयस्य मन्मथनाट्योदयस्य प्रथमरङ्गस्थलभूतैः  
अङ्गैरवयवैः वियातमुग्धैः दृष्टादृष्टैः १ फले-पुष्पवियातमेत्यमरः । विभ्रमैः  
अज्ञारवेष्टादिभ्रमैः विभूषणानि विलक्षयामास । विलक्षानि विस्मितानि

ककितानि वा लकार । विलसद्यद्वात् तत्करोतिष्यन्ताकिति अम्प्रत्ययः ।  
आभरणेभ्योऽपि अपाङ्गदर्शनादिभिरेवाधिकां शोभामपुण्यदित्यर्थः ॥ २५ ॥

अमुक्तकौमारयुवत्वसीम्ना

कान्त्या बभौ कल्पितरागभूम्ना ।

जरत्पलाशप्रसवानुषक्ता

प्रतानिनी पल्लवसंपदेव ॥ २६ ॥

अमुक्तेति । अमुक्तकौमारयुवत्वसीम्ना अत्यक्तकौमारयौवनसंवि-  
समयवा कल्पितरागभूम्ना पश्यद्दृशां संपादितानुरागबाहुल्यया कान्त्या  
देहशोभया जरत्पलाशप्रसवानुषक्ता जीर्णपत्रपुष्पफलानुवृत्तिमती । जी-  
र्णतेरतृप्तिरिति भूतेऽर्थेऽतृप्त् प्रत्ययः । प्रसवो जननानुज्ञापत्रेषु फलपुष्प-  
बोरिति वैजयन्ती । प्रतानिनी प्रतानो कृतानां शाखापत्रप्रचयः  
तद्वती लघु कल्पितरागभूम्ना संपादितारुणिमबाहुल्यया पल्लवसंपदा  
प्रवालप्रियेव बभौ ॥ २६ ॥

प्रसाधनानां परिकर्म दिव्यं

विजृम्भणं विभ्रमजालकानाम् ।

वयः शुभं वामदशधकाशे

पश्यद्दृशां भाग्यमनन्यभोग्यम् ॥ २७ ॥

प्रसाधनानामिति । प्रसाधनानामाभरणानां दिव्यं परिकर्म  
मनोज्ञमाभरणम् । “दिव्यं लघुवृत्ते दिव्यं बलौ दिवि भवेऽन्यवत्”  
इति विश्वः । विभ्रमजालकानां विलाससन्दोहकानां विजृम्भणं-प्रसरणम् ।

तदेतत्त्वात् तथा रूपकम् । पश्यद्दृष्टां द्रष्टृजनलोचनानां भाग्यं शुभा-  
हम् । भाग्यं शुभाहविधौ स्वाच्छुभांशुभकर्मणीति विश्वः । अनन्य-  
भोग्यम् अनन्यः, भगवान् सर्वं कृत्विदं ब्रह्मेति श्रुतिः सर्वात्मतया  
तस्मात् पृथग्भूतवस्त्वभावात् । तस्य भोग्यं वामदृशः रुचिरलोचनायाः  
रुक्मिण्याः शुभं मनोहरं वयः यौवनं चकाशे । शुभं बडशुप्रशस्तयो-  
रिति वैजयन्ती ॥ २७ ॥

अवाप्य सा मुग्धदशामपूर्वा-

मर्याजलीलागतिरावभासे ।

रम्या रमोत्पत्तिदशाविशेषा-

जाम्बूनदी जङ्गमपद्मिनीव ॥ २८ ॥

अवाप्येति । अग्न्याजा अकृतिना स्वाभाविकी लीलागतिर्यस्याः  
सा अपूर्वामन्यप्रादुर्भूती मुग्धदशां मनोज्ञदशां यौवनावस्थामवाप्य  
रम्या रुचिरा जाम्बूनदी स्वर्णमयी कचिदपवादविषयेप्युत्सुर्गाः प्रवर्तन्त  
इति नित्यं वृद्धशरादिभ्य इति मन्त्रविषये विकारेऽण्प्रत्ययः । अथवा  
जाम्बूनद्यां जाता जाम्बूनदी । तच्च जात इत्यण् प्रत्ययः । जङ्गमपद्मिनी,  
संचारिणी रुक्मिणी । रमोत्पत्तिदशाविशेषात् रमोत्पत्तिदशा लक्ष्मी-  
जननसमय एव विशेषः उक्तमवस्तु । विशेषोऽवयवे मेदे द्रष्टव्योत्तम-  
वस्तुनीति शब्दार्णवः । तमवाप्येति व्यञ्जने पञ्चमी ॥ आकभासे  
चकाशे ॥ २८ ॥

तस्यास्तुं वर्जयतो ममैव

दीनोपमा दोषपदं न विन्देत् ।

निदर्शनं तैरपि नित्यदृष्टं •

येषां निकर्षोऽपि गुणो यतः स्यात् ॥ २९ ॥

तस्या इति । तस्याः रुक्मिण्याः तर्जुमेव जङ्गमपद्मिनीवेत्याद्युक्त-  
वक्ष्यमाणप्रकारैः बह्वतो मम हीनोपमा उपमानस्य उपमेवात्प्रमाणेन  
जात्या गुणैर्वा हीनत्वं हीनोपमा उपमादोषः । यथा—यकास्ति गगनाभोगे  
क्षयोत इव मानूमानित्वादि । सा दोषपदं दोषस्थानं न विन्देत् न  
प्राप्नुयात् । दोषो न भवेदित्यर्थः ॥ कुत इत्यत्र आह । निदर्शनमिति ।  
येषामाकाशादीनां यतः परमात्मादेः निकर्षोऽपि गुण उत्कर्षः स्यात् ।  
तैरतिनिकृष्टैरप्याकाशादिभिः सह तस्य परमात्मादेः निदर्शनं साम्य-  
कचनं दृष्टम्, यथाकाशवत् सर्वगतश्च नित्य इत्यादिधृतिषु । न हि  
प्रत्यक्षं प्रतिमर्गं च भिन्नस्याकाशस्य प्रतिरोमकूपविभ्रान्तानेककोटिब्र-  
ह्माण्डेनापरिमितानेकसर्गप्रवर्तकेन परमात्मना साम्यगन्धोऽप्यस्ति । अ-  
थापि श्रुतौ यथा तैः तस्य साम्यकचनम् एवं पद्मिन्यादिभिः देवी-  
तनोः साम्यकचनं भ्रमापीत्यर्थः । सदृशवस्त्वन्तराकाशे हीनोपमापि  
न दोषाव । तादृशवस्त्वन्तरसंभवकचनमेव तस्या दोषत्वकचनमिति  
भावः ॥ २९ ॥

अथ रुक्मिण्याः विकुरमारभ्य तत्पर्यन्तप्रित्यावर्जनमुपक्रमते—

तारेण तस्याश्चिकुरान्धकारे

तारायितं मौक्तिकजालकेन ।

प्रायेण योऽसौ श्रुत्यावसाने

निशीथसृष्टेरभवभिदानम् ॥ ३० ॥

तारेणेति । तस्मान्निबुद्ध एवान्धकारे तारेण शुद्धेन १ मौक्तिकजा-  
कलेन भाषीकमुक्ताफलसमूहेन तारायितं तारावमक्षत्रवदाचरितम् । तारा-  
शब्दात् कर्तुः कवच् सलोपयेति आचारार्थक्यजन्ताद् भाषे क्तः । यथा  
महान्धकारं प्राप्य नक्षत्राणि प्रकाशन्ते तथा तस्याः केशपाशं प्राप्य  
मौक्तिकानि प्राकाशन्तेत्यर्थः । तारोत्पुर्व्वजनमिदु । तारोत्पुर्व्वज्जतरे  
मुक्ताभिष्टुदी शुद्धमौक्तिके । कनीनिकाक्षमास्तेषो द्वयोस्तारं तु रूप्यकमिति  
रत्नमाला ॥ योऽसौ यच्छब्दसन्निहितः र्भसौशब्दः प्रसिद्धपरामर्शः ।  
नः प्रसिद्धः विकुरान्धकारः प्रलयवसाने प्रलयस्थान्ते जगत्सृष्टिसमये  
निशीथसुष्टेरर्षरात्रस्य सुष्टेः प्रायेण नूनं निदानम् उपादानकारणमभूत् ।  
महान्धकारमभाषीथादप्यतिशयितेन काष्ण्ठेन तस्यापि कारणतयो-  
त्वेका । एतदुत्प्रेक्षानुगुण्येन तारायितमित्युपमासमभिव्याहारात् सा-  
दृश्यम् । विकुरान्धकार इत्यत्र रूपकसमासो दर्शितः । अन्धकारस्यैव हि  
निशीथकारणत्वमुचितं न तु तत्सदृशस्य ॥ १० ॥

शुतिं शिखारजसहस्ररश्मे-

ज्योत्स्नां च मुक्ताफलजालजाताम् ।

तत्कुन्तलश्रेणिमयी तमिस्र-

मैत्रीं दयौ मन्मथचापमौर्वी ॥ ११ ॥

शुतिमिति ॥ तत्कुन्तलश्रेणिमयी तस्याः केशपालिरूपा मन्मथ-  
चापस्य मौर्वी मन्मथराजिः मोहनत्वाद् तथाप्यवसायः । शिखारजसहस्र-  
रश्मेः चूडामनेस्ते सूर्यस्य शुतिं दीप्तिं मुक्ताफलजालजातां शिरोभूषण-  
स्यमौक्तिकनिवहोत्पन्नां ज्योत्स्नां मौक्तिकैर्ग्रभैव तथाप्यवसीयते । तमि-  
स्रमैत्रीमन्धकारेण सौहृदं च दयौ । सादृश्यमिह सौहृदत्वेनाप्यवसितम् ।

नत्र सौरालोको न तत् चन्द्रिका प्रसरति । नत्र सौरालोको चन्द्रिका  
वा तस्य देशस्यान्धकारनिरोधित्वात् न तस्य तेन मैत्री संभवति । इह  
न तत्र नमपि मिलित्वा न भवेति भावः ॥ ३१ ॥ •

मुखाब्जसौन्दर्यमधुद्विरेफाः

कान्त्यापगाशैवलपुञ्जकल्पाः ।

शोणेन चूडामणिना ससंध्यां

तमीमपुष्पमलकास्तदीयाः ॥ ३२ ॥

मुखाब्जेति । मुखमेवाब्जं तस्य सौन्दर्यमेव मधु तस्य द्विरेफाः  
अमरा इति रूपकम् । कान्त्यापगाशैवलपुञ्जकल्पाः कान्तिरेवापगा नदी  
तस्याः शैवलनिवहा इव स्थिताः इत्युत्प्रेक्षा । उपमायां प्रयुज्यमानस्यापि  
कल्पप्रत्ययस्य औचित्यादिहोत्प्रेक्षायां पर्यवसानम् । तदीयाः तस्या रुक्मि-  
ण्याः इमे मलकाः केशाः शोणेन चूडामणिना शिरोभूषणरत्नेन ससंध्यां  
संध्यासहिता • तमीं रत्नमपुष्पान् पुष्पन्ति स्म उपचिन्वन्ति स्म । साह-  
श्चेन तज्जातीया अभवन्नित्यर्थः । पदार्थानां सजातीयसमृद्ध्याभ्युपगमो  
भवति । तमी तमिस्रा कथिता तमस्विनीति रात्रिपर्यायेषु हलायुधः ॥

शरत्प्रसजेन्दुकलाभिरामा

ललाटेरेखा सुदृशो रराज ।

कामेन तत्कान्तिलतासमृद्धौ

स्वयं प्रकल्लभेषु सुधास्रवन्ती ॥ ३३ ॥

शरदिति । शरदि प्रसन्ना निर्मला चन्द्रकलेशाभिप्राया सुदृशः



सुन्दरलोचनायाः रुक्मिण्याः ललाटेरेका तस्याः रुक्मिण्याः कान्तिरेव  
 कृता तत्त्वमृजौ कामेन स्वयं प्रकलप्ता स्वयमेव रचिता । सुधास्रवन्ती  
 अमृतकुन्नेव रराभेतुत्रेका ॥ ३३ ॥

कस्तूरिकावल्लभविशेषकं त-

त्यश्यन्मृगाङ्गो वदनं मृगाक्ष्याः ।

विभाव्य तादृक्परभागशोभा •

कलङ्कयुक्तोऽपि जहौ विषादम् ॥ ३४ ॥

कस्तूरिकेति । कस्तूरिकावल्लभविशेषकं मृगनाभिकृततिलकम् ।  
 तस्मात्पत्रतिलकविलसकणि विशेषकमित्यमरः । मृगाक्ष्याः मृगस्य अ-  
 क्षिणी इव अक्षिणी यस्या इति उपमानपूर्वपदः सोत्तरपदलोपो बहुव्री-  
 हिः । तस्याः तद्वदनं पश्यन् मृगाङ्गधन्ः तादृशः तत्समानस्यानन्यो-  
 पमेयस्य परभागस्य तिलकवर्णसंनिधानप्रयुक्तमुखवर्णस्फूर्टाभावस्य  
 शोभा कान्तिम् । परभागो गुणोत्कर्ष इति वैजयन्ती । विभाव्य ओलाप्य  
 कलङ्कयुक्तोऽपि विषादं जहौ दुःखं त्यक्तवान् । स्वस्य कलङ्कोऽप्येवं  
 परभागशोभावहो भवेदिति बुध्येति भावः । चन्द्रस्य विषादस्यागसं-  
 बन्धाभावेऽपि तत्संबन्धकथनमतिशयोक्त्यङ्कारभेदः ॥ ३४ ॥

तारुण्यनद्यास्तनुवीचिकल्पे

तद्भ्रूते शार्ङ्गनिदानदृश्ये । •

अनङ्गवदप्रणवस्य रत्या

लेखाक्षरं न्यस्तमसूचयिताम् ॥ ३५ ॥

तादृश्येति । तारुण्यनद्याः तारुण्यं नदीषु तस्यास्तनुवीचिकल्पे

सूक्ष्मवीचितुल्ये शार्ङ्गस्य भगवत्पापस्य विद्वानमुपादानं सूक्ष्मावस्थेन  
दृश्ये मनोहे सूक्ष्मावस्था उपादानमिति तात्पर्यिकाः । तद्गुण्यते तस्याः  
रुक्मिण्याः लताद्वये ध्रुवी अनङ्गेवदस्य मन्मथभागमस्व यः प्रणवः  
आदावुच्चार्य ओङ्कारः तस्य रत्या मन्मथपत्न्या न्यस्तं लिखितं लेखाक्षरं  
लिप्यक्षरमसूचयेतामन्वकुर्वताम् । नागरलिपौ ओङ्कारस्यार्धचन्द्राकार-  
दलद्वयमस्ति । तदलद्वयमिव तुल्यताद्वयं रराजेत्युत्प्रेक्षा । तथा नैवधे-  
ऽपि सरस्वतीवर्तने दृश्यते । ध्रुवी दलाभ्यां प्रणवस्य वस्त्यास्तिद्विन्दुना  
फालतमालपत्रम् । तदर्धचन्द्रेण विधिर्विपक्षीनिकाणनाकोणधनुः प्रणिन्ये  
हति । रत्या लिखितमिति मोहनत्वावुक्तम् । यथा कामेन तत्कान्ति-  
लतावृष्ट्या इति श्लोके कामनिर्मितत्वम् ॥ ३५ ॥

प्रसूतपद्मोत्पलकाननश्रीः

प्रारब्धवीचीविभवा विलासैः ।

दीर्घस्तदीया दृष्टे दयाद्री

द्राक्षीयसी मन्मथदीर्घिकेव ॥ ३६ ॥

प्रसूतेति । प्रसूता उत्पादिता पद्मानामुत्पलानां कुमुदानामिन्दी-  
वराणां च काननस्य श्रीः शोभा यथा सा तद्योक्ता रक्तेरेखाणां कनी-  
निकावहिर्भागयोः कनीनिकायाश्च प्रभामरुणधवलमेचकरूपां सुवन्ती-  
त्यर्थः । दीर्घिकापक्षे प्रसूता पद्मोत्पलकाननस्य श्रीः संपत्तिः ययेति  
बोध्यम् । श्रीर्वैपरचनाशोभासंपत्सरलशास्त्रिणिति रत्नमाला । विलासैः  
शृङ्गारचोष्टाभिः प्रारब्धवीचीविभवा उपकान्ततरङ्गसमृद्धिः इत्यार्द्रा द्राक्षी-  
यसी अतिशयेन दीर्घा । दीर्घशब्दादीयसुप्रत्ययः प्रियस्विरादि-  
सूत्रेण तस्य द्राष्टव्येष्टश्च । तदीया रुक्मिण्याः इयं दृष्टिः मन्मथस्य दीर्घिका

विहारवापिकेन ददशे इत्युत्प्रेक्षा ॥ ३६ ॥

तदृष्टिरायामवती सुजाता

भ्यामोज्ज्वला चारुविशालमर्ध्या ।

मन्ये समेभ्यन्मधुवैरिलस्या

चेतोभुवः शक्तिरभूदमोघा ॥ ३७ ॥

तदृष्टिरिति । आयामवती दैर्घ्यवती इयामा नीलवर्णा उज्ज्वला  
रुचिरा विकासिनी शुद्धारवती वा दृष्टिपक्षे । अर्धा. आदिभ्योऽञिति  
मल्लार्थोचप्रत्ययः । शक्तिपक्षे दीप्तिमती । उज्ज्वलो दीप्तिशृङ्गाररुचिरेषु  
विकासिनीति विश्वः । 'चारु विशालं विपुलं मध्यं यस्याः सा तथोक्ता  
सुजाता मनोहा तदृष्टिः तस्या रुक्मिण्या दृष्टिः समेभ्यत् समागमिष्यत्  
मधुवैरी कृष्ण एव लक्ष्यं शरव्यं यस्यास्तथाभूता सती अमोघा चेतो-  
भुवः मन्मथस्य शक्तिः कासूः आयुषविक्षेपः अभूदिति मन्ये । आयाम-  
वत्वादिगुणैः तथोत्प्रेक्षा । 'कासू सामर्थ्ययोः शक्तिः' इत्यमरः ॥ ३७ ॥

निगृह्णती रत्नतिलप्रसूनं

नासा तदीया नयनावधिसेतुः ।

अवोधि निश्वाससमीरगन्धै-

रन्तर्गतान्नेदगणान्वमन्ती ॥ ३८ ॥

निगृह्णतीति । रत्नतिलप्रसूनं रत्नमयं तिलपुष्पं निगृह्णती म्यकुर्वती  
नयनावधिसेतुः नयनमेवाध्विः तस्य सेतुः नयनद्वयमध्ये संचारमार्गवत्  
स्पर्शमानत्वात् नयनस्य समुद्रसाम्यं कविसमर्थसिद्धम् । तथा कादम्बरी-

वर्धने दृश्यते । अनिजमुत्तमलक्ष्मीनिवासवुग्धोद्धृतिना लोचनवुग्धेनेति ।  
तदीना तस्याः शीकमप्या इवम् । नासा निश्वाससमीरगन्धैः श्वासमास्त-  
शौर्यैः मन्तर्गतान् मदेगणान् वमन्ती उन्मुञ्चती अबोधि विहृदिः क्राता ।  
कर्मणि कृद् । प्रथमा परमा लक्ष्मीः जगन्नयकुटुम्बिनी । तद्धर्मवर्मिणी-  
शक्तिः प्रज्ञाणोऽनपगौमिनी इति त्रियोऽपि भगवद्धर्मधर्मवत्त्वभवणात्  
तन्निश्वासा अपि भगवन्निश्वासा इवेति विदामासुरिति भावः ॥ ३८ ॥

नवेन्दुसंध्याप्रभृतीनि लोके

निर्वर्ण्यमानानि निदर्शनानि ।

न खल्वविन्दन्कलयापि तस्याः

स्मिताधरव्याप्तिकृतामभिरूपाम् ॥ ३९ ॥

नवेति । नवेन्दुसहिता संध्या नवेन्दुसंध्येति मध्यमपदलोपी समा-  
सः । प्रभृतिशब्देन पुष्पपल्लवमुक्ताप्रवालमिस्रादीनि गृह्यते । तानि लोके  
निर्वर्ण्यमानानि दृश्यमानानि । निर्वर्णनं तु निध्यानं दर्शनालोकनेक्षणमि-  
त्यमरः । निदर्शनानि स्मिताधरदृष्टान्ताः । तस्याः रुक्मिण्याः स्मित-  
धरव्याप्तिकृता स्मिताधरसंपत्प्रयुक्तामभिरूपां शोभां कलया मात्रवापि  
न खल्वविन्दन् नालमन्त खलु । खलुशब्दो वाक्यालंकारे ॥ ३९ ॥

अहेतुरज्यं न धरस्तदीयः

प्रमूनमुक्तायितमुग्धहासः ।

लक्ष्मीलताया ललितोदधेश्च

प्रवालयोगं न भव्यो वभूव ॥ ४० ॥

अहेति । अहेतुः अलङ्कारादिहेतुनिरपेक्षः रज्यन्ति स्वभावावगुणः

प्रसूनमुक्तावितः पुष्पमौक्तिकवदानरितवान् मुग्धः सुन्दरो हासो यस्मि-  
 स्तथोक्तः । प्रसूनमुक्ताशब्दादाधारार्थक्यद्विसति अकर्मकत्वात् कर्तरि कः ।  
 मुग्धः सुन्दरमूढचेरिति विश्वः । तदीयः रुक्मिण्या शयमर्धरो दन्तच्छदः ।  
 लक्ष्मीकृतायाः कान्तिवत्स्याः ललितोदधेः विभ्रमसागरस्य च प्रवालयोगं  
 पल्लवयोगं विडुमयोगं च प्रथमावभूव प्रख्यापयति स्म । तस्याः  
 स्मिताधरो कान्तिलतायाः पुष्पपल्लववत् ललितोदधेः मुक्ताविडुमवच  
 रेवतुरित्यर्थः ॥ ४० ॥

मुखं तदीयं विरराज मुग्धं

सौरभ्यलावण्यसमुच्चयेन ।

व्यवस्थितान्योन्यविशेषलोभा-

देकत्वमापन्नमिवेन्दुपद्मम् ॥ ४१ ॥

मुक्तमिति । मुग्धं मनोहं तदीयं मुखं सौरभ्यलावण्ययोः समुच्च-  
 येन संमेलनेन हेतुना व्यवस्थितौ एकैकत्र स्थितावन्योन्यस्य यौ  
 विशेषौ भेदकधर्मौ तयोर्लोभादिन्दोः सौरभ्ये पद्मस्य लावण्ये चाभिरु-  
 चादेकत्वमापन्नं प्राप्तमिवेन्दुपद्मं इन्दुश्च पद्मं चेति द्वन्द्वैकवद्भावः । तदिव  
 विरराज । विशेषोऽवयवे व्यक्ते तिलकेऽत्यन्तभेदके इति राजमाका ॥

वर्णानुपूर्वीसुभगेन काले

भग्यां भुक्तिं भावयता यथावत् ।

तारस्य संस्थानमिवान्वकार्षी-

त्कण्ठेन सां कार्त्तनफल्गुभासा ॥ ४२ ॥

वर्णोति । सा लक्ष्मीः वर्णानां गीतिक्रमाणां कर्पूरकस्तूयादिवले-

पनानां वा आनुपूर्व्यां परिपाठ्या सुभगेन मनोज्ञेन काले मानसमये  
श्रुतिं जातावेकवचनम् । श्रोतॄणां श्रोत्राणि यथावत् सम्यग्मन्यां भाव-  
यता शुभामानदिनीं कुर्वता । भव्यशब्दादानन्दपराङ्मुखं आद्यच्छत्ययः ।  
काश्चनकम्बुभासा सुवर्णशङ्कटिषा कण्ठेन तारस्य संस्थानमाकारमन्व-  
काशीत् अनुकरोति स्म । इवशब्दो वाक्यालंकारे । आख्यातेनैव साद-  
स्यकथनात् ग्रन्थलिप्यां प्रणवसंस्थानं वर्तुलमिति तत्सादृश्योक्तिः प्रण-  
वोऽपि वर्णानामकारोक्तप्रमकाराणां आनुपूर्व्यां सुभगः 'सर्गाद्यसमये श्रुतेः  
वेदस्य यथावत्' स्वरवर्णादिपौष्कल्येन भावयितुोत्पादकश्च । ओंकारप्रभ-  
वा वेदाः इति स्मृतेः । वर्णो नीलादिप्रायोः कीर्त्तौ गीतिक्रमे श्रुतौ ।  
कृते वृत्तेऽक्षरे त्वस्त्री प्रकारे लेपसोभयोरिति । ओङ्कारः प्रणवस्तारः  
इति च वैजयन्ती ॥ ४२ ॥

मधुद्विषः कर्णपरिष्कियार्थं

कामात्मना माल्यकृतेन क्लृप्ते ।

बभूवतुर्वीहुरुते तदीये

शम्पात्विषौ चम्पकमालिके द्वे ॥ ४३ ॥

मधुद्विष इति । शम्पात्विषौ विद्युत्प्रभे लदीये तस्या इमे बाहुल्ये  
मधुद्विषः कृष्णस्य कर्णपरिष्कियार्थं कर्णप्रसाधनाय कामात्मना कामर-  
णेन माल्यकृता मालाकारेण क्लृप्ते प्रथिते द्वे चम्पकमालिके स्वं बभूवतुः ॥

आसीदधिष्ठानविशेषसीमा

वक्षोजयोरङ्कुरतोरमुष्पाः ॥

मुकुन्दवक्षःस्थलमुद्रणाहौ

भग्यामवस्थामिव भावयन्ती ॥ ४४ ॥

आसीदिति । अमुष्माः दक्षिणस्याः अङ्कुरतोः प्ररोहतोः वक्षो-  
जयोरभिधानविशेषस्त्रीमा मूलसंनिवेशरूपस्यावयवस्य स्त्रीमा । विशेषो-  
ऽवयवे ब्रह्म इति शब्दार्णवः । मुकुन्दवक्षःस्थलमुद्रणाहौ अतिविशालस्य  
कृष्णवक्षःस्थलस्य मुद्रणे उचिता भग्या भाविनीमवस्थां भावयन्तीव  
मुच्यन्तीवासीत् । प्रादुर्भवता यावता स्तनपरिमाणेन मुकुन्दवक्षः  
कास्त्र्येन मुद्रितं भवति तावदुपयोज्यभिधानं प्रथममेवासीदित्यर्थः ॥

समावृतौ हारमयूखसूत्रै-

स्तस्याः स्तनौ चारुतरावभूताम् ।

जिगीषतस्तत्प्रियचित्तवृत्तिं

मनोभुवो मङ्गलपूर्णकुम्भौ ॥ ४५ ॥

समावृताविति । हारमयूखा एव सूत्राणि तन्तवः तैः समावृतौ  
चारुतरौ तस्याः स्तनौ तत्प्रियचित्तवृत्तिं तस्याः प्रियस्य कृष्णस्य मनो-  
व्यापारं जिगीषतो जेतुमिच्छतः मनोभुवः मन्दथस्य-मङ्गलपूर्णकुम्भौ  
मङ्गलार्थं पूर्णफलसावभूताम् । राज्ञां सस्थानसमयेषु तन्तुभिः वेष्टितं  
पूर्णकुम्भमुगलं पुरतः प्रदर्शयन्ति तद्वदभूतामित्यर्थः ॥ ४५ ॥

तस्मास्तदा तद्दलक्ष्यमध्यं

वन्द्याः स्तनद्वन्द्वमवाप हृदिम् ।

काले यथा तत्प्रथिमप्रभूतं

कुच्छ्रादभूत्कुण्डभुजान्तरालम् ॥ ४६ ॥

तस्या इति । तस्याः तन्म्याः रुक्मिण्याः तद्वद्विष्णुमणीवदेवालय-  
मध्यम् अविभाव्यमध्यदेशं स्तनद्वयं तथा तेन प्रकारेण वृद्धिमाप ।  
कुण्डभुजान्तरालं नक्षः काले आशेषादिसमये यथा कुच्छ्रात् कथं-  
चित् तत्प्रथिमप्रभूतं तस्य स्तनद्वयस्य प्रथिमः पृथुत्वस्य पर्याप्तं बभूव ।  
तथेति पूर्वेण संबन्धः ॥ ४६ ॥

मध्यं कशिन्ना विरराज तस्या

नाभिहृदान्तालमिव प्ररुदम् ।

प्रियागमोदकमभूद्यदग्रे

कुचात्मना काञ्चनपद्मयुग्मम् ॥ ४७ ॥

मध्यमिति । तस्याः रुक्मिण्याः मध्यमवलग्नं कशिन्ना काञ्चनं नाभि  
रेव हृदः अन्तर्जलाशयः जलाशयो जलाधारस्तत्रागाधजले हृदः इत्य-  
मरः । तस्मात्प्ररुदं नालमिव कमलमूलदण्डमिव रराज । यदग्रे यस्य मध्य-  
स्याग्रे कुचात्मना कुच्छ्रादेण प्रियागमोदकम् प्रियस्य कुण्डस्यागमः  
आगमनं उदकः भाविफलं यस्य । उदकः फलमुत्तरमित्यमरः । तथाभूतं  
काञ्चनपद्मयुग्ममभूत् तदिति पूर्वेण संबन्धः । शिखस्य हर्षस्य आगमयिता  
उदितोऽर्को यस्येति व्युत्पत्त्या पद्मं प्रियागमोदकं भवतीति भावः ।  
अत्रार्थे आगमेति आङ्पूर्वाद्गमेर्धन्तात् पञ्चाक्षरि रूप उदकमिति  
प्राचार्यवत्समासः ॥ ४७ ॥

स्तोकानताङ्गी स्तनभारभूम्ना

मुग्धा बभौ मुष्टिमितावलम्बा ।



भृङ्गाभिनन्द्येन गुणेन युक्ता

कामस्य सा कापि धनुर्लतेव ॥ ४८ ॥

स्तोकेति । स्तनभारस्य भूम्ना बाहुत्वेन स्तोकनताग्री किञ्चिदव-  
नतशरीरा मुष्टिभितावलम्बा मुष्टिपरिमितमध्यभागा भृङ्गाभिनन्द्येन भ्रम-  
राणां आघनीयेन गुणेन सौरभ्येण युक्ता सा मुग्धा बाला कामस्य  
कापि भ्रिवमाणातिरिक्ता काचिद्धनुर्लतेव चापयष्टिरिव बभौ मन्मथ-  
चापयष्टिरिव भनाकृष्टमौर्वीका स्तोकनता मुष्टिप्राणमध्या मृत्रैः हेतुभिः  
अभिनन्द्येन गुणेन भृङ्गराजिरूपया मौर्व्या युक्ता च भवतीति भावः ॥

रराज लावण्यतरङ्गरम्या

वलिप्रयी मध्यगता मृगाक्ष्याः ।

अन्तःस्थितानामिव दर्शयन्ती

निवेशसीमान्तमनुश्रवाणाम् ॥ ४९ ॥

रराजेति । लावण्यतरङ्गरम्या लावण्यसिन्धोः तरङ्गपालिरिव  
रम्या मृगाक्ष्या मध्यगतावलमगता वलिप्रयी उदररेखस्तयी अन्तःस्थितानां  
तस्या अभ्यन्तरे स्थितानामनुश्रवाणाम् चतुर्नामपि वेदानां निवेशसी-  
मान्तं निवाससीमावसानं दर्शयन्ती रराज । वलित्रयेण निवेशचतुष्टयम-  
संकीर्णं दर्शितं भवतीति भावः ॥ ४९ ॥

मध्येवल्लभं सुदृशो विलम्बा

रोमावली कामधनुर्गुणार्थो ।

जिगाय नाभीसरसः सूजाता-

मृल्लासिनीदुस्वक्रेणुपांश्वम् ॥ ५० ॥

मध्य इति । सुदृशो रुक्मिण्याः मध्येवलम्बं बलमस्य मध्ये ।  
विलम्बा सक्ता । पारे मध्ये वृष्ट्या वेत्यध्ययीभावः मध्यशब्दस्य एदन्तत्वं-  
निपातश्च । कामधेनुर्गुणामा कामस्य धनुर्गुणो मृगपङ्क्तिः । तत्सदृशी रोमा-  
चली नाभीसरसः उल्लासिनीं प्रसरणशीलां सुजातां मनोहां उत्पलरेणुपङ्क्ति-  
मिन्दीवरपरागरेखां जिगाम जयति स्म । इन्दीवरपरागरेखेव रराजेत्युरग्रे-  
क्षायामौचित्यात् पर्यवसानं द्रष्टव्यम् ॥ ५० ॥

अनुप्रयातः स्ववशापभिरुयां

यूथोज्झितो यौवनगन्धहस्ती ।

तद्रोमराजिव्यपदेशदृश्यां

नूनं दधौ नूतनदानरेखाम् ॥ ५१ ॥

अनुप्रयात इति । स्वास्मिन् वशाधीना स्ववशा सैव स्वस्य वशा  
करिणी । श्लिष्टरूपकम् । 'त्रिध्वधीने वशो वाञ्छा प्रभुत्वाधीनतासु च ।  
वशा बन्ध्या गवी योषा दुरिता करिणी च सा ' इति रत्नमाला । एवं-  
भूतामभिरुयां शोभनमनुप्रयातः अनुसृतवान् । गत्यर्थत्वात् कर्तरि क्तः ।  
यूथोज्झितः उज्झितयूथः । आहिताग्न्यादित्वाग्निष्ठावाः परनिपातः ।  
वशा यूथं त्यक्त्वा संचरन् द्वितीयो भवति एवं सदृशराजित्याद्वितीय  
इति यौवनपक्षे तात्पर्यम् । यौवनगन्धहस्ती यौवनमेव मत्तगजः ।  
गन्धः गर्वः तत्साहितः हस्ती । मध्यमपदलोपी समासः । 'गन्धो गन्धक  
आमोदे लेसे संबन्धगर्ववैः' इति विश्वः । चन्दनहरितालादिगन्धयुक्तः  
क्षत्रियजातीनो गज इति वा । उक्तं हि गजशास्त्रे—'क्षत्रीहरितालगुग्गु-  
लक्षिलागन्धोऽतिशूरो रणे नमन्त्यानिपातवैगसहनः स्ताम्पेरजः क्षत्रि-  
यः' इति । तद्रोमराजिव्यपदेशदृश्यां रुक्मिण्या रोमिराजिव्याजेन हस्तोवर-

भूतां नूतनदानरेखामभिनवमदजलराशिं नूनं दधौ । सापहवोत्प्रेक्षेय-  
मिति व्यपदेशशब्दे सत्यपि नूनशब्दस्त्व नोधिक्यम् ॥ ५१ ॥

प्रकाशितावर्तरुचिः प्रभाञ्धौ

नाभिः सुवृक्षा रुच्ये नताङ्गयाः ।

रोमावलीरजलतानुरूपं

रुक्मेण निष्पन्नमिवाल्बालम् ॥ ५२ ॥

प्रकाशितेति । नताङ्ग्याः स्तनभारात् किञ्चिदवनताङ्ग्याः रुक्मि-  
ण्याः प्रभाञ्धौ प्रभासमुद्रे प्रकाशितावर्तरुचिः दर्शितजलभ्रमशोभा सुवृक्षा  
रुक्मेणवर्तुला नाभिरोमवत्स्वेव रजलता तस्याः अनुरूपः सदृशः रुक्मेण  
सुवर्णेन निष्पन्नमालबालमिव जलधारणार्थमूलग्रन्थवलयमिव रुच्ये ॥ ५२ ॥

पृथ्वी चकाशे स्तनसंपदस्या

लावण्यमम्भो नियतं च तेजः ।

श्वासोदयो गन्धवहः शुभाङ्गयाः

नाभिश्च मध्यं च नभो विभक्तम् ॥ ५३ ॥

पृथ्वीति । शुभाङ्गयाः रमणीयाङ्ग्याः रुक्मिण्याः पृथ्वी महती । वो-  
तो गुणवचनादिति पृथुशब्दात् ङीष् । पृथ्वी भूरुपाचेति ऋष्टिरूपकम् ।  
स्तनसंपत् स्तनशोभा च लावण्यम् 'मुक्ताफलेषु च्छायायाः तरलत्वमिवा-  
स्तथा । प्रतिभाति यदङ्गेषु तन्नावण्यमिहोच्यते ॥' इत्युक्तलक्षणं च वाक-  
चक्यं तदेवाम्भ इति व्यस्तरूपकम् । तच्च नियतं स्थिरं तेजः वह्निः प्रस-  
भरं ज्योतिः तदेव तेजः तृतीयमहाभूतमिति ऋष्टिरूपकम् । श्वासोदयः  
श्वासस्वोद्गमः गन्धवहो गन्धस्य वोढा च एव वायुतत्त्वमिति ऋष्टिरूपकम् ।

नाभिश्च मध्यं च नमः तदुभयमाकाशमिति व्यस्तरूपकम् । तच्च विभक्तम्  
उक्तक्रमेण पृथिव्यादिमहाभूतरूपेषु कृतविभागं सप्तकाशे । नपुंसकमनपुंस-  
केनैकवचसास्यान्यतरस्यामिति नपुंसकशेषस्यैकवद्भावस्य च विधानात् स्तन-  
संपदि च विभक्तमिति नपुंसकैकवचनेन परामर्शः ॥ ५३ ॥

गजेन्द्रहस्तादिषु तत्समत्वे

दूरे सतां दोषगुणावमर्शः ।

भविष्यतः शार्ङ्गभृतस्तदूरु

लीलोपधाने किमतोऽधिकेन ॥ ५४ ॥

गजेन्द्रेति । गजेन्द्रहस्तादिषु गजप्रवरशृङ्गादिषु । आदिशब्देन  
कदलीकरभादिन्यूनरूपोपमानानि गृह्यन्ते । तेषु तत्समत्वे तयोः रुक्मिण्या  
ऊर्ध्वोः साम्ये विषये सतामभिज्ञानां दोषगुणयोरवमर्शः विचारः दूरे ।  
तद्विचारस्य प्रसक्तिः नास्तीत्यर्थः । कुत इत्यत आह— भविष्यत इति ।  
तदूरु शार्ङ्गभृताः कृष्णस्य लीलोपधाने लीलाशौचमर्हं भविष्यतः अतोऽधि-  
केन किम् अतोऽधिक उक्तयो न वक्तव्यः । एतावतैव करिकरादीनां  
तत्साम्यशङ्कानिराससिद्धेरिति भावः । वर्ण्यमानयौवनकालविषयना  
भविष्यत इति प्रयोगः ॥ ५४ ॥

मनोऽवृत्तं मधुबुधुदाभं

चक्षुष्मतां सादरदर्शनीयम् ।

स्वदेहकान्तैः सविशेषदृष्टौ

जानुद्वयं दर्पणतमयासीत् ॥ ५५ ॥

मनोवेति । आदौ तस्यां इत्यप्याहार्यः । तस्याः रुक्मिण्याः स्वदेह-

कान्तेः निजदेहसोभायाः सविशेषदृष्टौ सम्यक् दर्शने क्रियमे मनोहृतं  
मनोहं यथा तथा वर्तुलं मधुबुद्ध्यामं पीतवर्णत्वात् क्षौद्रबुद्धसदृशं चक्षु-  
ष्यतां सादरं दर्शनीयं चक्षुःसाफल्यपादकमिति सादरं दृश्यं चाबुद्धयं  
दर्पयतामवासीत् याति स्म ॥ ५५ ॥

उदेष्यतः पञ्चशरस्य तस्या-

मुत्पादयिष्यन्नचितं निषङ्गम् ।

विधिः स्वयं मातृकया किलार्थी

जङ्घायुगं वीक्ष्य जहर्ष तस्याः ॥ ५६ ॥

उदेष्यत इति । तस्यामुदेष्यतः प्रादुर्भविष्यतः पञ्चशरस्योचितं  
निषङ्गं तूष्णीरं स्वयमुत्पादयिष्यन् विधिः ब्रह्मा मातृकया अर्थी प्रयोजन-  
वान् भूमिकानिष्कमिति यावत् । तस्याः जङ्घायुगं वीक्ष्य जहर्ष हसति  
स्म । इयमेव मातृकेति बुद्धेति भावः । किलेति परकृतौ ॥ ५६ ॥

अलक्तकादप्यधिकात्मरागा

पदद्वयी पश्यदशश्वकाशे ।

प्राचीनजन्मप्रणयानुरोधा-

त्संभाव्यमानेव सरोजलक्ष्म्या ॥ ५७ ॥

अलक्तकादिति । अलक्तकाद्यावकादपि अधिकात्मरागा अभि-  
निजाकृता पश्यदशः पदद्वयी प्राचीनं प्राप्तं जन्म 'पुनश्च पश्चात्संभूता  
आदित्योऽभूषदा हरिः' इति पुराणोक्तं लक्ष्म्याः पश्ये जन्म, तस्मिन्  
नः प्रणवः श्रेष्ठः तदनुरोधात् तस्मानुर्भवात् सरोजलक्ष्म्या पञ्चकान्त्या  
संभाव्यमानेव प्रकल्पमानेव चकाशे ॥ ५७ ॥

पादाम्बुजे दत्तमधुप्रसक्त्या

निर्णेजयामास नखेन्दुकान्त्या ।

प्रायेण सा सत्पथमाश्रयन्ती

पङ्काजसत्सङ्गभवान्पृथिव्याः ॥ ५८ ॥

पादाम्बुज इति । सत्पथं सञ्चरितमाश्रयन्ती सा रुक्मिणी पाद  
एवाम्बुजं तस्मिन् दत्तमधुप्रसक्त्या संपादयामकरन्दसंपर्कयत् पादाम्बुजे  
स्वयं मकरन्दायमानयेति यावत् । नखा इन्दवश्च तेषां कान्त्या प्रायेण प्रा-  
चुर्येण पृथिव्याः असत्सङ्गभवान् बुद्धदेत्यादिसङ्गजनितान् पङ्कान् पापानि ।  
कर्दमानित्यपि प्रतीयत । 'पङ्कोऽस्त्री कर्दमैनसोः' इति वैजयन्ती ।  
निर्णेजयामास शालयामास ॥ ५८ ॥

तस्याः पदाम्भोजमृणालभासा

प्रकाशभूम्ना नखमौक्तिकानाम् ।

प्रकीर्णपुष्पाः सुधयावसिक्ता

विहारभूम्यो युगपद्भूयः ॥ ५९ ॥

तस्या इति । पदाम्भोजयोः मृणालानां विसतन्तूनां भा इव नाः  
नख तेन नखमौक्तिकानां प्रकाशभूम्ना लोकबाहुल्येन विहारभूम्यः क्रीडा-  
भूमवः । 'कृदिकारावक्तिनः' इति भूमिशब्दाद्वैकल्पिको द्वेषः । युगपदे-  
ककालमेव प्रकीर्णपुष्पाः सुधयावसिक्ताश्च भूयः । विहारभूमिषु नखालो-  
कविजृम्भणं पुष्पप्रसारणवत्सुधासेचनवत् जातमित्यर्थः ॥ ५९ ॥

कलाचिकां कामजसारवल्गुमां

कान्तेः शुभां कामपि काङ्क्षीं च ॥

शशङ्किरेऽनन्यसमीक्ष्यशोभां

जगन्ति जङ्गमवलोक्य तस्याः ॥ ६० ॥

कलाचिकामिति । 'जगन्ति लोकाः अनन्यसमीक्ष्यशोभाम् अल-  
दीयदृशवर्कान्ति तस्याः जङ्गमवलोक्य वीक्ष्य कान्तोः शोभायाः काश्चन-  
प्रारक्ततां कनकजालोत्कृष्टशानिर्मितां कलाचिकां पतङ्गं शुभां मनोहां  
कामपि अनिर्वचनीयरूपां काहलीं वाद्यविशेषं च शशङ्किरे ॥ ६० ॥

तस्याः भ्रुतिभ्रेणिशिखामणीनां

सकेसरा दीधितिभिर्नखानाम् ।

प्रसाधिकालोचनभृङ्गलौल्यं

पद्मद्वयी पादमयी निरास ॥ ६१ ॥

तस्या इति । भ्रुतिभ्रेणिशिखामणीनां भ्रुतिपङ्क्तिनां चूडारत्नभूतानां  
तदुत्तमाङ्गवेदान्ततात्पर्यगोचरत्वात् तथात्वारोपः । नखानां दीधितिभिः  
किरणैः सकेसरा किञ्चलकसहिता तस्याः पादमयी पादरूपा पद्मद्वयी प्रसा-  
धिकानामलंकर्त्ताणां लोचनान्येष भृङ्गाः तेषां लील्यं चाश्रित्यम् । 'लोल-  
चलसत्पुष्पयोः' इत्यमरः । निरास निरस्यति स्म । तासां लोचनानि रास-  
णीयकेन निखलीचकारेत्यर्थः ॥ ६१ ॥

मुखेन्दुनिष्यन्दनिभैरमुष्या

मन्दस्मितैरिन्दुरवाप्तमान्यः ।

प्रार्थः प्रभूताङ्गुतकान्तिलोभा-

न्मरवात्पर्त्तना तत्पदमेव मेजे ॥ ६२ ॥

मुखेन्द्रिणि । मुखेन्द्रो ये निष्यन्दाः अमृतस्यन्दाः तन्मिमीः  
तैरिव स्थितैः । अमुष्या मन्दस्मितैः हेतुभिः अवाप्तमान्यः प्राप्त-  
निकर्ष इव स्थित इन्दुः प्रायो नूनं प्रभृता प्रचुरा अद्भुता वा कान्तिः तत्र  
लोभात् नखात्मना नखरूपेण तत्पदं तस्याः चरणमेव भेजे सिधेवे ।  
तत्पदसेवापुण्येन समीहितकान्तिः लभ्यत इति धियेति भावः ॥ ६२ ॥

अलक्षिदेवैरवतारलक्ष्म्या-

स्तस्याः शुभा पादनस्वेन्दुपङ्क्तिः ।

आगामिकल्पेष्वधिकारलोभा-

तारावलिस्तत्पदमाश्रितेव ॥ ६३ ॥

अलक्षीति । अवतारलक्ष्म्याः अवताररूपायाः श्रियः तस्याः शुभा  
मनोहा पादनस्था इन्द्रव इव तेषां पङ्क्तिः आगामिकल्पेषु भविष्यत्कल्पेषु  
अधिकारलोभात् तत्पदमाश्रिता तारावलिः नखत्रपङ्क्तिरिव देवैः अलक्षीतु-  
त्प्रेक्षा । आधिकारिकपदानां लक्ष्मीचरणसेवालभ्यत्वमाधिकारिकत्वात्  
देवाः जनान्तीति देवैरित्युक्तम् ॥ ६३ ॥

यातेन मञ्जीररवैश्च तस्याः

प्रायः पराभूतगतिप्रणादाः ।

शिक्षाविशेषार्थमिवाधिवक्तुः

पादानुवृत्तिं प्रणयेन हंसाः ॥ ६४ ॥

यातेनेति । तस्याः रुक्मिण्याः यातेन यमनेन । भुवे कः । मञ्जीर-  
रवैः नूपुराणिजितैश्च प्राबो ब्रह्मं पराभूतगतिप्रणादाः तिरस्कृतगमनकृति-  
ताः हंसाः शिक्षाविशेषार्थं अभ्यासातिशयार्थमिव प्रणयेन गमनकृति-



साम्प्रहितसजातीयभ्रान्तिरूपेण मेहेन प्रादाजुवति तस्याः चरणाजुवति-  
अधिक्यः आरेभिरे ॥ ६४ ॥

रराज दिव्यैरधिराजचिह्नैः

श्लाघापदं तत्पदमागमानाम् ।

अश्मानमास्थापयता परस्ता-

द्यत्पाणिना विश्वपतेरवाप्यम् ॥ ६५ ॥

रराजेति । आगमातां वेदानां श्लाघापदं श्लाघनस्य विषयभूतं  
तत्पदं तस्याधरणं दिव्यैः लोकोत्तरेरधिराजचिह्नैः अधिको राजा अधि-  
राजः । प्रदिसमासः । तत्पदं ध्वजकलशच्छत्रादिरेखाभिः रराज यदस्याः  
पदं परस्ताद्वाविनि विवाहकाले । परशब्दाद्वाविकालभूतेः विभाषा परावरा-  
भ्यामिति सप्तम्यर्थेऽस्तातिप्रत्ययः । अश्मानमास्थापयता आतिष्ठेममश्मा-  
नमिति मन्त्रेण दृषदमाकमयता विश्वपतेरखिलनायकस्य कृष्णस्य पाणिना  
अवाप्यं प्राप्तं तत्तस्याः पदं तादृक् भाग्यसूचकैः चिह्नैर्विभातीत्यर्थः ॥ ६५ ॥

अतीत्य कुच्छ्रात्ममुदायशोभां

प्रत्यङ्गसौन्दर्यपरा दिदृक्षा ।

पर्यभ्रमत्प्राप्तविहारढोला

पुष्पेषु भृङ्गीव मुहुः सखीनाम् ॥ ६६ ॥

अतीत्येति । सखीनां प्रत्यङ्गसौन्दर्यपरा रुक्मिण्याः प्रत्यययत्नं यत्सौ-  
न्दर्यं तद्विषयिणी दिदृक्षा प्रष्टुमिच्छा समुदायशोभां सर्वावयवसमुदायस्य  
कान्तिरुच्छ्रादतीत्य गजेनातिक्रम्य । अतिरमणीयत्वात् सापि अटिति  
अत्येतुं न शक्यत इति भावः । पुष्पेषु भृङ्गीव प्राप्तः विहार इत्युक्ते

अमणलीलैव डोला प्रेङ्गोलिका यया तथाभूता सती मुहुः पुनः पुनः  
पर्यग्रमत् प्रमति स्म । सर्वेषामप्यज्ञानां अतिहृद्यतया सर्वत्र चापलादेक-  
मवलम्बनं विना पुरितो प्रमति स्मेत्यर्थः । कृच्छ्रादिति करणे च स्तोका-  
ल्पकृच्छ्रकतिपयस्यासत्त्ववचनस्येति करणे पञ्चमी ॥ ६६ ॥

शृङ्गारयोनेरिव शिल्पविद्यां

दिव्यां त्रिलोक्या इव दिष्टवृद्धिम् ।

सीमान्तरेखामिव संपदस्तां

जगुः स्त्रियो जङ्गमरत्नसृष्टिम् ॥ ६७ ॥

शृङ्गारेति । शृङ्गारयोनिः मन्मथः । 'शृङ्गारयोनिः श्रीपुत्रः' इति  
मन्मथपर्यायेष्वमरः । तस्य शिल्पविद्यामिवाद्भुतवस्तुनिर्माणकौशलमिव  
त्रिलोक्याः दिव्यामप्राकृतां सर्वोत्तरां दिष्टवृद्धिं भाग्यवृद्धिमिव संपदः  
सौन्दर्यादिसमृद्धेः सीमान्तरेखाम् अवधिभूम्यवसानध्रेणीमिव च स्थितां  
तां स्त्रियः तद्दर्शिन्यः अन्तःपुरवोषितः जङ्गमरत्नसृष्टिं जगुः गायन्ति स्म ।  
सञ्चारिरत्नरूपां कानिदिनं ब्रह्मणः सृष्टिरित्युत्तुरित्यर्थः ॥ ६७ ॥

वयस्ययाभीष्टवरानुयोगे

सापश्यदात्मानममन्दलज्जा ।

अमूचंयजनमनेन तस्याः

स्वलक्षणं शौरिमनन्यलक्ष्यम् ॥ ६८ ॥

वयस्ययेति । वयस्यया निग्धया सह्या अभीष्टवरानुयोगे अभिम-  
तस्य पत्युः प्रक्षे कृते सति । 'सौन्दर्योऽनुयोगी प्रच्छा च' इत्यमरः । सा  
रुक्मिणी अमन्दलज्जा सती आत्मानमपश्यत् अवनतमुखी सात्मानमेव

पश्यति स्म । अनेन स्वात्मदर्शनेन स्वस्य लक्षणानां च लक्षणानि वस्तु तं  
स्वानुरूपं शौरिमनन्यलक्ष्यं अनितरप्रलयेयं यथा तथा तस्याः वयस्मायाः  
नूनमसूचयत् । व्यावृत्त्य कथने इतरेऽपि शास्यन्तीति स्वात्मदर्शनेन स्वा-  
नुरूपः कृष्ण एव वरोऽभिर्मत इति विदग्धायाः अस्वाः सूचनं कृतवती-  
वेत्युत्प्रेक्षा ॥ ६८ ॥

अलिप्सत इवेव हविस्तदैनां

दैत्यस्वभावो दमघोषजन्मा ।

तस्मै च कृष्णैकमनोरथां तां

रूपाधिकां दातुमियेष रुक्मी ॥ ६९ ॥

अलिप्सतेति । तदा यौवनसमये दैत्यस्वभावः असुरप्रकृतिः दम-  
घोषात् नैघराजात् जन्म यस्य सः शिशुपालः एनां रुक्मिणीं या हविः  
पुरोडासादिकमिव अलिप्सत लब्धुमैच्छत् । रुक्मी तदप्रजय कृष्णैक-  
मनोरथां कृष्णे एकः एकत्वं प्राप्त इव ततो भेतुमर्शक्यः मनोरथो  
यस्यास्तां रूपणाधिकां तां रुक्मिणीं तस्मै शिशुपालाय दातुमियेष  
इच्छति स्म ॥ ६९ ॥

परस्परं भूषयतः प्रतीका-

नौद्राहिकं मङ्गलमुद्गहन्त्याः ।

प्रायः स्वदीप्तेरतिरोधिमिच्छ-

न्त्याचारयन्नाभरणानि तस्याः ॥ ७० ॥

परस्परमिति । रुक्मिणी शिशुपालाय दातुम्येति विवाहे निश्चिते  
सति नौद्राहिकमुद्गाहप्रयोजकं मङ्गलं मास्यानुलेपनादिकं उद्गहन्त्यास्तस्याः

परस्परं भूषयन् भूष्योन्वस्याभरणभूतान् प्रतीकानवयवान् । 'अत्र  
प्रतीकोऽवयवः' इत्यमरः । आभरणानि हारकेयूरादीनि कर्तुणि प्रायो  
नूनं स्वदीप्तिः स्वेष्टा प्रभायाः अतिशोभिमतिरोधानम् इच्छन्ति सन्ति  
आवारयन् आवृण्वन्ति स्म । वृन् वरण इति चुरादिभ्यो पाठात्  
स्वार्थे णिन् । अस्मिन्नामनावरणे तेषां प्रभाभिराभरणप्रभास्तिरास्कियेर-  
मिति भावः ॥ ७० ॥

लावण्यकल्पद्रुममञ्जरीं तां

शृङ्गारदिग्वारणवैजयन्तीम् ।

सौन्दर्यदुग्धोदसुधाप्रसूतिं

सैरन्ध्रिकाः प्रेक्ष्य मिथः शशंसुः ॥ ७१ ॥

लावण्येति । लावण्यं कान्तिरेव कल्पद्रुमः तस्य मञ्जरीं कल्पद्रुमस्य  
मञ्जरीमिव लावण्यस्यापि सारभूतां शृङ्गारदिग्वारणवैजयन्तीं शृङ्गाररस  
एव दिग्गजः तस्य पताकाम् । यथा पताका दिग्गजं परिष्करोति तथा  
शृङ्गाररसं स्वयं परिचुर्बतीम् । सौन्दर्यमेव दुग्धोदस्तुस्य सुधाप्रसूतिमस-  
तोत्पत्तिमिव सारभूतां कस्मिणीं प्रेक्ष्य सैरन्ध्रिकाः मण्डिकाः मिथः शशंसुः  
अन्योन्यं वृष्टुः ॥ ७१ ॥

व्याप्तिरिक्तस्तनकुम्भभूम्नां

व्याप्ताकुतिं यौवनकुञ्जरं ।

प्रसाधयन्त्यः पातिदेवतास्तां

नाथोचितां प्रेक्ष्य न वृप्तिमाधुः ॥ ७२ ॥

व्यामेति । व्यामः स्वस्वपार्श्वप्रसारितवोः बाहोस्तदुम् । 'व्यामो

बाहोः सकरयोस्ततयोस्तिर्यगन्तरम्' इत्यमरः । तदतिरिक्तस्य तेनापि परिमातुमशक्यस्य स्तनकुम्भस्य कलशसदृशस्य स्तनस्य भूजा विपुलतया स्फीतत्वेन । कुञ्जरपक्षे व्यामातिरिक्तस्तनसदृशस्य कुम्भस्य शिरोवयवस्य भूजा यस्येति बोध्यम् । 'स्तनकुम्भेति पुरोपमितसमासः उत्तरत्र मध्यमपदलोपी समासः । बहुषब्दात् विपुलवृत्तेरिभनिविबहोर्लोपो भू च बहोरिति इकारलोपे बहोर्भू इत्यादेशो च सति भूमेति रूपम् । 'बहुः स्याद्विपुले व्यादिसंख्यायामभिधेयवत्' इति विश्वः । यौवनकुञ्जरेण व्यासाकृतिं नायस्य कृष्णस्य उचितां तां रुक्मिणीं प्रसाधयन्त्यो भूषयन्त्यः पतिदेवताः पतिव्रताः प्रेक्ष्य तृप्तिं नापुः ॥ ७२ ॥

मौलौ सुकेश्याः स्फुटरश्मिजालं

मुक्तामयं जालकमावबन्धुः ।

क्रीडाचितं कृष्णमृगं गृहीतुं

तेन स्मरौ वागुरिकस्तदाभूत् ॥ ७३ ॥

मौलाविति । सुकेश्याः शोभनाः केशाः यस्यास्तस्याः रुक्मिण्याः मौलौ धम्मिष्ठे । 'मौलिः किरीटे धम्मिष्ठे' इति विश्वः । स्फुटरश्मिजालं व्यक्तकिरणसमूहं मुक्तामयं मौक्तिकप्रयुतं तत्प्रचुरं जालकं शिरोभूषण-विशेषमावबन्धुः आवध्नन्ति स्म । प्रसाधिका इति शेषः । तदा तस्मिन् समये तेन जालकेन स्मरः कामः क्रीडाचितं रुक्मिण्या सह क्रीडायाः योग्यं कृष्ण एव मृगः तं गृहीतुम् । बालकादिक्रीडावितं कृष्णसारं गृहीतु-मित्यपि प्रतीयते । वागुरिकोऽभूत् वागुरा मृगबन्धिनी तदा चरतीति वागुरिकः । तेन चरतीत्यर्थे प्राग्बह्तीयधिकप्रत्ययः । तदाभूतोऽभूत् । वागुरापि स्फुटरश्मिजालं व्यक्तसूत्रजालेति मीवः ॥ ७३ ॥

अनन्यदृष्टिं विततान ताम-

प्यादर्शसंक्रान्तिविशेषदृश्यम् ।

प्रसाधनैः प्राप्तगुणैः प्रतीक्ष्यं

तस्या मुखं तामरसायताक्षम् ॥ ७४ ॥

अनन्येति । तामरसायताक्षं तामरसदलदीर्घलोचनं प्राप्तगुणैः प्रत्य-  
मोन्मृष्टतया तद्वत्संपर्केण वा प्रीतोत्कर्षैः प्रसाधनैः भूषणैः हेतुभिः प्रती-  
क्ष्यं पूज्यं रमणीयमिति यावत् । आदर्शसंक्रान्तिविशेषदृश्यं दर्पणे प्रति-  
बिम्बतया संक्रमणेनातिशयेन रमणीयं तस्याः मुखं तामप्यनन्यदृष्टिम्  
अनन्यविषयलोचनां विततान चकार । आदर्शं समुच्छशोभां दृष्ट्वा स्व-  
यपि न तृप्ताभूत्, किमुतान्ये इति भावः ॥ ७४ ॥

अंसावलम्बिन्यसितेक्षणायाः

कम्पोज्ज्वला काचन रत्नमाला ।

अलक्ष्यतोल्लासितरम्यरश्मिः

कामार्पिता कान्तिविहारढोला ॥ ७५ ॥

अंसेति । असितेक्षणायाः असितलोचनायाः रुक्मिण्याः अंसावल-  
म्बिनी अंसे अवलम्बमाना कम्पोज्ज्वला चाञ्चल्येन दीप्ता तल्लासितरम्य-  
रश्मिः स्रग्मितरम्यरत्नकिरणा काचन काचिदमेयरूपा रत्नमाला कामार्पिता  
कान्तेः वक्षःस्थलगततायाः विहारार्चढोलेवालक्ष्यतादृश्यम् । ढोलाभुजा-  
सितरम्यसूत्रचकनेन रुचिरा भवतीति भावः ॥ ७५ ॥

रराज मुक्तागिरिवासकनं

रत्नाद्भुतं प्राप्तगुणं तदक्षे ।

प्रवाहवृत्तेः परिवृत्तिभेदा-

न्महीयसी मण्डलितेव कान्तिः ॥ ७६ ॥

रराजेति । तदज्ञे तस्याः अत्र प्राप्तगुणं प्राप्तोत्कर्षं मुक्ताभिरवाप्त-  
केन अभिगतकेन फेनाकारहृदयमौक्तिकजालशालीति यावत् । रज्जाप्रदं  
मणिमयकेयूरं प्रवाहवृत्तेः प्रवाहस्वभावस्य परिवृत्तिभेदीत् विवर्तनविशेषात्  
मण्डलिता संजातमण्डलाकारा महीयसी अतिशयेन महती कान्तिरिव  
रराज ॥ ७६ ॥

अभासतात्मस्मितसौम्यभासा

हारेण हृद्येन जगत्प्रतीक्ष्या ।

प्रियस्य चन्द्रं हृदयाद्विधातुः

प्राप्तानुसारेव निसर्गशुद्धम् ॥ ७७ ॥

अभासतेति । जगत्प्रतीक्ष्या जगतां पूज्या सा रुक्मिणी आत्मस्मि-  
तसौम्यभासा निजमन्दहासरुचिरात्वया हृद्येन हृदयंगमेन हारेण हृदया-  
निसर्गशुद्धं चन्द्रं विधातुः निर्मातुः । तृन्प्रत्ययोऽयमिति द्वितीया ।  
प्रियस्य कृष्णस्य प्राप्तानुसारेवाभासत ॥ ७७ ॥

मनुष्यताकञ्चुकितात्मभूतः

काळे चकाशे कुचकञ्चुकर्भाः ।

रजाचले भोगिशयप्रियायाः

स्वतल्पनिर्मोक इवावलीनः ॥ ७८ ॥

मनुष्यतेति । मनुष्यर्तया मनुष्यगमेन कञ्चुकिताः संजातकञ्चुक-  
संवृतः आत्मभूता निजमहिमा यस्यास्तस्याः भोगिशयप्रियायाः भोगिनि

क्षेत इति गोगिणयः पुरुषोत्तमः तत्प्रियायाः रुक्मिण्याः काले औद्वाहिक-  
मण्डनसमये कुचकञ्चुकस्य श्रीः संपत् रत्नाचले मेरावबलीनः लभः स्व-  
तत्पनिर्मोकः कल्पाद्धोऽस्याः शय्याशेषः पत्युस्तत्पमपीडि भावः । तस्य  
निर्मोकः कञ्चुक इव चकाशे । अत्युन्नते तस्याः स्तने धवलः कञ्चुकः  
रत्नाचले शेषनिर्मोक इव रराजेत्यर्थः ॥ ७८ ॥

आदर्शबिम्बेन तदङ्गकान्ते-

रक्षाम्यतां निष्प्रतिमत्ववादम् ।

प्रतिप्रवृत्तिं प्रतिमां विधाय

प्रख्यापिता वृत्तवतामपीर्ष्या ॥ ७९ ॥

आदर्शेति । तदङ्गकान्तेः तस्या रुक्मिण्या अङ्गकान्तेः निष्प्रतिम-  
त्ववादम् अनुपमत्वगोचरलोकवादमक्षाम्यता असहमानेनादर्शबिम्बेन दर्प-  
णमण्डलेन प्रतिप्रवृत्तिमभिमुखवर्तनम् । विरुद्धचरितमपि प्रतीयते । प्रतिमां  
प्रतिबिम्बं विधीय संपाद्य वृत्तवतां प्रशस्तवृत्तानामपि ईर्ष्यां परोत्कर्षास-  
हिष्णुता प्रख्यापिता । वृत्तवता वर्तुलाकारवतापि दर्पणेनानुपमत्वेन प्रशि-  
ङ्गायाः स्तनकान्तेः प्रतिद्वन्द्विसंपादनादिति भावः । अनेन दर्पणागता तत्प्र-  
तिमेव तत्सदृशी नान्यास्तीति व्यज्यते ॥ ७९ ॥

अभिन्नरूपामनुवेक्षभिन्ना-

त्प्रसाधनादभ्यधिकां प्रसत्तिम् ।

विलोकयन्ती जनता तदीयां

व्यावर्तयामास ततो न दृष्टिम् ॥ ८० ॥

अभिन्नेति । अभिन्नरूपां सदा एकरूपां अनुवेक्षभिन्नादनुजनैः



पृथक् पृथक् क्रियमाणतया प्रतिकलं भिन्नात् प्रसाधनादलंकारात् अधिकं  
तदीयां तस्या रुक्मिण्या इमीं प्रसक्तिं प्रसादं स्वतः सिद्धं सौन्दर्यं विलो-  
कयन्ती जनता ततो विषयादृष्टिं न व्यावर्तयामास । निर्निमेषं तस्याः  
प्रसक्तिमेव दृष्टवतीत्यर्थः ॥ ८० ॥

**मुखेन्दुलावण्यमुधाप्रवाहे**

**मुहुः प्रतीपपुननोद्यतेन ।**

**तत्कर्णभूषापकरेण मन्ये .**

**मन्दीकृता मन्मथलाञ्छनधीः ॥ ८१ ॥**

मुखेति । मुखेन्दोः लावण्य एव मुधाप्रवाहे मुहुः पुनः पुनः प्रतीप-  
पुननोद्यतेन अभिमुखसंचारोद्युक्तेन । मकरादयः प्रवाहे लब्धे तदाभिमुख्येन  
भवन्त इति स्वभावः । मकरकुण्डलयोर्मकरस्य वदनाभिमुख्येन  
निवेशादिह तयात्वारोपः । तत्कर्णभूषापकरेण तस्याः कर्णभूषयोः मकरेण  
मन्मथलाञ्छनधीः मदनकेतुरूपस्य मकरस्य शोभा मन्दीकृता अल्पी-  
कृतेति मन्ये । ततोऽप्ययमेव सुतरां मोहनत्वादिगुणेऽधिक इति निधि-  
नोमीत्यर्थः ॥ ८१ ॥

**प्रभाप्रवाहोदितसैकताभे**

**स्तनद्वये तामरसंक्षणायाः ।**

**तत्कंधराश्रमतालिकायाः**

**प्रसूतिराश्रमयत हारवृत्त्या ॥ ८२ ॥**

प्रमेति । प्रभाप्रवाहेः उदितस्य सैकतस्य पुष्पिनस्य आभेव आभा  
प्रसिद्धं तस्मिन् तामरसंक्षणायाः पद्मलोचनायाः रुक्मिण्याः स्तनद्वये

हारस्त्या हारस्त्यं वर्तनेन तत्कंवराशङ्कमतुलिकायाः तस्याः कण्ठ एव  
प्रशस्तः शङ्कः ततः प्रसूतिराशङ्कयत । तत्कण्ठगतहारमौक्तिकानामिति  
भावः । शङ्को हि मुक्ताफलानि प्रसूत इति प्रसिद्धिः । प्रशस्तवाचिनो  
अतल्लिकासन्दस्य शङ्कशब्देन प्रशंसावचनैवेति समासः ॥ ८२ ॥

स्वभावजादभ्यधिकं तदङ्गे-

श्वासादितं सौरभमङ्गरागैः ।

स सर्वगन्धोऽस्मि यदन्वयेन-

प्रभूतमापोदविशेषमृच्छेत् ॥ ८३ ॥

स्वभावजादिति । तदङ्गेषु तस्या अवयवेषु अङ्गरागैः विलेपनैः स्व-  
भावसिद्धात् सौरभ्यादभ्यधिकं सौरभमासादितं प्राप्तम् । अङ्गरागास्तदङ्ग-  
संपर्के सति तत्सौरभसंक्रान्त्या अधिकसुरभयो बभूवुरित्यर्थः । यदन्वयेन  
येषां तदज्ञानामालिङ्गनादिसंपर्केण सर्वगन्धः सर्वप्रकारदिव्यसौरभशाल्यपि  
स कृष्णः प्रचुरामोदविशेषं सौरभविशेषमृच्छेत्प्राप्नुयात् । संभावनायां लिङ् ।  
'सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः' इति परब्रह्मणः सर्वगन्धत्वमुक्तम् ।  
तस्मिन्नप्यपूर्वं सौरभमासज्यतां तदज्ञानामन्वयादेकविधप्राकृतगन्धसाप्ति-  
नामङ्गरागाणां सौरभातिशयसंपत्तौ किमु वक्तव्यमिति भजः ॥ ८३ ॥

प्रतिक्रियायात्मतिरस्क्रियायाः

प्रायः स्वयं व्यापृतया विधातुम् ।

तदङ्गयोगोज्ज्वलरत्नधाम्ना

संछादितं पेक्षलयान्तरीयम् ॥ ८४ ॥

प्रतिक्रियामिति । आत्मतिरस्क्रियायाः अन्तर्यामिणः तस्याः तदङ्ग-

संपर्कविच्छेदनरूपस्य तिरस्कारस्य प्रतिक्रियां प्रतीकारं तत्प्रयुक्तवैरिणी-  
 तनं स्वयं विधातुं कर्तुं प्रायो नूनं न्यायतया तदङ्गयोगोऽप्युक्तमवाप्ता  
 तस्याः स्वमन्यः अङ्गं प्रति भ्रमणस्वरूपेण तत्संयमेन उक्त्यलानि  
 दीप्तानि रजतेजांसि यस्यास्तया । तदङ्गशब्देन तदङ्गप्रमा वा सम्यग्मे ।  
 मेखलया काष्ठान्तरीयं परिधानं संछादितम् । यथा कविदिष्टार्थे प्रवृत्तः  
 केनाचिन्निरोधे कृते स्वयमपि सहायसंपन्नः तस्य निरोधं करोति  
 एवं मेखला अन्तरीयेण स्वस्यास्तदङ्गसंपर्कविरोधः कृत इति स्वयं  
 रक्षधामसाहिता तस्माच्छादनं कृतवतीत्यर्थः । अन्तर्धानवानकस्य तिर-  
 स्क्रियाशब्दस्य तिरोधात्रर्धान्तरे लक्षणया प्रयोगः ॥ ८४ ॥

शिखण्डकानि भुतिसुन्दरीणां

चारुणि पादाभरणानि तस्याः ।

पदेषु संवर्षवशादिवास-

न्मिथः पुरोभागिपदास्पदानि ॥ ८५ ॥

शिखण्डकानीति । भुतय एव सुन्दर्यः । गौरादित्वात् ङीष् ।  
 तीर्षां शिखण्डकानि घृडानस्वसंपादकानि । उपनिषच्छ्लाघनीयानीति-  
 यावत् । शिखण्डवच्छन्दात् तत्करोतीति णाविष्टवद्भावे मनुश्लोके ण्वुल-  
 प्रत्ययः । अत एव नपुंसकलिङ्गता । शिखण्डो बहुवृद्धयोरिति विश्वः ।  
 चारुणि तस्याः पादाभरणानि नूपुरपादाङ्गुलीयकादीनि पदेषु पादविन्या-  
 सेषु मिथः अन्योन्यं संवर्षवशात् वर्षणायत्तर्वेन । वशा आयत्ततायां  
 स्मादिति विश्वः । पदेषु व्यवहारपदेषु भोग्यवस्तुषु वाक्येषु वा परस्परवशा-  
 दिव्यपि प्रतीयते इति । संवर्षो वर्षणस्पर्ष इति वैचयन्ती । तस्या इति  
 पुरोभागिपदास्पदानि अप्रभामकम् यत्पदं तदास्पदं येषां सजाभूताभ्या-

सन् । पुरो भागीति पदम् । दोषैकद्वयपुरोभागीत्यमरः । तस्य पोषरीभूता-  
न्यासमिह्यपि प्रतीयते व्यवहारपदविषये वा वक्तृत्वविषये वा परस्परवद्व-  
र्षाभिः मिथो वृत्तगणनचनेन दोषैकद्वय इति व्यपदेशं अजन्त इति भावः ॥

अनुक्षणं बन्धुजनैरमुष्या-

यामुच्यमानेषु विभूषणेषु ।

अयन्नतस्तानि तदन्तराले

कृतास्पदा केवलतात्यशेत ॥ ८६ ॥

अनुक्षणमिति । अमुष्यामेतस्यां रुक्मिण्यां बन्धुजनैरनुक्षणं क्षणे-  
क्षणे विभूषणेष्वामुच्यमानेषु सत्सु तदन्तराले तेषां भूषणानामन्तराले पूर्व-  
भूषणविमोचनस्य विभूषणान्तरामोचनस्य च मध्यकाले अयन्नतः स्वयं  
संपादनयत्नं विना कृतास्पदा केवलता भूषणरहितता तानि भूषणानि  
अत्यशेत । स्वतःसिद्धा शोभा भूषणप्रयुक्तशोभातिशयवतीत्यर्थः ॥

निनीषितां देवगृहं ययैता-

माकल्पलक्ष्म्या समयोजयन्त ।

मुकुन्दसंस्पर्शमवाप्नुमर्हा

सैव स्थिरा धन्यतमा बभूव ॥ ८७ ॥

निनीषितामिति । देवगृहम् उत्सवे देवतागारं निनीषितां सेवार्थम्  
नेत्रमिष्टा एनां रुक्मिणीं यया आकल्पलक्ष्म्या भूषणसंपदा समयोजयन्त  
संयोगं कृतवन्तः । बन्धुजना इति शेषः । सैव स्थिरा इतः परमौद्वाहिका  
मण्डनान्तराभावात् मुकुन्दसंस्पर्शमवाप्नुमर्हा वा मुकुन्दसंस्पर्शं प्राप्नु

वीर्या अत एव धन्यतया अतिशयेन धन्या च वेभूव । देवगृह एव रुक्मि-  
ण्याः कुण्डेन हरिष्यमाणत्वाविति भावः ॥ ८७ ॥

पतिव्रताः पार्थिवयोषितस्तां

प्रत्यङ्गसौन्दर्यनिमग्नभावाः ।

कृताशिषः कृष्णमनोरथस्या-

आरोप्य कर्णारथमन्वगच्छन् ॥ ८८ ॥

पतिव्रता इति । कृष्णमनोरथस्या कृष्णमनोरथे स्थितां तां रुक्मिणीं  
प्रत्यङ्गसौन्दर्यनिमग्नभावाः तस्याः प्रत्यक्षमयं यत्सौन्दर्यम्, तत्र निमग्न-  
हृदयाः कृताशिषः रुक्मिणीविषये कृताशीर्वादाः पतिव्रताः पतिः अतं  
व्रतवत् भूदेवो वासां ताः पतिदेवताः पार्थिवयोषितः राजस्त्रियः कर्णारथं  
रथविशेषमारोह्यान्वगच्छन्नुसरन्ति स्म । देवतासंस्कारमिति भावः । कर्णो-  
रथः प्रवहणं दयनं च समं श्रवमित्यमरकोशव्याख्याने पुंशमसौष्ठवमानः  
विमानाख्यो रथः कर्णारथ इति क्षीरस्वामी । आरोहणस्व गतिविशे-  
षत्वात् गत्यादिसूत्रेण द्विकर्मकता ॥ ८८ ॥

मङ्गल्यसंगीतसमेतयात्रा

मनुष्यदेवीभिरनुवृता सा ।

निनंसितेषा स्वयमेव देवी-

नान्प्रेति सद्भिर्निरणायि नाथा ॥ ८९ ॥

मङ्गल्येति । मङ्गल्यैः संगीतैः गीतवृत्तवाद्यैः समेता यात्रा यस्याः  
सा मनुष्यदेवीभिः मनुष्यदेवानां राक्षां भीभिरनुवृता अनुवृता सा नाथा  
रुक्मिणी सद्भिः विद्वद्भिः निनंसिता ननु नमस्कृत्येभिश्च देवी एषा स्वय-

मेव नान्येति निरुणाणि निर्णोता । देवतानमस्कारात् गच्छन्तीं तां  
पौरुषिद्वाहो दृष्ट्वा नमस्कृत्या देवता एवैव एतदतिरेकेण काव्या  
देवता नम्येति तस्मा दिव्यतेजसा निर्णोतवन्त इत्यर्थः ॥ ८९ ॥

भावान्तरेषु प्रतिपन्नलीलां

पैतामहादीनि पदानि दातुम् ।

स्वदत्तशक्तः कुहनामनुष्या

कुतश्चिदिष्टं स्वयमाशंससे ॥ ९० ॥

भावान्तरेष्विति । अन्ये भावाः अवताराः भावान्तराणि ।  
मुमुक्षुषेति समासः । तेषु पैतामहादीनि पदानि दातुं प्रतिपन्नलीलां अङ्गी-  
कृतलीला अवतारान्तरेषु स्वयं प्रज्ञादीनि स्थानानि क्रीलया दत्तवती-  
त्यर्थः । कुहनामनुष्या मायामनुष्या रुक्मिणी स्वदत्ता शक्तिः वरदान-  
सामर्थ्यं यस्याः ततः । सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुनर्द्वावः इति लक्षणात्  
पुनर्द्वावः । कुतश्चिद्व्यवहारादिविषयादिभ्याः प्रसादतः । वासवबलभावा  
इत्यग्रे दर्शनात् । स्वयमाशंससे इत्येव । इयमपि कश्चिन्नीकेति भावः ॥

प्रणम्य मूर्ध्ना निहितोपहारा-

मुत्तस्थुषीमुत्सवदेवतैनाम् ।

अबोधदारादशरीरिवाचा

परैरजय्यं पतिमामुहीति ॥ ९१ ॥

प्रणम्येति । निहितोपहारी निवेदितोपासनां मूर्ध्ना प्रणम्य उत्तस्थु-  
षी उत्थितवतीमेना रुक्मिणीमुत्सवदेवता उत्सवे पूजनीया देवता कुतश्चि-

आरात्समीपे अक्षरीरिवावा परैरज्यं जेतुमशक्यं पतिमापुंक्ष्यवोचत् ।  
अप्यज्यौ शक्यार्थ इति निपातः ॥ ११ ॥

पत्या निजेन परिणीतिमवाप्तुकामा

लब्ध्वा वरं ललितमुत्सवदेवतायाः ।

तेनैव सा समसमीहितसिद्धिरासी-

न्यानाधिका जगति मन्मथमन्मथेन ॥ १२ ॥

एत्येति । मित्रः आत्मीयः पतिः कृष्णः तत्पतित्वस्यानादिके-  
त्वात् । तेन परिणीतिं तत्कर्तृकं विवाहम् अवाप्तुकामा जगति मानाधिका  
बहुमविनाधिका लोकपूज्या रुक्मिणी उत्सवदेवतायाः इन्द्राभ्याः सका-  
शात् ललितमीप्सितं वरं लब्ध्वा । ललितं हारभेदे स्यादीप्सिते  
रुक्मिरेऽपि चेति विश्वः । मन्मथमन्मथेन मन्मथस्यापि मन्मथेनाति-  
मुन्दरेण तेन कृष्णेनैव समसमीहितसिद्धिः तुल्येष्टसिद्धिरासीत् ।  
तस्या अभिमतलाभेन मनोरथपूर्तौ कृष्णस्य अभिमितरमणीलाभेन  
मनोरथपूर्तिरेव दृष्टान्तः नान्योऽस्तीत्युभयोरप्यन्यान्यानुरागस्य  
परा काष्ठा एवमेवकारेण व्यज्यते । पत्या परिणीतिमिति अन्तर्धौ येना-  
दर्शनमितिवत् कृद्योगे तृतीयत् युक्ता । वसन्ततिलकान्तरम् । उक्ता  
वसन्ततिलका तमजाजगौ ग इति लक्षणात् ॥ १२ ॥

अथोभयोः समीहितसिद्धिमेव कृष्णसन्निकर्षप्राप्तिवर्जनेन विशदयति-

उक्तः सव्यो नर्घनकमलं भूलता चमपि तस्याः

प्रीतिपन्तं प्रियमुपगतं सूचयन्ति स्वहृत्पथा ।

आरादासीदलघुतुलसीगन्धसौम्यः समीरः

प्रत्यासन्नं मुहुर्दुदचरत्पाञ्चजन्यप्रणादः ॥ ९३ ॥

इति श्रीमत्कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य

श्रीमदेष्टनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु

यादवाम्युदये काव्यरत्ने

द्वादशः सर्गः ॥

ऊहुरिति । अथ वरलभानन्तरं तस्याः कविश्रव्याः सव्यः ऊहः  
नयनकमलं ब्रूलता चापि । सव्य इति विशेषणं यद्योचितलिङ्गविपरीणामेन  
नयनकमलं ब्रूलतयोरप्यन्वेति । प्रियमुपगतं सङ्कस्या सूचयन्ति एतानि  
कुण्ठां संनिकुण्ठां प्रापयन्ति सन्ति प्राविपन्त प्रास्फुरन् । किं च अलघु-  
तुलसीगन्धसौम्यः बहुलतुलसीपरिमलमनोहरः समीरः आरात्समीपे  
आसीत् । पाञ्चजन्यप्रणादः भगवच्छब्दध्वनिश्च प्रत्यासन्नं यथा तथा मुहुः  
पुनः पुनः रुदचरदुद्रतोऽभवत् । सूचयन्तीत्यत्र नपुंसकमनपुंसकेनेति  
नपुंसकशेषता । मन्दकान्ता वृत्तम्, मन्दकान्ता जलधिवदगैर्मनौ नतौ  
तादृक् वेदिति लक्षणात् ॥ ९३ ॥

इति श्रीमद्भरद्वाजकुलतिलकविश्वविद्यानिधीरत्नराजा-

ध्वरिवरसूनुना श्रीमदप्ययदीक्षितेन विरचिते

यादवाम्युदयव्यासयाने

द्वादशः सर्गः ।







ALPHABETICAL  
INDEX of VERSES.

---



## श्लोकानुक्रमणिका ॥

पृष्ठम्

पृष्ठम्

अ

अनन्याधार

८४

अकठोर

२५

अनन्तचित

१३६

अधमर्षण

५८

अनंहसाम

१३१

अचमत्कृत

१४

अनायुधमहा

८२

अचलक्षिति

११

अनारतप्राप्त

११८

अतिमानुष

६

अनुक्षणं

१९५

अतिरोधिरसौ

३२

अनुगन्ता

१०१

अतिसूर्य

२८

अनुग्रहदशा

८५

अतीत्य

१८४

अनुप्रयातः

१७७

अथ तौ

८३

अपवाति

४१

अथ भोजपति

१

अपरेयुरशेषतो

३९

अथवा पुर

५४

अपि जहुर

५१

अथवा पूतना

७५

अपि नाम

१७

अथ विद्यति

६०

अपि शङ्ख

१८

अथम्यमेवैरिति

१५६

अमहुररसं

८५

अदेशकाल

१३१

अमजन्त

९३

अनन्यदृष्टि नगरी

१२४

अभासतात्म

१९०

अनन्यदृष्टि वितस्तान

१८९

अभिज्ञावीचि

६२

अनन्यदृष्ट्या

१५३

अभिज्ञरूपाम

१९१

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
अभिजसत्वा	१३९	अशोभत	९२
अभिलक्ष्य	२८	असहिष्णु	२४
अभिसंहित	३९	अहमस्मि तव	४५
अमन्वतेना	१५१	अहमस्मि तवेदि	२०
अमरत्वात्	९४	अहार्थान्यहु	९४
अमुककौमार	१६३	अहिमोदन्य	८७
अमुना	४४	अहेतुरज्यम्	१७१
असृतस्य	४६	अहो महदुप	७४
असावलम्बिन्य	१८९	अहंसपद्यामिव	१११
असमुद्धृत	४२	आ	
अयमेवम	४५	आत्माधिकाराद्	१५५
अलक्षकादप्य	१८०	आदर्शविम्बेन	१९१
अलक्षिदेवैरव	१८३	आरब्धदेहामिव	१५३
अलमत्र	२२	आलक्ष्य संलाप	१६३
अलिप्तत	१८६	आसागरान्तर्ग	१०१
अहतार	४३	आसीदविज्ञान	१०३
अकमल्य	१४	आस्वादनीयान्य	१५९
अनन्तमुजा	२४		
अवाप्य सा	१६४	इति वाचमुदीर्य	७
अविकल्पित	४४	इति वीदिनि	५६
अविचारित	९	इति विज्ञापित	५०
अविश्रुत	१६०	इति विप्रतिसार	४
अयोधरज	९८	इति संमत	२६

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
३६ तत्पद	५२	कलामिबार्ध	१५४
३६ तानदुपे	५०	कंसकुर्येण	८१
उ		कान्तिनिर्जित	६७
कस्तूरकम्पूलि	११२	कालनेमि	९०
कदन्याति	१२६	किमकुर्वत	२३
कदम्बस्तम्भधिर	७५	कुलिशोपमन्द	८
कदेष्टतः	१८०	कृतवीरामिपेक	९५
कुल्लवधपुर	१४०	कृतिनस्ता	८२
कपमानमिना	१३	कृष्णपक्षमपि	९८
कपसीर्णवत	२९	ककचक्षत	१५
कपवेदमधीयुर्मे	७१	कममुक्तव्य	६३
कपयस्त	५९	क्रियमाणपरिष्कार	९२
ऊ		ग	
ऊरुः सध्मो	१९८	गजसिंहगती	५९
ऊ		गजेन्द्रहस्तादिषु	१७९
ऊर्ध्व	६७	गतागतार्थ	१३१
ऊ		गतागतैर्वो	११४
ऊर्ध्वमहेन	८०	गम्भीरमधुरा	८१
ऊर्ध्वचिदा	११८	गरुडानिल	१०
कस्तूरिका	१६८	गरुडमानिव	७९
कृष्णामिरतैः	५२	गीतमञ्जुगिर	७२
कृष्णपुत्रादि	१४१	गुणतन्त्र	३५
कृष्णचिका	१४१	गृहेषु गत्वा	१६३

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
गोपयुद्धधिया	७६	तत्र शैलनिभं	६८
गोपालदिम्भो	१०४	तथाविधानन्द	१४८
य		तदद्भुतं	१०४
जनसंप्रसूत	२७	तदनाग्नि	१६
ज		तदागमे	१०८
चतुर्दशैतानि	१५८	तदास्फोटित	७६
अक्षुषामिव	६२	तदालोकनलमिन	७१
आपमोष	६९	तदीयसर्वाङ्ग	१११
आमरद्वितयं	९३	तद्विष्टरायामवती	१७०
चित्रतामिव	६५	तन्मध्ये	१४४
चित्रावशेष	१११	तमसामिव	६३
चिरप्रयातं	११६	तमासाद्य	६९
चिरशीलित	२०	तब विश्वविदो	१६
चिरसंघटितो	४३	तस्य गोपायतः	९५
ज		तस्य वन्तो	७७
जनवादिमिभं	७५	तस्मास्तदा	१०४
जनस्य	७०	तस्मास्तनुं	१६४
जहौ परित्नीमिव	११०	तस्याः पीदा	१८३
जालाकि	१२७	तस्याः धृतिश्रेणि	१८२
त		तामद्भुतां	१२४
ततस्तौ	६२	तादृग्यनयास्त	१६८
ततो विविधतुः	१७०	तारेण	१६५
तत्र सत्यमिह	६९	तत्तुभौ	१८३

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
तो च तो	८९	न सार्वतिष्ठाय	१०
शक्तापराः	१५२	नक्षत्रीलाविदार्ये	८१
त्वरते रिपु	३७	नटपत्वरिगुह्य	४९
त्वरितं च	१६	नमस्ते	८४
द		नमितायत	९०
ददौ च कंस	८१	न रयः	५६
दवेन नित्यं	१५०	नलेन पूर्व	१२२
दवद्वयवह्व	३	नवनीतमुसै	२६
दिवक्षादत्त	६५	नवेन्दुसंध्या	१७१
दिवेष्टा आदीपनये	९७	न षडभिरासन्	१३०
दिवसान्तदिवा	५	निगृह्यती	१७०
दुरन्तमुल्ल	८९	निजप्रतिच्छन्द	१२३
दुरितग्रह	३१	निजवंशनिनाद	४९
दुरितानि	३४	निनीयतां	१९५
देवकी च	९१	नियन्ता	८६
देवकी दनुज	८६	निरपेक्ष	४६
दुर्ति सिखारज	१६६	निवेदितां	१२३
द्विरदायुत	१२	निवेश्य	११७
ध		निशेष	१६२
दुतहेति	७२	निसर्ग	१०९
दुतवालुधि	९	निहता	२
द्विजाप्रमिभात्तु	१३३	नृपोपद्रुते	७०
न		न्यस्तरक्षा	९५



	पृष्ठम्		पृष्ठम्
न्यूनाधिक	७७	प्रिणम्ब मूर्ध्ना	१९७
प		प्रणिधान	५९
पतिव्रताः	१९६	प्रपुनाव च	३०
पत्या मित्रेण	१९८	प्रतिक्रियन्ति	१२
पद्ययोनिवचना	१४६	प्रतिक्रिया	१९३
पद्माकमलदायादं	९७	प्रतीक्षु सेना	११५
पद्मादिरेखा	१५६	प्रियवचमधि	१४५
पयोभिरच्छ	१३८	प्रदित्तमानेन	१५५
परवन्ति	५७	प्रमाप्रवाहोदित	१३३
परस्परं	१८६	प्रमुणा	१४२
परार्थरत्न	१२८	प्रभूतभीमो	१५३
परित्यज्य	११०	प्रभूतरत्न	१२०
परिवर्तयिता	५४	प्रनालचिन्त्री	१३२
परेण नाकं	१२५	प्रसाधनानां	१६३
पश्यद्विरवशौ	७४	प्रसूतपद्मात्पलं	१६९
पदाब्जुजे	१८१	प्रहितं	७८
पुनन्तौ	६३	प्राकारचक्रं	१२६
पृथ्वी चक्राशे	१७७	प्राचीनमाहिल	११२
प्रकाशितावर्तस्त्रिः	१७८	प्रार्थितोऽपि	९४
प्रकृते किमनेन	३६	प्रायेण भव	१२९
प्रगुणत्वमिदं	४२		
प्रचितं	९९	पठवामुखं	१
प्रचोदितं	१२१	पठिद्याविष	४२

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
अभिरत्नमिवा	१३	मदोपक्रम	६४
अपुन कलम	१२	मधुकैटभ	७८
अलम्ब क	१०७	मधुमिद्वह	३१
अलम्बपहले	६६	मधुद्विषः	१७३
अलोत्तराणामपि	११९	मध्वेवल्लभं	१७७
अद्वयिः किमिह	४	मध्वं कसिन्ना	१७५
अद्विभ्रम	५५	मनुष्यता	१९०
अद्विज्ञा	३७	मनाङ्कवृत्तं	१७३
विम्बिताकृतवो	७१	मन्यथायुत	६५
म		मलिनैः	९९
मरन्यासाश्च	८७	मल्लकानिव	८९
भवतो	३३	महता तत्त्व	६८
महदुर्गत	१७	महता त्वत्पदे	८७
मावान्तरेषु	१९७	महतामपि	८८
मीमिकातिव	७८	महामोहमिवा	८०
मधुः प्राकुर	९३	महिमार्णव	३५
ममणे	३०	महीतलान्मे	३५१
म		महीयसा	३५४
महत्त्वसंगीत	१३९	महीयसी	३५४
मणिपदीप	३२८	मानसंरक्षक	१००
मयुरापुर	५५	मुखचन्द्रिका	४७
मदबेलगती	७९९	मुखीन्त्र	३१९
मदयन्तदयानि	१३	मुखेन्दुभिष्कन्द	३८९

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
मुलेन्दुकावम्ब	११२	रराज दिव्ये	१८४
मुक्तं तदीयं	१०२	रराज मुक्ताधि	१८९
मुष्टिघातेन	७८	रराज लावम्ब	१७६
मोक्षी मुक्तेयाः	१८८	रराज सा	१४२
य		रसप्रतिमां	१८
नवन्त्रकालाद्यु	१३५	रामराजानुजा	७९
नत्सोषपर्यङ्क	१२७	रश्मिप्रहर	१४३
नत्सोषभाजा	१४०	रामः पुनर्मज	१४५
नत्सोषरज	१३४	र	
नयोवे विषमं	७६	सम्बपुष्प	९९
नदप्तेरः	१५७	कलिताद्भुत	५९
नदम्तरे	१२९	कलिनारम्भवा	७३
नदुपंशमसी	१९	लावम्बकल्प	१८७
नदच्छवा	१५७	य	
नद्वप्रक्षेलेषु	१४१	नदमिष	११५
नमुनिपुलिनेषु	४७	नद्रेषु नत्सा	१२९
नातेन मञ्जीर	१८३	नयस्यवा	१८५
नामेकवित्तः	१३८	नवं तु	८८
नृपतीरय	५०	नर्गानुपूर्वा	१७२
र		नत्ताता	७८
रतिप्रसूता	१३२	नारितेष्वा	७७
रयवा	२३	निषिद्धम	९६
रयवा सह	३२	निजहति	४८

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
मिदये	७३	मिरीचलेखिते	५४
मिषान् दत्तां	१२५	मीकसंस्त	६४
मिषिना	५१	मुभाजामिष	६४
मिनिवेद्य	५८	मुमतर्ग	२१
मिनुचत्तमिष	८३	मृद्धारणेनेरिष	१८५
मिभूतयस्तत्र	१६०	भुतिसौरभ	१९
मिमृतिभेदे	१६४	भुतिपु	४१
मिषिचारुण	५३		
मिभूतायत	१५	स च गोमुक्त	३
मिस्तरास	१५	स च तस्मा	९८
मेशाम्बाळे	१६१	स च दानपति	५
मन्त्रतोरण	४०	स चन्द्र	९३
म्यभितं	२१	स च बाजि	८
म्यपदिश्य	३३	स तस्य	११९
म्यलपमिष	४०	स तानपि	५४
म्यामातिरिक्त	१८७	स ददर्श	२७
		सदृशा	३१
मार्कभिलिख	९६	सदृशद्विज	१०६
मत्तकोटि	३८	सप्तभिः	१००
मरत्तसमेन्दु	१६७	सामेभिः	९६
मावितौ वीरककने	७९	स बातः प्रचरं	७७
मिखण्डकं	११९	समप्ररक्षीष	१३८
मिखण्डकानि	१९४	समावृती	१५४

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
समाहृतः	१०६	क्षितितस्य	१०१
समेति मां	११३	सोपानताज्ञी	१०५
सरोभिह	१३६	सगुणानु	५७
स वाचा	११	सतः शुद्धी	१००
स वेणुः	१७	सदसराज्या	१०७
स ससिता	१२०	संपदस्त	३१
स गल्पविद्यां	१२१	सम्प्रभवो	६८
स सेतुरास्कन्दित	१२२	समावजादभ्य	१२३
सह गोपैर	७०	सयमजनि	१४२
सहजं	४८	सयमेव	३८
सहनन्दमुषै	७	सयं प्रवृत्तैरपि	१०५
सहपांसु	४८	सर्वमेव	१३३
सा तस्य	१४८		
सिद्धाद्य	८२	हलादिभि	१०५
सुदामनामा	८१	हसद्भ	१३७
सुधियस्तव	३४		
सुप्रभातमिह	६६	क्षितिभेदकृत	९
सुषेपु वस्यां	१३०	क्षिमावयं	१०२







CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY,  
NEW DELHI

Catalogue No.

S.8K/Ved/Sr-1-15678

Author—Vedanta Desika.

Title—*Iadavabhyudaya*. vol. III  
Cantos. 9-12.

Borrower No.

Date of Issue

Date of Return

*"A book that is shut is but a block"*

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY  
GOVT. OF INDIA  
Department of Archaeology  
NEW DELHI.

Please help us to keep the book  
clean and moving.